સોરઠી બહારવટીયા

:: ભાગ પહેલો ::

સંપાદક

ઝવેરચંદ મેઘાણી

મૂલ્ય દસ આના

સોરઠી બહારવટીયા

:: ભાગ પહેલો ::

મુલ્ય દશ આના

'સૌરાષ્ટ્ર'નાં પ્રકાશનો

કુરબાનીની કથાઓ
એશીઆનું કલંક
ડોશીમાની વાતો
રાણા પ્રતાપસિંહ
સૌરાષ્ટ્રની રસધાર (૧ થી ૫)
રાજ મુગટ
રાજારાણી
બે બાલ નાટકો
બુઝાતો દીપક (૧–૨)
કાંતનાં નાટકો
રઢીઆળી રાત (૧–૨–૩)
દેશબંધુ
ઝંડાધારી
દાદાજીની વાતો
શાહજહાં
કંકાવટી
સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદ
રાષ્ટ્રવીર શિવરાજ
સોરઠી બહારવટીયા (૧–૨)
હંગેરીનો તારણહાર
ચુંદડી
અમર મહાજનો
સોરઠી સંતો

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર

રાણપુર

સોરઠી બહારવટીયા

:: ભાગ પહેલો ::

સંપાદક : ઝવેરચંદ મેઘાણી

પ્રકાશક : અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ
સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર : રાણપુર

મુદ્રણસ્થાન·
સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય
રાણપુર

૧૯૨૭ : નવેમ્બર
પહેલી આવૃત્તિ : પ્રત ૨૦૦૦
૧૯૨૮ : જાન્યુઆરી
બીજી આવૃત્તિ : પ્રત ૩૦૦૦
૧૯૨૮ : ઑક્ટોબર
ત્રીજી આવૃત્તિ : પ્રત ૩૦૦૦

મુદ્રક
અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ

બીજી આવૃત્તિનું નિવેદન

'બહારવટીયા'નાં વૃત્તાંતો પર તરેહ તરેહના તર્કો થઇ રહેલા છે. મને પૂછવામાં આવે છે કે શું લોકોને બહારવટે ચડાવવા છે ? પુસ્તકની સચોટ અસર વિષે પણ ભાતભાતનાં કારણો કલ્પાય છે: કોઇ કહે છે કે એના વાચન દ્વારા કતલ અને બદલો લેવાની બાલવાસનાઓ તૃપ્ત થાય છે, તેથી જ યુવકો એના પર આફ્રિન છે ! કોઇ કહે છે કે એમાં અંગ્રેજ અધિકારીઓની દુર્દશાનાં જે ચિત્રો આવે છે તે નિહાળવામા પ્રજાનો અંગ્રેજી રાજ પ્રતિનો સ્વાભાવિક અણગમો સંતોખાય છે તે માટે પ્રજા પ્રેમથી વાંચે છે ! વગેરે વગેરે. આવી કોઇ કલ્પનાના ઘોડા છૂટા ન મૂકવા સહુને મારી વિનતિ છે. કેમકે હજુ તો અઢી ત્રણ ગણો ઇતિહાસ બાકી છે. અને મારો સવિસ્તર પ્રવેશક હજુ પાછળ છે. મારો હેતુ રાજદ્વારી નથી, ઐતિહાસિક છે. હું તો, રાજસત્તા જેને કેવળ "હરામખોરો" શબ્દથી પતાવે છે અને બીજી બાજુથી અમુક વર્ગ જેને દેવતુલ્ય બતાવે છે, તે કાઠીઆવાડી બહારવટીયા વિષેનો વિવેકપૂર્વકનો વિચાર કરવાની સામગ્રી પૂરી પાડી રહ્યો છું. હું તો બહારવટીયાની વીરતા સામે અંગ્રેજોની જવાંમર્દી પણ આલેખી રહ્યો છું.

પરંતુ, કીનકેઇડ સાહેબ જેવા અનુભવી અને ઇતિહાસ–રસિક સીવીલીયને પણ પોતાના અમલદારી દૃષ્ટિબિન્દુને વશ બની જઇ 'Outlaws of Kathiawar' નામના પુસ્તકમાં કાઠીઆવાડી બહારવટીયાનું જે હાસ્ય-જનક, ઉપરછલ્લું અને પામર ચિત્ર આંકયું છે, તે તથા તેનાં જેવાં અન્ય એકપક્ષી ચિત્રોની પ્રામાણિકતા જૂઠી પાડવાની પણ હું જરૂર સમજું છું. વળી મારો આશય તો માત્ર બહારવટીયાનો જ નહિ, પણ એ પ્રત્યેકની આસપાસ જીવાયેલા લોક-જીવનનો ઇતિહાસ પણ અજવાળે આણવાનો છે. વિશેષ તો મારો ભવિષ્યનો પ્રવેશક બોલશે. અને હજુ તો જોગીદાસ, જેસો વેજો, રામ વાળો, જોધો માણેક વગેરે જોગી જેવા બહારવટીયા બાકી છે.

પ્રથમાવૃત્તિમાં અધુરી રહી ગયેલી એક ફરજ બજાવી લઉં: આ વાતોના સંશોધનમાં ભીમા જતના કુટુંબી ભાઇશ્રી રાણા આલા મલેકે મને સારી મદદ કરી છે. એ બહાદુર ભાઇએ કાઠીઆવાડ એજન્સી પોલિસમાં બહારવટીયાનો પીછો લેનાર બાહોશ અધિકારી તરિકેની ઉંચી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. અત્યારે એ ભાઇ જામનગર રાજ્યમાં ફોજદાર છે. જૂના કાળની મર્દાનગીનો, પડછંદ દેખાવડી શારીરિક સંપત્તિનો, અને નેકીનો એ જોવા જેવો નમૂનો છે. એનો હું આભારી છું. બીજા મદદગાર તે અકાળા ગામના રહેવાશી ભાઇશ્રી વાલજી ઠક્કર છે. એમની ઝીણી દૃષ્ટિ, અને ધીરી ઠાવકી વાણીમાં વિવેકભર્યું આબાદ વર્ણન કરવાની એની શૈલી મને ઘણી ગમી છે. તે ઉપરાંત ભાઇશ્રી ગગુભાઇની હેતભરી અને કીંમતી સહાય તો અવારનવાર મળતી જ રહે છે.

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર:
રાણપુર : તા. ૨૪ : ૧ : ૨૮

સંપાદક

નિવેદન

પાંચ જ બહારવટીયાનાં આ વૃત્તાંતો છે. પાછળ એવા, ને એથી ચડિયાતા બીજા પંદર ચાલ્યા આવે છે. પાઠકો આટલી વિગતોને સારી પેઠે પચાવી લ્યે; ત્યાં સમગ્ર બહારવટા–યુગની મીમાંસા કરતો એક પ્રવેશક પણ રજુ થઇ જશે.

'રસધાર'માં જોગીદાસ ખુમાણ, સંઘજી કાવેઠીયો, અભો સોરઠીયો, હીપો ખુમાણ, વરજાંગ ધાધલ વગેરે: અને રા. રા. રાયચુરા તરફથી ભીમો જત, ગીગલો મહીયો વગેરે: એમ છૂટક છૂટક બહારવટીયા આલેખાતા આવે છે. પરંતુ આમાં તો સાંગોપાંગ સંગ્રહની દૃષ્ટિ છે. તમામ બહારવટીયાની–અને એ પણ તેઓની કાળી-ઉજળી બન્ને બાજુની, મળી શકે તેટલા તમામ ઘટના–પ્રસંગોની, માત્ર પ્રશસ્તિની જ નહિ પણ સાથોસાથ નિંદ્ય ચરિત્રદોષોની પણ રજુઆત કરવાનો આશય છે. માટે જ 'રસધાર'ની રંગખીલાવટ 'બહારવટીયા'માં મર્યાદિત દેખાશે.

ભવિષ્યના કો ઇતિહાસકારને માટે આ એક માર્ગદર્શન રચાય છે. રાજસત્તાઓનાં દફતરોમાં ફક્ત એકપક્ષી–ને તે પણ નજીવો જ ઇતિહાસ છે. લોકકંઠની પરંપરાના બહુરંગી ને છલોછલ ઇતિહાસ છે. પ્રજા માર ખાતી, લૂટાતી, પીડાતી, છતાં લૂંટનારાઓની જવાંમર્દી ન વિસરતી. એ હત્યારાઓની નેકી પર આફ્રિન હતી. બહારવટીયાની કતલ એને મન સ્વાભાવિક હતી, પણ એ કતલના હાર્દમાં રહેલી વિલક્ષણ ધર્મનીતિ એની દૃષ્ટિમાં જાદુ આંજતી. માટે પ્રજાએ એ મહત્તાની ચિરંજીવી મુખનોંધ રાખી લીધી.

ને છતાં, એ કંઠસ્થ હકીકતોની અતિહાસિકતાને પણ મર્યાદા છે ખરી: એ લોકમુખની કથાઓ જુદી પણ પડે છે. દષ્ટાંત દાખલ, ભીમા જતની માશૂક નન્નુડીનું અસ્તિત્વ ભા. શ્રી. રાયચુરાનું કલ્પિત નથી, પણ વિશ્વાસપાત્ર લોકોક્ત છે, તેમ તે પાત્રનો મને મળેલો ઇન્કાર પણ વિશ્વાસપાત્ર લોકોક્ત જ છે. એવું બીજા ઘણાનું સમજવું. ઉપરાંત વીર-પૂજક પ્રજાએ અનિષ્ટ વાતોને ઓછી સંઘરી હશે એમ પણ દિસે છે. સત્યાસત્ય નક્કી કરવા આજે સાધન પણ નથી રહ્યું, એટલી એની ઐતિહાસિકતા ઓછી. પણ આ બધું પ્રગટ કરવાથી અસત્ય હશે તે આપો-આપ લોકો જ આંગળી ચીંધાડીને બતાવી દેશે. ઇતિહાસની છણાવટ થશે.

ભલે ઐતિહાસિકતા ઓછી રહી; લોકોની કલ્પના કદાચ હોય; તો પણ એ બતાવે છે કે લોકોની કલ્પના કેવા આદર્શોને વંદન કરતી હતી. લોકો પવિત્રતાના પૂજક હતા. એ લોક–આદર્શ લગભગ તમામ બહારવટી-યાની વાર્તામાં સ્પષ્ટ ભાખે છે કે જ્યારે જ્યારે બહારવટીયો નેકીને માર્ગેથી લપટ્યો છે ત્યારે ત્યારે જ એનો નાશ હાજર થયો છે. દેવતાઓની ગેબી સહાયની માન્યતા પણ એ જ કથા કહે છે.

આટલું સ્મરણમાં રાખીએ: કે બહારવટાંનો ખરો યુગ અઢારમી સદીના અસ્ત સમયથી આરંભાયો, આખી ઓગણીસમી સદી ઉપર પથરાઇ રહ્યો, ને વીસમી સદીની પહેલી વીસીમાં જ ખલ્લાસ થઇ ગયો. એનો છેલ્લો પ્રતિનિધિ રામ વાળો હતો. તે પછી રહી છે ફક્ત ચોરી ને લૂંટફાટ. કોઇ એને બહારવટું ન કહેજો. એ નર્યા ચોરડાકુઓને આ સંગ્રહમાં સ્થાન નથી. બહારવટાં નીતિનો છેલ્લો મે ઓલવાતા દીવાની ઉજ્જવલ જ્યોત સરખો નેકીદાર પુરોહિત રામ વાળો જ આ સંગ્રહનો સીમા–સ્થંભ બનશે.

ભા. શ્રી. રાવળે આલેખેલાં આ પુસ્તકનાં શોભા–ચિત્રો કોઇ બહા-રવટીયાની તસ્વીરો નથી, પણ પ્રત્યેકના ચરિત્રમાંથી ઉઠતા પ્રધાન ધ્વનિનાં દ્યોતક કલ્પના–ચિત્રો જ છે. છેલ્લાં બે ચિત્રો બદલ 'બાલમિત્ર'ના તંત્રીજીનો ઋણી છું.

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર

૧૮ : ૧૧ : '૨૭

સંપાદક

સાંકળિયું

ભીમો જત

નાથાણીનો નર છે વંકો
ભીમા તારો દેશમાં ડંકો રે !

ભાદરને કાંઠે ભીમડો જાગ્યો, જતડાની લાગી ખાંત
રાત પડયે ભીમા રીડીયા રે, ગામોગામ ગોકીરા થાય
—નાથાણીનો૦

ઓળક ગામમાં ઉતારો કીધો, બરડે બજારૂં થાય
ઉપલેટા ગામના બામણ જમાડ્યા, ગોંડળ થર ! થર ! થાય
—નાથાણીનો૦

તરવારૂંના તારે તોરણ બંધાણું, ને ભાલે પોંખાણો ભીમ
ઢોલ ત્રાંબાળુ ધ્રૂશકે વાગે, વારૂં ચડી છે હજાર
—નાથાણીનો૦

ઓચીંતી સંધીડે ગોળી મારી, ને ભાગ્યાની ઝાઝી ખોટ
*લાલબાઇ તુંને ધ્રૂશકે રોવે, *ફુલબાઇ જોવે વાટ
—નાથાણીનો૦

---

*બ.-ને ભીમાની દીકરીઓ હતી.

ભીમો જત

ગાંડળ તાબાના મેરવદર ગામની સીમમાં ભીમા નામનો એક જત પોતાના બાપદાદાની બે સાંતી જમીન ખેડીને પેટગુજારો કરે છે. પોતાને બીજા ત્રણ ભાઈઓ છે. ઘેરે બે દીકરીઓ ને એક દીકરો છે.

એક દિવસ આ ખેડુ ઉપર ભા કુંભાજીની આંખ બદલી.

"ભીમા મલેક!" મેરવદરના ફોજદારે ધીરે ધીરે ડારા દેવા શરૂ કર્યા, "ભા કુંભાજીએ સંદેશો કહેવરાવ્યો છે."

"શું કહેવરાવ્યું છે સાહેબ?" ભીમા જતે સલામ કરીને પૂછ્યું.

"કહેવરાવ્યું છે કે બે સાંતીની જમીન ખેડો છો તે છૂટી જશે."

"પણ કાંઇ વાંક ગુન્હો?"

"બારવટીયાને તમે રોટલા આપો છો."

"ફોજદાર સાહેબ, અમે સુવાણે રોટલા નથી આપતા. આપવા પડે છે. કાલે ઉઠીને કાકાઓ મેરવદરને ફુંકી મારશે, જાણો છો? અને ખેડુનાં સાંતી છોડાવે છે ત્યાં તમે આડા માર ઝીલવા નથી આવતા. વસ્તીને માથે એક કોરથી બારવટીયા આદુ વાવે, ને બીજી કોરથી તમે."

ભીમા જતનો જવાબ ફોજદારે ગોંડળ પહોંચાડયો. એ વાંચીને ભા કુંભાજીને રૂંવે રૂંવે ઝાળ લાગી. એક સો મકરાણીનું થાણું મેરવદર ગામના ટીંબા માથે મોકલાવી દીધું અને હુકમ લખ્યો કે "બહારવટીયાને આશરો દેવાના ગુન્હા બદલ ભીમા મલેકની મેરવદર ખાતેની બે સાંતી જમીન ખાલસા કરવામાં આવે છે."

સાંભળીને ભીમો ઘડીભર થંભી ગયો

"અમારો ચાર ભાઇઓનો જુવાર બાજરીનો આછો જાડો જે રોટલો હતો, તે પડાવીને ભા કુંભોજી ગોંડળના રાજ મો'લમાં હવે દૂધ ચોખા શે દાવે જમશે?"

એટલું બોલીને એણે ચારે ગમ આંખો ફેરવી.

"અને ભીમા મલેક!" ગામલોકોએ ભેળા થઇને પોકાર કર્યો, "મેરવદરને માથે સો મકરાણીનું થાણું બેઠું—તારે એકને પાપે આખા ગામની બેડલી બુડી!"

ભીમાના દિલમાં કારમો ઘા વાગી ગયો. ચારે ભાઇઓએ મળીને બહાર નીકળી જવાનું પરિયાણ કર્યું. પોતાના ઘરમાં નાથીબાઇ નામે જતાણી છે. જઇને પોતે એને પૂછ્યું "તારી શી મરજી છે જતાણી?"

"મરજી બીજી શી હોય ?" જુવાન જતાણીએ છાતી કાઢીને જવાબ દીધો, "ભા કુંભાજીની હારે ભરી પીઓ."

"અને તું ?"

"હું મારા ભાઇ પાસે ભોગાટ ગામે જઇને આ છોકરાં મોટાં કરીશ."

"ગોંડળની ફોજ કનડશે તો ?"

"તો મને ય હથીઆર વાપરતાં કયાં નથી આવડતાં ?"

"ઠીક ત્યારે અલ્લાબેલી !"

"અલ્લાબેલી ! અમારી ચિંતા મ કરજો. સાહેબ ધણી તમને ઝાઝા જશ દેવરાવે !"

ભીમો દેખાવે ભારી રૂડો જુવાન હતો. ગજાદાર તો એટલો બધો હતો કે હજાર માણસની મેદની વચ્ચે એની છાતી બધાથી ઉંચેરી દેખાય. માથું જાણે આભમાં રમતું હતું. ભવાં જાડાં; આંખો કાળી, ચમકતી ને ઠરેલી: અને એ ગોરવરણા ચહેરાને ફરતી કાજળઘેરી દાઢી મૂછ એક વાર જોયા પછી કદિ ન ભૂલાય તેવો મ્હોરો બતાવતી હતી. એવા જવાંમર્દ ભાયડાને 'અલ્લાબેલી' કરતી નાથીબાઇ પણ જતની દીકરી હતી, એટલે રૂપ તો ઢગલાબંધ પથરાણું હતું.

ચારે ભાઇઓએ સૂરજ આથમવા ટાણે ભાદર કાંઠે જઇને નમાજ પઢયા. ભાદર માતાનાં ભરપૂર વહેતાં નીરમાંથી ખોબો ખોબો ભરીને છેલ્લી વારનું પાણી પીધું. પોતાની જે સાંનીની સીમ હતી તેમાંથી ચપટી ચપટી માટી લઇને માથા ઉપર ચડાવી ભીમો બોલ્યો કે

"માતાજી, તેં આજ સુધી અન્ન દીધાં ને ભાદર માતાએ પાણી આપ્યાં. એ અન્ન પાણીથી બંધાયેલી આ કાયા જો ઉપર ને ભીતરથી પાક રહી હોય, તો તો બારવટામાં ભેરે રહેજો, ને જો તમારૂં કણ સરખું યે કૂડી કરણીમાં વપરાણું હોય તો અમારૂં ધનોત પનોત નીકળી જાજો."

એમ નદીને અને ધરતીને પગે લાગીને ચારે ભાઇઓએ એક સાથે વગડાની વાટ લીધી. અને જતોનાં ગામડાંમાંથી પોતાના જાતભાઇઓના જુવાનો ભેળા કરવા લાગ્યા, પચાસ ઘોડેસવાર અને બાર પેદલ સિપાઇઃ ચાર ભાઇઓ પોતેઃ પણ છાસઠ પેટના ખાડા પૂરવા માટે અનાજ નહોતું. શું કરવું, તેના વિચાર ભીમાને મુંઝવે છે. તેટલામાં એક સહાય મળી.

કૂતીયાણા તાબાનું રોઘડા ગામ; અને ગામમાં તૈયબ સંધી નામનો ગામેતી રહે. તૈયબ ગામેતીએ ભીમાને સમાચાર કહેવરાવ્યા કે "પ્રથમ આપણે બે ય જણા એક ગામતરૂં કરીએ. પછી મોટે બારવટે નીકળીએ. માટે તું આંહી આવ."

બાસઠ માણસોની ફાૈજ સાથે ભીમો રોઘડે ગયો. સામે તૈયબ ગામેતીએ પણ એટલાં જ માણસો પોતાનાં લીધાં. ભાદર-કાંઠે બેસીને પરિયાણ કર્યું. ભીમાએ વાત છેડી કે

"તૈયબ ગામેતી ! હું તો મારે માથે અધરમ ગુજર્યો છે એની સામે કળકળતો નીકળ્યો છું. મારી લૂંટફાટમાં પણ હું ધરમને પગલે હાલવા માગું છું. પણ તમે ખાનદાન રે'જો, એટલું કહી મેલું છું."

એવા સોગંદ ઉપર કસુંબા લઇને બન્નેની ફાૈજે જુનાગઢની ગીરનું દોણ ગામ ભાગ્યું. ભાંગી, લૂંટની ગાંસડીઓ બાંધી, તૈયબ કહે કે "ભીમા મલેક, હવે ભાગીને ઝટ ઠેકાણે થઇ જાઇએ."

"તૈયબ ગામેતી !" ભીમાએ મલકીને કહ્યું, "ભીમાથી કાંઇ એમ ભગાશે ? તો તો જુનાગઢવાળા કહેશે કે ભીમાની જનેતા જતાણી નહિ હોય."

"ત્યારે ?"

"જુનેગઢ ખબર દઇએ કે જેને આવવું હોય તે ખુશીથી આવે. અને વાર આવવાની વાટ જોઇએ."

એ રીતે જુનાગઢ સરકારને સંદેશા દેવરાવ્યા. ત્રણ દિવસ સુધી ધજા ચડાવીને રોજની અકેકેક ચોરાસી જમાડી. રોજ

રાત બધી ડાંડીયા રાસ રમ્યા. ચોથે દિવસે પડાવ ઉપાડીને ચાલતા થયા, ત્યાં જુનાગઢની વારનાં ભાલાં ઝબક્યાં. તૈયબ ગામેતીએ કહ્યું,

"ભીમા મલેક! તમારે વાંકે આ વાર હમણાં આપણને અંતરિયાળ રઝળાવશે. હવે શું કરવું? ભાગી નીકળાય તેમ નથી. શત્રુઓ લગોલગ પહોંચ્યા છે."

"મારો વાંક હોય તો તમે કહો તેમ કરૂં, તૈયબ ગામેતી."

"ત્યારે તમે ઉભા રહીને વારને ઠોઇ રાખો, ત્યાં હું માલનો ઉચાડ કરી નાખું."

ભોળે ભીમડે કહ્યું "ભલે!"

ઘરેણે લુગડે લાદેલ સાંઢીયા અને ઘોડા હાંકીને તૈયબ રોઘડે આવ્યો. રોઘડામાં માલ સંતાડી પોતે જુનાગઢમાં બેસી ગયો, અને નવાબના કાનમાં વાત ફુંકી દીધી કે "દોણ ગામ તો ભીમડે ભાંગ્યું છે."

આ બાજુ ભીમો જુનાગઢની વાર સામે ધીંગાણું કરતો કરતો, તૈયબને સારી પેઠે ભાગવાનો સમય આપતો આપતો ચાલ્યો આવે છે. આગળ પોતે છે, ને પાછળ જુનાગઢની ફોજ છે. એમ કરતાં ગાધકડાની સીમ સુધી પહોંચાડી દીધા, અને બન્ને ફોજની ભેટંભેટા થઇ ગઇ.

"ભીમાભાઇ!" નાનેરા ભાઇ હસન મલેકે તલવાર ઉઠાવીને રજા માગી, "આજ હવે મારો વારો છે."

એમ બોલીને ત્રણસો જુનાગઢીયા જોદ્ધાની સામે પોતે એકલો ઉતર્યો, ને પંદર શત્રુઓને ઠાર કરી પોતે મરાયો.

ભીં ભજે ન કેસરી મરે
રણમેં ધંધુકે રત
[illegible] મલેક [illegible] મરે
[illegible] ભીમડો જત

[જેમ વર્ષાની ગર્જના સાંભળી કેસરી સિંહ માથાં પછાડી મરે, તેમ હસન મલેક પણ શત્રુના પડકારા સાંભળતાંની વારે જ સામો ત્રાટકી મર્યો, એટલે જ હું એને સાચો જત કહું છું.]

શત્રુની ફોજને રોકતો રોકતો ભીમો તેરમે દિવસે ભાદર-કાંઠા ભેળો થઇ ગયો. પહોંચીને એણે પોતાના ભાઇ હસનના મોતનો અફસોસ ગુજાર્યો. રોઘડે પોતાના આવવાની જાણ દેતાં એને જવાબ મળ્યો કે તૈયબ ગામેતી એ લૂંટના માલમાંથી રતિ માત્ર પણ ભીમાને આપવાનો નથી. અને જુનાગઢ રાજ્યને પણ ભીમાનું નામ દેનાર તૈયબ જ છે.

"ઇમાનને માથે થુંકનાર આદમીને હજારૂં લ્યાનત હજો!" એટલું બોલીને ભીમો પાછો ચડી નીકળ્યો. ગોંડળના સીમોમાં જ્યાં જોઇએ ત્યાં ભીમા બહારવટીયાના પડછાયા ઉતરવા લાગ્યા. સાપની ફૂંકે ચોમેર ઝેર ફેલાય તેમ ભીમાની હે ફાટતી થઇ ગઇ.

૨

ચાચ ચાડિકે આવીયા
એતાં દળ અહરાણ
ગલોલીનાં ઘમસાણ
ભારથ રચાવ્યો તેં ભીમડા

"આલા સળગાવી મેલો આ ઢાંક ગામને; આ ગામની વસ્તી ભીમા જતને રોટલા પોગાડે છે."

એવી હાકલ દેતી, ગોંડળ, જુનાગઢ ને જામનગર એ ત્રણે રાજની ફોજ, પાંચ હજાર માણસોથી ઢાંક ગામને પાદર આવીને ઉભી રહી.

વસ્તીએ આવીને હાથ જોડયા: "એ માબાપ! અમારો ઇલાજ નથી. અમે જાણી બુઝીને રોટલા આપતા નથી, પણ અમારાં ભાત જોરાવરીથી ઝુંટવી લ્યે છે."

'બોલાવો એ બારવટીયાને ભાત દેનાર ભતવારીઓને."

પંદર વીસ કણબણોને કોરડા સારી મારી, એનાં બાળબચ્ચાં રોતાં મેલાવીને, લોહીને આંસુડે રોતી હાજર કરી. ફોજના અમલદાર ગર્ભિણીના ગર્ભ વછૂટી જાય એવી ત્રાડ દઇ ધમધમાવવા મંડ્યા કે "બોલો રાંડો, કોણે કોણે ને કયારે કયારે ભાત દીધાં?"

"મારા પીટયા! તારાં વાલાંમાં વિજોડ પડે! તને ભગવાનનો ય ભો' નથી? અમે તે શું વ્હાલપના રોટલા દઇ આવીએ છીએ? તારા કાકાઓ બબ્બે જોટાળીયું બંદુકું સાભી નોંધીને ઉભા રહે છે. અને ધરાર અમારાં ભાત ઉપાડી જાય છે." કણબણો ફાટતે મ્હોંયે સાચી વાત બોલવા મંડી.

"બોલો કયાં કયાં છે બારવટીયા? નીકર જીભ ખેંચી કાઢીશ."

"આ પડયા ચાડિકે તારા કાકા! પાંચ હજારની ફોજ ફેરવછ, તે જાને એને મારવા! સીતેર જ માણસે પડયો છે ભાદરનો સાવઝ ભીમડો."

ચાડિકાના ડુંગર માથે થોડા થોડા પત્થરોની ઓથ લઇને બહારવટીયો લપાણો છે. ભેળાં ફક્ત સીત્તેર માણસો છે. દારૂગોળાનો તોટો નથી. એમાં પાંચ હજારની ફોજ સમુદ્રના પાણી સરખી વહી આવે છે. ઉંચા પત્થર ઉપર ચાડિકો બેઠો હતો તેણે વારનાં હથીયાર ચમકારા કરતાં દીઠાં. ચાડિકાએ ખબર દીધા કે "બંધુકું ધરબો."

ડુંગર ઉપર સીતેર બરકંદાજ અને નીચે પાંચ હજારની પલટન: સાંજોસાંજ સુધી ધીંગાણું ચાલ્યું. રાત પડી એટલે બહારવટીયા પ્રભુને ખોળે બેસી ગયા. અંધારામાં બહારવટીયાને અદૃશ્ય થયા જોઇને હાથ ઘસતી ફોજ નિસ્તેજ મ્હોંયે પછી વળી.

ગોંડળથી મકરાણીઓને માથે હુકમ આવ્યો કે "ભીમાની બાયડી નાથીબાઇ ઉપર દબાણ લાવો! એને કનડ્યા વગર ભીમો નમશે નહિ."

"નાથી ડોશી !" સિપાહીઓ દમદાટી દેવા લાગ્યા, "જમીયો ચેર આવે છે કે નહિ !"

"ન આવે શા સારૂ ભાઇ ! મારા ઓઢણાનો ખાવંદ છે. મારા ચૂડલાનો પહેરાવતલ છે, ને મારી સંભાળ લેવા કેમ ન આવે ?" નાથીએ ગાવડીને ખંજવાળતાં ખંજવાળતાં નિર્ભય અને મીઠે અવાજે જવાબ દીધો.

"ત્યારે તું થાણામાં ખબર કેમ નથી દેતી ?"

"હું શીદ ખબર દઉં !"

"ગોંડળનો ચોર છે માટે."

"ગોંડળનો ચોર હશે, પણ મારો તો લખેશરી ખાવંદ છે ને ! જેનો ચોર હોય એનાં બાવડાં ક્યાં ભાંગી ગયાં છે ? ગોતી લ્યે, જો મોઢે મૂછ હોય તો."

"બરો કરછ, પણ હાથમાં બેડીયું પડશે ! બહુ ફાટય આવી લાગે છે, ખરૂં ને ?"

"બસ ! ભા કુંભોજી ખડ ખાવા બેઠો ? મરદની ઝીંક ઝલાતી નથી એટલે અબળાને માથે જોર કરવું છે ? મારા કાંડામાં કડીયું જડવી છે ? તમે ખીચડીના ખાનારા, લાજ આબરૂ સોતા પાછા વળી જાઓ ! નીકર ઘરવાળીયુંના ચૂડલા ખખડી જાશે. હું જતાણી છું, જાણો છો ?"

"એલા ઝાલીને બાંધી લ્યો એ શુરવીરની પુંછડીને."

એમ હુકમ થાતાં તો નાથીબાઇએ કછોટો બીડયો. ભેટમાં ઝમૈયો ધબ્યો અને તલવાર ઉપાડી. પોતાની બે નાની દીકરી અને એક દીકરાને લઇને ઓસરીએથી નીચે ઉતરી. જેમ માણસો એના અંગ ઉપર હાથ કરવા જાય તેમ તો "જે દાતાર ! જે જમિયલશા !" એવા અવાજ કરતી જતાણી તલવાર વીંજતી પડમાં ઉતરી. ત્રણ મકરાણીઓને જખમી કર્યા. પોતાના કપાળમાં પણ તલવારનો ઘા ઝીલ્યો.

અબળાના અંગ ઉપર હાથ ઉપાડવાની જાણ થતાં આખું

ગામ જોવા હલકયું. જત બધા ઉશ્કેરાઇને તૈયાર થયા. મકરાણીઓએ તૂર્ત થાણાનો માર્ગ લીધો. પણ પછી તો મેરવદરમાં રહેવામાં આબરૂને આંચ આવવાનું જોખમ જાણીને નાથીબાઇ બે દીકરી તથા દીકરાને તેડી માલણુકા ગામે ગઇ, અને ત્યાંથી આ કુંભાને કહેવરાવ્યું કે

"રજપૂતનો બેટો આવી હલકાઇઓ ન દાખવે. અને છતાં મને પકડવી હોય તો હાલ્યા આવજો!"

૩

બબીઆરાના ડુંગર ઉપર ગેબનશા પીરનું એક નિર્જન પુરાતન થાનક હતું. ભીમો બહારવટીયો ગામ ભાંગીને જ્યારે જ્યારે બબીઆરે આવતો ત્યારે પીરની કબર પર કીનખાપની નવી સોડ અને નવી નીલી ધજા ચડાવતો. હવે તો ભીમે બબીઆરા ઉપર જ પોતાનું બેસણું રાખ્યું છે. પીરના થાનક ઉપર ગુલમોરનાં ઝાડવાં લાલ ચુંદડી ઓઢીને ઉભાં હોય તેવાં ફુલડે ભાંગી પડે છે. સવાર સાંજ નળીયામાં લોબાનનો ધૂપ કરીને ભીમો પોતાની તલવારને પણ ધૂપ દે છે. તસ્બી ફેરવે છે, અને પછી ચોમેરથી જાસૂસો આવે તેની બાતમી સાંભળે છે. ગણોદ ભાંગીને અને ભાણાજી દરબારને ઠાર મારીને ગઇ કાલે જ ભીમો આવ્યો છે. ત્યાં આજ એક દૂત દોડતો દોડતો બબીઆરે ચડયો આવે છે.

"કેમ, વલીમામદ? શા સમાચાર?" ભીમે તસ્બી ફેરવતાં ફેરવતાં પૂછ્યું.

"ભાદર–કાંઠો તો આખોય ઉજ્જડ! ફક્ત વાઘરીઓ તરબુચના વાડા વાવે છે."

"ભલે વાવતા બચાડા! પણ ખબરદાર, સાંતી નામ જૂતવા દેશો મા. હો કે!"

ત્યાં બીજે જાસૂસે ડોકું કાઢયું. મ્હોં શ્યામ થઇ ગયેલું છે.

"કેમ મોઢે મશ ઢળી છે સુલતાન?"

"ભીમા બાપુ, મકરાણીઓએ નાથી ડોશીને માથે હાથ કરી કરી લીધો."

"ઠીક. જલાણીએ ક્યાં ઘા ઝીલ્યા ?"

"બરાબર કપાળ ઉપર."

"બસ ત્યારે. *પારોઠના ખાધા હોત તો મને પસ્તાવો થાત."

"ડોસી બહુ રૂડાં લાગ્યાં બાપુ ! ત્રણ મકરાણીને સૂવાર્યા અને બચ્ચાંને લઈ ભોગાટ ચાલ્યાં ગયાં."

"ભીમા મલેક !" સંગાથીઓ મૂછે વળ દઈને તાડુક્યા, "ભા કુંભો બાયડી ઉપર હાથ કરવા ગયો, અને હવે આપણે ઉપલેટા ધોરાજીને આગ જ લગાડવી જોશે ને ?"

"ના ભા, આગ મેલે ઈ તો કોળી વાઘરીનાં કે કાકીનાં કામાં. ભીમાને એ ધંધો ભજે નહિ. ફરીવાર બોલશો મા, નીકર બોલનારની જબાન કાપી નાખીશ."

સાથીઓનાં શરીર એ શબ્દો સાંભળીને સંકોડાઈ ગયાં.

"અને જાનમામદ, તું જઈને ઉપલેટે રાજવાળાઓ ખબર કર, કે આજથી ત્રીજે દિ' હું પડું છું. માટે સાબદાઈમાં રહે."

"પણ બાપુ ! ચેતી જાશે હો !"

"ચેતાવવા સારુ તો તને મોકલું છું. ચેતાવ્યા વગર કાંઈ આપણો ઘા હોય ભા ?"

પચાસ અસવારે ભીમો ઉપલેટા માથે પડ્યો. ચોકીદારો હતા એટલાની કતલ કરી, હુકમ દીધો કે "હાં, ચલાવો હવે લૂંટ." પોતે આગળ ચાલ્યો.

એક ઘરના ફળીમાં પગ મેલતાં જ અંદર તુળસીનો ક્યારો અને કવલી ગાય દીઠાં.

"એલા પાછા વળો. ખબરદાર, કોઈ એક નળીયાને પણ હાથ લગાડશો મા !"

---

* પારોઠના=પીઠના

" ક્યાં બાપુ ? પટારા ભર્યાં છે. "

" ઇલાજ નથી, બ્રાહ્મણનું ઘર છે. "

બહારવટીયા બીજે ઘરે દાખલ થયા. ભીમે ત્રાડ દીધી " કેવો છો એલા ? "

" વાણીયો છું."

" ભાઇયું મારા ! પગરખાં બહાર કાઢીને ઘરમાં ગરજો હો કે ! "

" કેમ બાપુ ? "

"વાણીયો ઉચ્ચ વરણ લેખાય. એનું રસોડું અભડાય. પણ હમણાં ઉભા રે'જો." એમ કહીને ભીમો વાણીયા તરફ ફર્યો. " ભાઇ વાણીયા, પટારામાં ઘરેણા હોય એટલાં આંહી આણીને મેલી દે. એટલે અમારે તારૂં ઘર અભડાવવું જ ન પડે. "

રસોડામાં ચુલે બાઇઓ રાંધતી હતી એની ડોકમાંથી દાગીના કાઢીને વાણીયે હાજર કર્યાં. તુર્ત ભીમે પૂછ્યું,

" ક્યાંથી લાવ્યો ? "

" બાપુ ! મારી ઘરવાળીના અને દીકરાની વહુના અંગ માથેથી ઉતરાવ્યાં. "

" ઇ અમારે ન ખપે ભા, બાઇયુંનાં પહેરેલાં પાલવડાં કાંઇ ભીમો ઉતરાવે ? "

એટલું બોલી, ઘરેણાં પાછાં દઇ, ભીમે બજાર ફાડવાનું આદર્યું. દુકાને દુકાને ખંભાતી તાળાં ટીંગાતાં હતાં તે બંદુકને કુંદે કુંદે તોડી નાખી વેપારીઓના હડફા ઉઘાડયા. વેપારી પાઘડી ઉતારીને આડો ફરે એટલે પૂછે કે "બ્યાજ કેટલું ખાછ ?" " એ બાપુ તમારી ગૌ. "

"બોલ મા ભાઇ, નીકર ચોપડાને આગ લગાડી દઇશ."

વાણીઆણીઓ આવીને આડી પડે, એટલે પોતે વાંસો વાળી જોઇ જાય, અને કહે કે

"ખસી જા બાપુ બેનડી ! ઘેર તારી ભોજાઇયુંને માથાં ઢાંકવા સાડલા નથી."

લુંટી, માલ સાંઢીયા માથે લાદી, ડુંગરમાં રવાના કરી, રાત પડી એટલે ભીમે આખા ગામને ભેળું કરી ચોક વચ્ચે 'જીંડારી' નામની રાસને મળતી રમત લેવરાવી:

"જીંડારી લઇશ રે જીંડારી લઇશ
"કુંભાજીના રાજમાં જીંડારી લઇશ"

એવાં ગીત ગાઇને અધરાત સુધી સીમાડા ગજાવ્યા. પણ કોઇ વાર આવી પહોંચી નહિ, એટલે જમીયલશાના જેજેકાર બોલાવતો ભીમો બહાર નીકળી ગયો.

ઉપલેટું ઉંઘે નહિ
ગોંડળ થર થર થાય,
લીધી ઉંડળમાંય
ભલ ધોરાજી ભીમડા

૪

પાનેલી ગામના લખમણ સોનીના દીકરીની જાન ઢાંક ગામે જાતી હતી. ભેળાં ત્રણ ગાડાં હતાં. ભાદર, માલણ અને ઓઝત નદીની ઉંડી ઉંડી ભેખડોના પત્થર પર ખડ ખડ અવાજે રડતાં ગાડાંની અંદર જાનૈયા ઝોકે જાતા હતા અને સરવા સાદ વાળી સોનારણ જાનડીઓ કાઠીઆણીઓના જેવા મીઠા સૂર કાઢી

મોર જાજે ઉગમણે દેશ
મોર જાશે આથમણે દેશ
વળતો જાજે રે વેવાયુંને માંડવડે હો રાજ !

એવાં લાંબાં ઢાળના ગીતોને સૂરે સીમાડા છલોછલ ભરતી, ગાડું ચડીને પછડાય તેની સાથે જ ઉંચી ઉલળીને પાછી પટકાતી પટકાતી ગાતી જાય છે. વચ્ચે વચ્ચે પરજીઆ ચારણોનાં નેસડાં આવે છે, અને પહુઆણી થી ભેંસો ચારતા ચારણો ડાંગોના ટેકા લઇ ઉભા ઉભા ટોકા કરે છે કે "એલા આ ટાણે જાનું ક્યાં

લઇ હાલ્યા ? ભીમડો કાકો ભાળ્યો છે ? તમારાં ડીલની ચામડી સોત ઉતારી લેશે."

"એ......ભીમો કોઇ દિ' જાનુંને લૂટે નહિ, લૂટે."

એમ બોલીને ગાડાખેડુઓ ગાડાં ધણધણાવ્યે જાય છે.

એમાં બરાબર વાવડી વાળી વાવ દેખાણી ને સૂરજ આથમ્યો. અંધારા ઘેરાવા લાગ્યાં. પાછળ અને મોઢા આગળ, બેય દિશામાં ગામડાં છેટાં રહી ગયાં. વગડો ખાવા ધાય એવી નિર્જનતા પથરાઇ ગઇ. જાનનાં ગાડાં ઉઘાડી સીમમાંથી નીકળી વાવડી વાવનાં ઝાડની ઘટામાં દાખલ થયાં, કે તુર્ત જ પાંચ બોકાનીદાર પડછંદ હથીઆરધારીઓએ છલંગ મારીને વોળાવીયાની ગરદનો પકડી. એના જ ફેંટા ઉતારીને એને ઝકડી લઇ વાવના પગથીયાં ઉપર બેસાર્યા, અને પડકારો માર્યો કે "ઉભાં રાખો ગાડાં !"

ગાડાં ઉભાં રહ્યાં. માણસો ફફડી ઉઠયાં.

"નાખી દ્યો ઝટ ઘરેણાં, નીકર હમણાં વીંધી નાખીએ છીએ.' એટલું કહીને બંદૂકો લાંબી કરી.

વરરાજાના અંગ ઉપર એના બાપે માગી માગીને ઘરેણાં ઠાંસ્યાં હતાં. ફાગણ મહિનાનો ખાખરો કેસૂડે ફાટી પડતો હોય એવાં લુંબઝુંબ ઘરેણાં વરરાજાએ પહેર્યાં હતાં. એ તમામ ઉતારીને વરનો બાપ થરથરતો સામે આવ્યો. કાંપતે અવાજે બોલ્યો કે

" ભાઇ, આ બીજો બહારવટીયો વળી કોણ જાગ્યો ? "

" ઓળખતો નથી ? ભીમડો કાકો ! "

" હેં ! ભીમા બાપુનાં માણસ છો તમે ? ભીમો બાપુ જાનુંને તો લૂંટતો નથી ને ? "

" કોણ છે ઇ !" કરતો સામી ભેખડમાંથી સાવઝની ડણક જેવો અવાજ ગાજ્યો, "આંહી લાવો જે હોય એને. "

સોની જઇને પગમાં પડી ગયો "એ બાપુ ! આ પારકા ઘરેણાં : માગી માગીને આબરૂ રાખવા લીધાં છે."

"તો ભા, તારૂં હોય એટલું નોખું કાઢી લે. બાકી બીજાઓના દાગીના ઉપર તો તારા કરતાં મારો હક્ક વધુ પહોંચે છે."

"ભીમા બાપુ! મારી ઉમેદ ભાંગો મા, વેવાઇને માંડવે મારી આબરૂ રાખવા દો. અને વળતાં હું તમને કહેશો એટલું પાછું સોંપતો જાઇશ."

"આપી દ્યો એનાં ઘરેણાં પાછાં, અને ભાઇ, તું પાછો વળીશ ત્યારે દીકરીને રૂપીઆ પાંચસોની પહેરામણી અમારે દેવી છે. કેદિ' વળશો?"

"પરમ દિ' બપોરે."

જાન ક્ષેમકુશળ ચાલી ગઇ. ત્રીજે દિવસે પરણાવીને પાછા વળ્યા તે વખતે, એ જ ભેખડે બેસીને ભીમો વાટ જોતો હતો.

"આ લે આ રૂપીઆ પાંચસો રોકડા. અને દીકરીને આ એક કાંઠલી."

કાંઠલી લેતી વખતે સોનીનો હાથ અચકાયો. પણ મ્હોંયેથી બોલાયું નહિ.

"કેમ હાથ ચોર્યો?" ભીમાએ ડોળા ફાડીને પૂછ્યું.

"બાપુ, આ કાંઠલી ચોરીની હશે તો હું માર્યો જઇશ."

"સાચી વાત. આંહી તો ચોરીની જ ચીજ છે ભા. શાહુકારી વળી બારવટીયાને કેવી? આપો એને રૂ. ૩૦૦ રોકડા." એમ બોલીને ભીમો હસ્યો.

બહારવટીયા પાસેથી પહેરામણી લઇને જાન પાનેલીને કેડે ચાલી ગઇ.

૫

"બાપુ, દીકરી ઉમ્મર લાયક થઇ છે, એને કન્યાદાન દેવું છે."

"તે મા'રાજ, તમે ઠેઠ પાનેલીથી પંથ કરીને અહીં આવ્યા એ શું? પાનેલીમાં એટલા પટેલીયા ને શેઠીઆ પડયા છે, એમાંથી કોઇએ શું એટલી ખેરીઆત ન કરી?"

"પાનેલીના પટેલની પાસે હું ગયો'તો બાપુ, અને એણે જ મને કહ્યું કે તારા ભીમા કાકાની પાસે જા! એ બ્રાહ્મણ બાવાને બહુ આપે છે!"

"એમ...? એવડું બધું કહી નાખ્યું?" એટલું બોલીને ભીમે કહ્યું, "અબુમીયાં! કાગળ લાવજો. અને એમાં આટલું જ લખો કે,

"પાનેલીના પટેલ, તમારી સલાહ પ્રમાણે આ બ્રાહ્મણને રૂા. ૧૦૦૦ અમે દીધા છે, ને બાકીના એક હજાર આ ચિઠ્ઠી દેખત તમે ચુકવી દેજો. નીકર અમે આજથી ત્રીજે દિ' પાનેલી ભાંગશું."

લી. ભીમા મલેક

ચિઠ્ઠી લખીને બ્રાહ્મણને આપી. "લ્યો મા'રાજ, પટેલને દેજો, ને રૂપીઆ ન આપે તો મને ખબર કરજો."

"સારૂં બાપુ!" કહીને બ્રાહ્મણ આશીર્વાદ દઇને ઉપડયો.

"ઉભા રો' મહારાજ!"

બ્રાહ્મણને પાછો બોલાવીને ભલામણ દીધી, "તમારી ડીકરીને કન્યાદાન દેવાની તિથિ કઇ નીમી છે?"

"બાપુ, માગશર શુદ પાંચમ."

૬

બ્રાહ્મણ તો ચાલ્યો ગયો. અને ભીમાએ પણ ગોંડળની ધરતી ઉપર ઘોડાં ફેરવવા માંડયાં. ઉજ્જડ થયેલા નદીના કિનારા ઉપર એક વાર ભીમાએ એક જુવાન જોધ સંધીને વડલાને છાંયડે મીઠી નીંદરમાં સુતેલો દીઠો. નિર્દોષ, મધુર અને નમણી એ મુખમુદ્રા નિરાંતે ઝંપી ગઇ છેઃ જેને જગાડતાં પણ પાપ લાગે એવો રૂડો એ નોજવાન છે. પાસે સંધીના વાછડા ચરી રહ્યા છે. ભીમાએ અણસાર ઉપરથી જુવાનને ઓળખ્યો. ઘોડે બેઠાં બેઠાં ભાલાની અણી અડકાડી, ઉંઘતા જુવાનને ઉઠાડયોઃ

'ઉઠ એ ભા!"

ઝબકીને સંધી જાગ્યો.

"કોણ છો તું?"

"સંધી છું."

સંધી નામ પડતાં જ ભીમાએ એ જુવાનને ભાલે વીંધ્યો. એના સંગાથીઓ આ ઘાતકીપણું જોઇને 'અરર!' ઉચ્ચારી ઉઠયા.

"ભીમા મલેક! તું ઉઠીને આવો કાળો કેર કરછ?"

"બોલશો મા બેલી!" ભીમાએ ડોળા ઘુરકાવીને ત્રાડ દીધી. "સંધીનો વંશ નહિ રહેવા દઉં. કુંડાં વાઢે એમ વાઢી નાખું. દીઠો ન મેલું. દગલબાજ તૈયબ ગામેતીનું મારે એની આખી જાત ઉપર વેર લેવું છે. ખુટલ કોમ સંધીની!"

સંધીની શ્રોર કતલ કરતો કરતો ભીમો આગળ વધ્યો. ત્રણ સો સંધીને ઠાર માર્યા. સંધીઓને ગામડે ગામડે હાહાકાર બોલી ગયો પછી તો સંધીઓ દાઢી મૂંડાવીને પોતાની જાત છુપાવવા લાગ્યા.

૭

સંધીઓના વેરના મનસૂબામાં ગરક થઇ ગયેલ ભીમો એક દિવસ ભાદરની બોપમાં થાકીને લોથપોથ પડયો છે, તે ટાણે એણે આઘે આઘે જાનોનાં ગાડાંની ઘૂઘરમાળ સાંભળી અને એને કાને વિવાહના ગીતના સૂર પહોંચ્યા. કાંઇક સાંભર્યું હોય એમ ચમકીને ભીમે પૂછ્યું "બેલા આજ કઇ તથ-બેલીઓ?"

"માગશર શુદ પાંચમ."

"હેં! શું બોલો છો? ગઝબ થયો."

"કાં ભા?"

"પાનેલીના બ્રાહ્મણની ડીકરીને આજ મારે હાથે કન્યાદાન દેવું છે."

સાંજની રૂંઝયો કુંઝયો વળી ગઇ હતી તે ટાણે ભીમે ઘોડાં

હાંકયાં. રાતે બારને ટકોરે પાનેલીના દીઘેલા દરવાજા માથે જઇને સાંકળ ખખડાવી.

" કોણ છે ? " અંદરથી અવાજ આવ્યો.

" ખોલો. ગોંડળથી અસવારો આવ્યા છીએ. "

" શું કામ છે ? "

ભીમા જતનું નામ પડતાં જ ઝોકાં ખાતા દરવાનના શરીરે પરસેવો આવી ગયો. દરવાજા ઉઘડયા. એટલે ત્રણ બોકાનીદાર અસવારો દાખલ થયા. નામ પૂછીને બ્રાહ્મણને ઘેર પહોંચ્યા. ઘોડેથી ઉતરી, પોતાના બે ય અસવારોના હાથમાં ઘોડી સોંપી, બહારવટીયો એકલો ભાલો ઝળકાવતો માંડવા નીચે ગયો. માણસોએ આ વિકરાળ આદમીને ભાળ્યો, ભાળતાં જ તેઓનાં કલેજાં ફફડી ઉઠયાં. બ્રાહ્મણ દોડતો આવ્યો, અને હરખથી પુકારી ઉઠયો,

" કોણ, બાપુ ? "....

" હા મહારાજ, ડીકરીને કન્યાદાન દેવા. " એમ બોલીને ભીમે નાક પર આંગળી મેલી. બ્રાહ્મણને ચુપ રાખ્યો.

૮

દેસવરીયા ગામમાં સંધીઓ કારજને પ્રસંગે ભેળા થયા છે. ગામે ગામના સંધીઓ લમણે હાથ રાખીને એક બીજાની કરમાયલી સુરત સામે જોઇ રહ્યા છે. દાયરામાં હૈયે હૈયું દળાય છે. એમાં સહુનું ધ્યાન એક બાઇ ઉપર ગયું. એક જુવાન સંધીઆણી પોતાનું ઓઢણું ખંભે નાખીને ઉઘાડા અંગે ચાલી આવે છે.

" આ કોણ છે પાગલી ? " કોઇએ પૂછયું.

" આ અલ્લા ! આ તો હાસમની ઓરત. "

"એના ધણીના અફસોસમાં શું ચિત્તભ્રમ તો નથી ઉપડયું ને ?"

મોટેરા બધા મ્હોં ફેરવીને બેસી ગયા. બાઇના ભાઇઓએ હોડી બાઇને ટપારી, "એ વંઠેલ ! તારો દિ' કેમ ફર્યો છે ? આ ડાયરો બેઠો છે, ને તું ખુલ્લે મ્હોંયે હાલી આવછ ? તારો જુવાન ધણી હજી કાલ્ય મરી ગયો તેની યે મરજાદ ચૂકી ? માથે ઓઢી લે કમજાત !"

"માથે ઓઢું ? મોઢું ઢાંકું ?" દાંત ભીંસીને બાઇ બોલી. એના ચહેરા ઉપર લાલ સુરખી છવાઇ ગઇ. આંખોમાંથી ધુમાડા નીકળી ગયા. ડોળા ફાડયા: "આમાં હું કોની લાજ કરૂં ?"

"કાં ?"

"હું ભીમા જત વિના બીજો કોઇ મરદ જ ભાળતી નથી. ખરો મરદ ! મારા ધણીને ઠાર મારી, ગામને ઝાંપે સ સંધી અચ્ચા ભાળે એમ એની લાશને ખીલા માથે બેસારી. શાબાશ ભીમા જત ! સંધીઓની તેં દાઢીયું બોડાવી. મલક... કોઇ મરદ ન રહેવા દીધો !"

એટલું બોલી, ખંભે ઓઢણું ઢળકતું મેલી, ઉઘાડે માથે, પોતાનો ચોટલો પીંખતી અને ખડ ! ખડ ! દાંત કાઢતી સંધી-આણી ચાલી ગઇ. ઘરમાં જઇને પછી બાઇએ છાતીફાટ વિલાપ આદર્યો. બાઇના કલ્પાંતે તમામનાં કલેજામાં કાણાં પાડી દીધાં.

ત્રણસો સંધીઓ કારજનું બટકું પણ ચાખ્યા વગર ચાલી નીકળ્યા અને ગોંડળના ગઢની દેવડીએ જઇ ઉભા રહ્યા. ભા કુંભાજીની પાસે સોગંદ લીધા કે 'ભીમાને માર્યા વગર અમારે અમારાં ઘરનાં પાણી ન ખપે.' કુંભાજીએ એક સો મકરાણી તેઓની મદદમાં દીધા અને ચારસોની ગીસ્ત બખીઆરાના ડુંગર ઉપર ચડવા લાગી.

૯

પ્રભાતનો પહોર હતો. બબીઆરાનો જે એક ભાગ ભેરવા ડુંગરને નામે ઓળખાય છે, તેના ઉપર બીમો બેઠો બેઠો તસ્બી કરતો હતો. અને પડખે ડાકુકા ગામનો સૈયદ અબામીંયા બેઠો હતો. પડખે બીજા ત્રણ ચાર રક્ષકો હતા. છેટે પા ગાઉ ઉપર એક ધારડી હતી, તેની ખોપમાં બીજા પચાસ માણસો તમામ હથીયાર અને દારૂગોળાની ચોકી કરતા બેઠા હતા. બીમાની અને અબામીંયાની પાસે ફક્ત બબ્બે તલવારો જ હતી. કોઇને દુશ્મનોનો ખયાલ પણ નથી.

ત્યાં તો જેમ ઝાડવાં ને પત્થરો સજીવન થાય તેમ ચારસો માનવી પ્રગટ થઇને ડુંગર ઉપર ચડી ગયા. બીમો ઉભો થઇને પાછો હટવા જાયછે ત્યાં એણે સામી ફોજમાંથી ગીગલ નામના મીરના પડકારા સાંભળ્યા :

" હાં બીમા ! આજ પાછો પગ બીમાનો ન્હોય. પાછે પગલે થાનાં તો મોત બગડે હો બીમા !

બીમો ભાગી જાય
(જો) કરનર કાંઢોરી કરી,
(તો તો) ધરતી ધાન ન ખાય
કરણ્યું ઉગે કીં

[જો બીમો હાથ જોડીને ભાગી જાય, તો તો પૃથ્વી પર વરસાદ કેમ વરસે ? અને સૂર્યના કિરણ કેમ ઉગે ?"]

સાંભળીને બીમો થંભ્યો. અબામીયાંએ હાકલ કરી "અરે બીમા ! ગાંડો મ થા. પાંચસે કદમ પર આપણું દારૂખાનું પડ્યું છે. હાલ્ય, હમણાં ત્યાં પહોંચીએ એટલી વાર છે. એકોએકને ફૂંકી નાખીએ. "

"બસ મીંયા સાહેબ ! " બીમાએ શાંત અવાજે ઉત્તર દીધો, "મારા પગમાં સોનાની બેડી પડી ગઇ. હવે તો એક

ાલું પણ નહિ હટાય. જીવતર તો ખૂબ બગાડયું છે, પણ હવે ામખરની ઘડી શીદ બગાડું ?"

ફોજની મોખરે ભીમાએ સંધી બાવા ઝુણેજાને દીઠો અને ાર ત્રાડ દીધી,

"બાવા ઝુણેજા ! અમે પાંચ જ જણ છીએ. ને તમે ઇારસો છો. હું કાંઇ તમને પહોંચવાનો નથી. ખુશીથી મને મારી ાખજો. પણ મરતાં મરતાં યે જો મરદના ઘા જોવા હોય તો આવી જાવ તરવારની રમત રમવા."

"ભલે ભીમા !" કહીને બાવા ઝુણેજાએ તરવારનું ધીંગાણું કરવાનો હુકમ દીધો. ભીમા અને અબામીયાં બન્ને મંડાયા. ભીમા પાસે બે તરવારો હતી. હડી કાઢીને ભીમાએ શત્રુઓની મેટમાં પગ દઇ દઇને વાંસાના ચોકના ઘા કરવા માંડયા. એમ બોંતેર જણાને સુવાડયા. પણ પોતાને છોઇવઢ પણ ઘા થયો નહિ. બાવો ઝુણેજો ઉભો ઉભો પડકારા કરે છે, પણ જ્યારે ભીમાને હાથે એણે પોતાનાં માણસોનું ખળું થતું જોયું, ત્યારે એણે ઇશારો કર્યો, અને તૂર્ત જ મકરાણીઓની બંદુકો, ધાણી ફુટતી હોય એમ ધણધણ એક સામટી વછૂટી. ભીમો વીંધાઇને નવરંગના ગરબા જેવો થઇ ગયો.

પડતાં પડતાં ભીમે કહ્યું, "રંગ છે સંધીની ને મકરાણીની જનેતાને ! છેવટે દગો !"

ભીમો પડયો, પણ ચતોપાટ પડ્યો. એની મૂછોની શેડયો ઉભી થઇને આંખોમાં ખુતી ગઇ.

આભેથી અપસર ઉતરી
નર વરવાનું નીમ
અબોમીયાં અણવર થીયો
ભાલે પોંખાણો ભીમ.

બાર બાર વરસના બારવટાનો, બખીઆરાના ડુંગર માથે આવી રીતે અંત આવ્યો. ભીમાનું માથું કાપી લઇને ગીસ્ત ગોંડળ

ચાલી: ધ્રાફા ગામને પાદર ગીસ્ત નીકળી છે. મોખરે ચાલનારા અસવારના ભાલાની અણીએ ભીમાનું માથું પરોવાયેલું છે. એ દેખાવ નજરે પડતાં જ ધ્રાફાનો રજપૂત દાયરો ખળભળી ઉઠયો. પાંચસો રજપૂત પલકવારમાં જ તલવારો ખેંચી આડા ફર્યાં.

"કેમ ભાઇ?" ગીસ્તના સરદારે પૂછ્યું.

"એ જમાદાર, જરાક શરમ રાખો. ભીમાનું માથું ધ્રાફાને પાદરથી તમે લઇ જઇ શકો નહિ. અને લઇ જાવું હોય તો ભેળાં અમારાં માથાં પણ સંગાથ કરશે!"

માથું ત્યાં જ મૂકવું પડયું. અને ગીસ્ત ખાલી હાથે ચાલતી થઇ.

બખીઆરાની નજીક સખપરની ડુંગરીમાં ગેબનશા પીરની જગ્યાએ ઝાળના ઝાડવાંની છાંયડીમાં ભીમાના સાથીઓ બેઠા બેઠા કસુંબા ઘુટે છે, ત્યાં અસવાર વિનાની બે ઘોડીઓ કારમી હાવળો દેતી, ડુંગરાના ગાળાને ગજવતી, જઇને ઉભી રહી. માથે પૂંછડાના ઝુંડા ઉપાડી લીધા છે. જાણે પોતાના ધણી વગર એના પગ નીચે લા બળતી હોય, તેવી રીતે ઘોડીઓ ડાબા પછાડી રહી છે.

"આ ઘોડીયું તો ભીમાની ને અબાનીંયાની." અભરામ મલેક બોલી ઉઠયો. "નક્કી એ બેયને કાંઇક આફત પડી."

દોડીને અભરામની વાર બખીઆરે ચડી. જઇને જુવે ત્યાં બન્ને લાશો પડેલી હતી. હજી અબામીંયાનો જીવ ગયો નહોતો. અભરામે એના મ્હોમાં પાણી મૂકીને કહ્યું કે,

"તારા જીવને ગત કરજે, તારા અને ભીમાના મારને અમે મારશું."

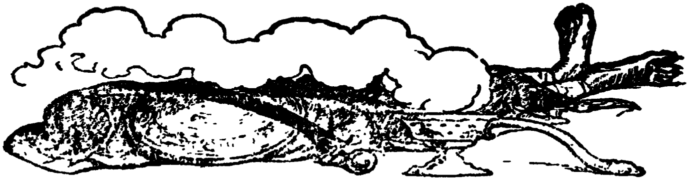
તમામ લાશોને દફનાવી અભરામે પણ બહારવટું ખેડયું અને બાવા ઝુણેજાને માર્યો.

ભીમાની કબર, બખીઆરાના ભાગ ભેરવા ડુંગરની આથમણી ભીંતે, સાલરડાના ઝાડ નીચે આજ પણ મોજૂદ છે. લગભગ સને ૧૮૫૦ ની આસપાસ ભીમો થઇ ગયો કહેવાય છે.

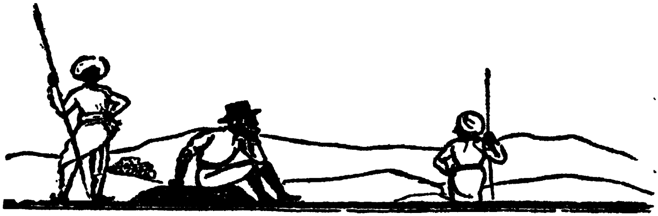
ભીમો કોઇનાં નાક કાન નહોતો કાપતો.

બાન નહોતો પકડતો.

ગામ નહોતો બાળતો.

આ કથાના પ્રસંગો કહેનાર ભાઇ રાણા આલા મલેક, ભીમાની દીકરીના જ દીકરા થાય છે. એનું વર્ણવેલું વૃત્તાંત વિશ્વાસપાત્ર હોય, એવું એ ભાઇની ખાનદાની પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. ભા. શ્રી. રાયચૂરાએ લખેલી 'ભીમા જત'ની સુંદર કથામાં 'નન્નુડી' નામની જે માશુકનો ઉલ્લેખ છે, તેનો આ ભાઇ રાણા આલાએ સદંતર ઇન્કાર કર્યો છે. એ કહે છે કે ભીમો પરણેલો જ હતો અને એનો એક દીકરો ગોરખડી ગામે હજુ હયાત છે. પરણેલ સ્ત્રી ઉપરાંત છુપો પ્રેમ ભીમાને કદી સંભવે જ નહિ.

બાવા વાળો

“બચ્ચા રાનીંગ વાલા ! માગ લે.”

“બીજું કાંઇ ન જોવે મહારાજ; ફક્ત શેર માટીની ઝંખના છે.”

પાવડી ઉપર કપાળ ફેરવીને અવધૂતે ધ્યાન ધર્યું. દસમે દ્વારે જીવને ચડાવીને જોઇ વળ્યા. પછી સમાધિ ઉતારીને બોલ્યા કે “તેરા લલાટમેં પુત્ર નહિ હૈ બેટા.”

“ તો જેવાં મારાં નસીબ અને જેવાં જોગીનાં વચન ! મહાત્માનાં બોલ્યાં મિથ્યા થાય: હાથીના દંતૂસળ પેટમાં પેસે: એ આજધીસુ નહોતું જોયું બાપુ ! મારૂં ખોરડું મહા પાપીયું છે એટલે વંશ રાખવાની આશાએ તો મેં તમને જાંબુડું ગામ અરપણ કરી દીધું, પણ મારાં પાપનો પાર નહિ આવ્યો હોય !”

જોગી ધમસાણનાથ આ સાંભળીને શરમીંદા બની ગયા. આખરે પોતાના શિર પરથી આ કરજનું પાપ ઉતારવા માટે મરવાનો જ નિશ્ચય કરીને એ બોલ્યા, “અચ્છા ભાઇ ! તેરે ઘર પુત્ર આવેગા—બરાબર નવ મહિના પીછે: લલાટમેં ભિભૂતિકા તિલક હોય તો સમઝના કે સંકરને દીયા. *અઠાવીસ વર્ષકા આયુષ રહેગા. નામ ‘બાવા’ રખના.”

એટલું બોલીને જાંબુડા ગામના ભોંયરામાં મહારાજ ધમસાણનાથે જીવતાં સમાત લીધી. પોતાનો જીવ પોતે લુંધીયાના

* કોઇ તેત્રીસ વર્ષની આવરદા બતાવે છે.

કાઠી રાણીંગવાળાને ઘેર કાઠીઆણીના ઉદરમાં મેલ્યો, અને બાઇને દિવસ ચડ્યા લાગ્યા.*

નવ મહિને દીકરાનો જન્મ થયો. માતાના પેટમાંથી નીકળતાંજ બાળકને કપાળે ભભૂતનું તિલક દેખાણું. ફુઇએ 'ઓળી ઝોળી' કરીને 'બાવો' નામ પાડ્યું. રાણીંગવાળાએ ધમસાણનાથની જગ્યામાં વધુ જમીન દીધી. પણ નાનપણમાં જ એટા બાવાને મેલીને રાણીંગવાળાએ પરભવનું ગામતરૂં કર્યું.

* * *

આજે સુડાવડ ગામમાં કારજ છે પહેલી પાંતે રોટલા ખાઇને બાર વરસનો બાવોવાળો સુડાવડને ચોરે લોમા ધાધલ નામના અમીરના ખોળામાં બપોરે નીંદર કરે છે. માથે લાંબા લાંબા કાનશીયા જટા જેવા વિખરાઇ પડ્યા છે. મુખની કાન્તિ પણ કોઇ ભેખધારીને ભજે તેવી ઝગારા છે. કારજમાં જેતપૂરનો કાઠી દાયરો પણ હાજર છે.

"કાં કાકા!" જેતપૂરના દરબાર મૂળુવાળાએ દેવાવાળાને આંગળી દેખાડીને કહ્યું "જટા મોકળી મેલીને બાવો સુતો છે. જોયો ને?"

કાકા દેવાવાળાએ ડોકું ધુણાવ્યું કે "હા, બાવો! સાચોસાચ બાવો! ફુઇએ બરાબર નામ જોઇને આપ્યું છે હો! બાવો ખરો, મોટા મઠનો બાવો!"

"અને આ બાવો લુંઘીઆનાં રાજ કરશે? એ કરતાં તો ખપ્પર લઇને માગી ખાય તો શું ખોટું?"

"દરબાર!" સનાળીના કશીયાભાઇ ચારણથી ન રહેવાતાં એ બોલ્યા, "બાવો ખપ્પર લેશે નહિ, પણ બીજા કૈકને ખપ્પર લેવરાવશે, એ ભૂલતા નહિ. મલક આખાને બાવો લોટ મગાવશે."

× × ×

---

* કોઇ કહે છે કે ધમસાણનાથે પોતે નહિ, પણ એના એક ચેલાએ સમાત લીધેલી.

જુવાનીમાં આવતાં જ બાવે બારવટું આદર્યું : એક જેતપુરના દરબાર મૂળુવાળા સામે: કેમકે એણે વાઘણીયા ગામમાં બાવાવાળાના બાપની જમીનનો ભાગ દબાવ્યો હતો. અને બીજું વીસાવદરના હરસુરકા કાઠીઓની સામે. મૂળ વીસાવદર અને ચેલાણા પરગણાના ચોરાશી ગામ ઘેરે કરવામાં બે જણાનો હાથ હતો: બાવાવાળાના વડવાનો અને હરસુરકા કાઠી માત્રાવાળાના બાપનો. પણ બેયની વચ્ચે વેરનાં બી વવાયેલાં. આંટવાના દરબારે બેય વચ્ચે દા' સળગાવેલો, એમાં બાવાના બાપ રાણીંગે બધો મુલક ઘેરે કરી માત્રાને બહારવટે કાઢેલો. માત્રાની આવરદા બહારવટું ખેડતાં ખેડતાં પૂરી થઇ ગયેલી.

ત્યાં તો બીજી બાજુ એજન્સીની છાવણી ઉતરી. જમીનના સીમાડા નક્કી કરવા નીકળેલા બાકર (Col. Walker) સાહેબના હાથમાં વીસાવદરનો મામલો પણ મૂકાયો અને એમાં એણે રાણીંગવાળાના હાથમાંથી તમામ ગામ આંચકીને માત્રાવાળાના દીકરા હરસુરવાળાને સોંપી દીધાં. રાણીંગવાળો તો બાવાને નાનો મૂકીને મરી ગયો. પણ મરણ ટાણે આઠ વરસના દીકરા પાસે પાણી મુકાવતો ગયો કે, "બેટા! જો મારા પેટનો હો તો બાપની જમીન પાછી મેળવ્યા વગર ઝંપીશ નહિ."

ઝાકાઝીક! ઝાકાઝીક! ઝાકાઝીક! બાવાવાળાની તરવાર ફરવા માંડી. "હરસુરકાના વંશને રહેવા દઉં તો મારૂં નામ બાવો નહિ" એવી પ્રતિજ્ઞા લઇને બાવો પંદર સોળ વરસની ઉમ્મરે તો હરસુરકાનાં લીલાંછમ માથાં વાઢવા લાગ્યો.

મેં જાણ્યું રાણીંગ મુવે, રેઢાં રેઢશે રાજ
(ત્યાં તો) ઉપાડો ઘર આજ, બમણી ત્રમણી બાવલો.

સૂંઠ જ સવા શેર, ખાધેલ તેં વેળા ખરો
ઘોડે કીધલ ઘેર બાપ રાંણીંગ જ્યું બાવલા

વાઢયા અમરેલી વળા ખાતે લાડરખાન
લખ ચોરે લોબાન, બાંય નો ચોરે બાવલા.

વાળા વાઘણીઆ તણો રતી યે ન લીધો રેસ
દેવાવાળાનો દેસ બાળી લીધો તેં બાવલા.
આણું મેંદરડા તણું ભાગ્યું ભાયાણું
તું'થી શાણુ તણાં, બીએ બેતાળું બાવલા.
ગળકે કામન ગોંખડે, રંગભીની અધરાત
ઓચીંતાનો આવશે, બાડ બાવો પરભાત.

પરભાત આવે નત્ય ત્રાડ પડે
ગણુ જીત ત્રંબાળુ તીયાં ગડે
ઘણુમૂલા કંથ આવો ઘ..એ,
ઝળકે કામન ગોંખડીએ.

ખાવીંદ વન્યાનું ખોરડું ધણ્યને ખાવા ધાય,
પ્રીતમ બાવે પાડિયા, કુંજાં જીં કરલાય.

કુંજ સમી ધણ્ય સાદ કરે
ઘરમૂલા કંથ તું આવ્ય ઘરે
રંગ રેલ ધણી તળમાં રીયો
થંભ ભાંગ્યો ને ખોરડ ઝેર થીયો.

બાવાના નામનો એટલો બધો ત્રાસ પડી ગયો. અને એક-પછી એક હરસરકાનાં ગામડાં ધખેડાતા ગયાં.

૩

સવારને પ્હોર સૂરજ મા'રાજ કોર કાઢે, અને સાંજે મા'રાજ મેર બેસે, એ બેય ટાણે બાવોવાળો ઘોડેથી ઉતરી જતો અને ઘીના દીવાની જ્યોત પ્રગટાવી સૂરજ સન્મુખ માળા કરતો. ચાહે તેવી સંકડામણમાં પણ એણે આ વ્રત ભાંગ્યું નહોતું. એક વખત પોતે ખુમાણ પંથકમાંથી લુંટ કરીને ચાલ્યો આવે છે. વાંસે વા'ર વહી આવે છે. બંદુકોના ચંભા વાંસેથી છૂટતા આવે છે. એમાં આડી શેલ નામની વખંભર નદી આવી. નદીની ભેખમાં ઉતરતાં જ સૂરજ ઉગીને સમા થયા. એટલે બાવાવાળાએ ઘોડેથી ઉતરી જ્યોતની તૈયારી કરી, હાથમાં માળા ઉપાડી.

"અરે આપા બાવા !" સાથીઓ કહે છે, "આ સમદરનાં મોજાં જેવી વાર વહી આવે છે, અને અટાણે માળા કરવાનું ટાણું નથી. માટે ગરમાં જઇને કાલ સવારે બેય દિવસના જાપ હારે કરજો."

"એ ના ના બા, પૂજા કાંઇ છંડાય ? તમારી મરજી હોય તો તમે હાલી નીકળો. હું હમણા જ વાંસોવાંસ આવીને તમને આંબી લઉં છું. બાકી માળા તો મારાથી નહિ મેલાય."

કહેવાય છે કે એના સતને પ્રતાપે વાર આડે માર્ગે ઉતરી ગઇ. અને બાવાવાળાએ માળા પૂરી કર્યા પછી જ આગળ ડગલું દીધું.

ચલાળા ગામમાં તે વખતે દાન ભગતની વેળા ચાલે છે. આપો દાનો કાઠીઓના પીર કહેવાતા. ઠેકાણે ઠેકાણે એના પરચાની વાતો થતી. દાના મહારાજને તો ત્રણ ભુવનની સૂઝે છે : દલ્લીમાં ઘોડાં દોડતાં હોય એ દાનો પીર નજરોનજર ભાળે છે : એની આંતરડી દુવાય તો માણસનું ધનોત પનોત નીકળી જાય : અને એનો આત્મા રીઝે તો નસીબ આડેથી પાંદડું ઉડી જાય : એવા વાતો કાઠીઆવાડમાં પ્રસિદ્ધ હતી. દાના મહારાજની કરણી પણ ભારી ઉંચી કહેવાતી. ગરનાં એક ગામડામાં ભરવાડની છોકરીનું માથું કીડે ખદબદતું હતું—વેદનાનો પાર નહોતો—તેમાંથી પાસ પરૂને તથા કીડાને દાના ભગતે ત્રણ વાર પોતાની જીભેથી ચાટી લઇને એ છોકરીનો રોગ મટાડયો હતો !

એવા અવતારી પુરૂષને ખોળે જઇને બાવાવાળાએ માથું નાખી દીધું. હાથ જોડીને એણે ભગતને મર્મનું વચન ચોડયું કે

"બાપુ ! જો જગ્યામાં દીવેલની તૂટ પડતી હોય તો હું માગો એટલું મોકલતો જાઉં."

"કાં બાપ, અવળાં વેણ શીદ કાઢછ ?"

"ત્યારે શું કરૂં ? મેંથી આ દોડાદોડમાં રોજ બે ટાણાં દીવેલ સાથે રાખીને દીવા કરવાની કડાકૂટ થાતી નથી. વાંસે

રાજરજવાડાની ગીસ્તું ગોતતી ફરે છે. એટલે હવે મારો દીવો આંહી જ કરતા જાઓ."

"બાવા વાળા ! એટલાસારૂ જગ્યાને આળ કાં દે બાપ ? જા, કોડીયામાં વાટ મેલીને સુરજ સામે ધરજે. તારા દીવામાં દીવેલ પણ સુરજ પૂરશે, અને જ્યોત પણ સુરજ પેટાવશે. જાપ કરતા આળસવું નહિ. જ્યાં સુધી જાપ કરીશ ત્યાં સુધી વાર તને વીંટીને ચાલશે તોય નહિ લાગે."

"અને બાપુ, મારૂં મોત ?"

"જ્યોત ન થાય ત્યારે જાણજે કે તારે માથે ઘાત છે. બાકી તો દેવળવાળો જાણે બાપ ! હું કાંઇ ભગતનો દીકરો થોડો છું ? પણ સતને માર્ગે રેજે !"

૪

"કાંઇ વાવડ ?"

"હા સાહેબ. નાંદીવેલે ડુંગરે."

"કેટલાં માણસ ?"

"દસ જ. રાતોરાત પહોંચીને ફુંકી મારવા જોવે. નીકર સવાર ઉગ્યે હાથ આવી રહ્યો."

ગીરના જંગલમાં, બાવા વાળાને જેર કરવા ગાયકવાડ સરકારના બંદર ખાતાનો સાહેબ, જેનું નામ ગ્રાંટ હતું,* તે પોતાની ટુકડી લઇને ભટકી રહ્યો છે. એક રાતે બાતમીદારે એને બાવાવાળો તુળશીશ્યામની પડખેના શંકરના પોઠીઆના આકારના ભયંકર નાંદીવેલા ડુંગરમાં રાતે રહ્યાની બાતમી

* આ વાતમાં બીજી સમજ એમ છે કે ગ્રાંટ સાહેબ બાવાવાળા સાથે લડવા તો નહોતો જ ગયો. લડનારી ફોજ જેતપુરની હતી. અને નિર્દોષ ગ્રાંટ તો ઓચીંતો વેલણ બંદરથી અમરેલી તરફ જતાં પકડાઇ ગયો હતો.

પહોંચાડી. અને સાહેબે દારૂગોળા લાદીને સાંઢીઓ વહેતો કર્યો. રાતોરાત એની ટુકડી નાંદીવેલા માથે લપાઇને ચડી ગઇ. બંદૂકદારો બંદૂકો લઇને ગોઠવાઇ ગયા. અને દારૂગોળાનો ઢગલો થાય કે તુર્ત બંદૂકો ધરબીને, સામી ખોપમાં બેઠેલ બહારવટીયાને ઉડાવી મૂકયાની વાટ જોવા લાગ્યા.

મ્હોંસૂઝણું થઇ જવા આવ્યું છે. બાવાવાળાને કાંઇ ખબર નથી. એ તો પોતાની રોજની રીતે પથારીમાંથી ઉઠીને પ્રથમ આપા દાનાની સ્તુતિ કરી રહ્યા છે. અને એના રહેઠાંણને માથે જ સાંઢીયા ઉપરથી કોથળા ઉતારીને, નીચે પાથરેલ બુંગણ ઉપર, આંટ સાહેબના બરકંદાજો દારૂ ઠલવી રહ્યા છે. એક જ ઘડીનું મોડું થાય તો તો બહારવટીયાને જીવવાની બારી જ ન રહે. પણ ત્યાં એક અકસ્માત બન્યો.

લોકો ભાખે છે કે જે ઘડીયે બાવાવાળાએ આપા દાનાની સ્તુતિ કરી, તે જ ઘડીયે ચલાળા ગામમાં દાના ભગતે પોતાની જગ્યામાં શગડીની પાસે બેઠાં બેઠાં, એક ચીપીઆ વતી શગડીના અંદરથી એક ધગધગતો તીખારો ઉપાડી બીજી બાજુ મેલ્યો, ને મેલતાં મેલતાં પોતે બોલ્યા કે "હવે મેલ્યને એમાં ટાંડી!"

"હવે મેલ્યને એમાં ટાંડી?" એ વેણ આંહી આપા દાનાના મ્હોંમાંથી પડયું, અને નાંદીવેલાને માથે જાણે કે એ હુકમનો અમલ થયો હોય તેમ, દારૂ પાથરતાં પાથરતાં એક બરકંદાજની બંદૂકની સળગતી જામગ્રી દારૂમાં અડકી ગઇ. અડકતાં તો બુંગણમાં પડેલો ગંજાવર ઢગલો સળગી ઉઠયો. હ ડ ડ ડ! દા લાગ્યો. અને સાહેબની ટુકડીનાં માણસે માણસ જીવતાં ને જીવતાં સળગીને ભડથાં થઇ ગયાં

"આ શું ગઝબ! આ ભડકા ને આ ભડાકા શેના! આ બોકાસાં કોનાં!" એમ બોલતા જેમ બહારવટીયા બહાર નીકળ્યા તેમ દારૂખાનાનો દાવાનળ દીઠો. ડુંગરાની ખોપો થરથરી ગઇ,

અને ગંધકના ગોટેગોટ ધુમાડામાં એક બીજાનાં મ્હોં ન દેખાય એવી આંધી પથરાઇ ગઇ.

બહારવટીયા બ્હાવરા બનીને ડુંગરામાં દોટાદોટ કરવા લાગ્યા. જાણે ડુંગરાને કોઇએ પોલો કરીને અંદર દારૂખાનું ભર્યું હોય એવી ધણેણાટીથી ભાગતા ભેરૂબંધોને જુવાન બાવાવાળાએ ત્યાં ને ત્યાં સ્થિર ઉભા રહીને પડકારો કર્યોઃ

"સૂરજના પોતરા ભાગતાં લાજતા નથી કે બા ?"

"બાવા વાળા ! ભુંડે મોતે મરવું ? જીવતા હશું તો નામાં કામાં થઇ શકશે, પણ ભીંત હેઠળ શીદ કચરાઇ મરવું ?"

"એ બા, કાઠીભાઇ ભાગે તોય ભડનો દીકરો ! એવું બોલવું બહારવટીયાના મ્હોંમાં ન શોભે. જીવતર વહાલું હોય ઇ ભલે ભાગી નીકળે. મારાથી તો નહિ ખસાય."

ભોંઠા પડીને કાઠીઓ ઉભા રહ્યા. અને થોડી વારમાં ધુમાડો વીંખાયો કે તુર્ત જ બહારવટીયાઓએ ગ્રાંટ સાહેબને ઘોડે ચડીને ભાગતો દીઠો.

"એલા ટોપીવાળો જાય."

"એને બરછીએ દ્યો ! ઝટ પરોવી લ્યો !"

"ખબરદાર, બા કોઇએ ઘા કર્યો છે તો. દોડો, ઘોડાં ભેળાં કરીને જીવતો ઝાલો. સાહેબ મર્યો લાખનો, પણ જીવતો સવા લાખનો !" એવું બોલીને બાવાવાળાએ પોતાની ઘોડીને પાટીએ ચડાવી, સાહેબના વેલર ઘોડાની પાછળ, હરણ ખોડાં કરે એવા વેગથી, મૃત્યુલોકના વિમાન જેવી કાઠીઆવાડી ઘોડીએ દોટ કાઢી. અને થોડુંક છેટું રહ્યું એટલે બાવાવાળાએ હાકલ કરી કે

"હવે થંભી જાજે સાહેબ, નીકર હમણા ભાલામાં પરોવી લીધો સમજજે."

લગામ ખેંચીને ગ્રાંટે પોતાને ઘોડો રોકયો, સામે જોવે તો બાવાવાળાની આંગળીઓના ટેરવા ઉપર બરછી, સુદર્શન—ચક્ર જેવી ઝડપે ચકર ચકર ફરી રહી છે. બાવે બીજો પડકારો કર્યો કે

"સાહેબ, તારાં હથીઆર નાખી દે ધરતી માથે. નીકર આ છૂટે એટલી વાર લાગશે. અને હમણાં ટીલડીમાં ચોંટી જાણજે."

સાહેબે આ કાળસ્વરૂપને દેખી શાણપણ વાપર્યું. પોતાનાં હથીઆર હેઠે નાખી દઇ, પોતે માથેથી ટોપી ઉતારી બાવાવાળાની સામે મલકાતે મ્હોંયે ડગલાં દીધાં.

" રામ રામ! બાવાવાલા રામ રામ! " કહીને ચતુર ગોરાએ પોતાનો હાથ લંબાવ્યો.

સાહેબ લોકોના હથેળી-મિલાપના રીવાજ ન જાણનાર બહારવટીયાએ, કાઠીની રીત મુજબ પોતાનો એક હાથ લંબાવી સાહેબને ખંભે લગાવ્યો. અને પછી કહ્યું કે "સાહેબ, તમે મારા કેદી છો"

" અચ્છા બાવવાલા, કાઠીઆવાડના બહારવટીઆની ખાનદાનીનો મને ઇતબાર છે. તેં મને જીતેલ છે. એટલે લડાઇના કાનૂન પ્રમાણે બેશક હું તારો કેદી જ છું."

" સાહેબ, તમારૂં નામ શું ? "

" ગ્રાંટ "

" ઘંટ ? ઠીક ઘંટ સાહેબ, તમારો ઘોડો મોઢા આગળ કરો. અને ચાલો અમારે ઉતારે. "

સાહેબ આગળ ને બાવોવાળો પાછળ, એમ બન્ને ચાલ્યા. બહારવટીયાનાં સોનાનાં સિંહાસનો સરખા ગીરના સેંકડો કુંઅરાઓ અને ગાળાઓ ઓળંગતો ઓળંગતો ગ્રાંટ સાહેબ ગીરની સાયબી વચ્ચે આ જુવાન કાઠીનું રાજપાટ નિરખે છે. ત્યાં તો જેતો વેગડ, લોમો ધાધલ ને ભોજો માંગાણી પણ ભેળા થઇ

ગયા. છેટેથી સાહેબને અને બાવાવાળાને ભાળતાં જ ભોજાએ ચસ્કો કર્યો કે

"બાવાવાળા, ટુંકું કરવું'તું ને!"

"થાય નહિ બા. ઘંટ સાહેબે હથીઆર છોડી દીધાં. પછી એનું રૂંવાડું ય ખાંડું ન થાય. સૂરજ સાંખે નહિ."

"ત્યારે હવે?"

"હવે જ્યાં આપણે ત્યાં સાહેબ."

"પણ એના ખાવા પીવાનું શું? ઇ તો સુંવાળું માણસ કહેવાય. બાદશાહી બગીચાનું ફુલ."

"એમાં બીજો ઉપાય નથી. આપણે ખાશું તે સાહેબ ખાશે. બહારવટાં કાંઇ દીકરાનાં લગન થોડાં છે?"

સાહેબ તો સમજતા હતા કે સોરઠનો બહારવટીયો કોણ જાણે કેવી યે સાયબીમાં મ્હાલતો હશે. પણ સાંજ પડતાં જ સાહેબનો ભ્રમ ભાંગી ગયો. પથરાનાં ઓશીકાં, ધૂળની પથારી, બાજરાના ધીંગા રોટલાનાં ભોજન, અને આ ડુંગરેથી પેલે ડુંગરે સળગતા બપોરે કે સુસવતા શિયાળાની અધરાતે ઉઘાડા આભ નીચે ઉતારા! સાહેબને ગર લાગી. તાવ લાગુ પડયો. રોજરોજ બહારવટીયાની સાથેજ ઘોડાં તગડી તગડીને સાહેબની કાયા તૂટી પડી. એની નસો ખેંચાવા લાગી. રાત દિવસ એને કોઇ વાતચીત કરવાનું સ્થળ ન મળે. બહારવટીયા દારૂ પીને કલ્લોલ કરતા હોય ત્યારે પોતે તાવથી પીડાતો સનમૂન પડયો રહે. અને પોતાના છૂટકારાની ઘડી પણ કયારે આવશે એ વાતની કયાં યે તાગ ન આવે. મોતનાં પરિયાણ મંડાયાં માનીને સાંટે ગીરની નિર્જનતા વચ્ચે પોતાનાં બાળબચ્ચાંના અને પોતાની વ્હાલી મઢમનાં વસમાં સંભારણાં અનુભવવા માંડયાં. એક દિવસ ધાણી ફુટે એવા બળબળતા તાવમાં પડયાં પડયાં, બેહાલ થઇ ગયેલા સાહેબે ડુંગરાની ગાળીની અંદર બહારવટીઆને નીચે પ્રમાણે વાત કરતા સાંભળ્યા:

"બાવાવાળા, સાહેબને પકડીને તો તેં સાપ બાંડો કર્યો છે.'

"હોય બા, થાતાં થઇ ગયું."

"આપા બાવાવાળા, આખી કાઠીઆવાડને ધમરોળી નાખત તો ય કોઇની બે' નહોતી. પણ આ તો ગોરાને માથે આપણો હાથ પડયો. એના એક ગોરા સાટુ રાણી સરકાર પોતાનું આખું રાજપાટ ડુલ કરી નાખં, ઇ જાણુછ ને?"

"જાણું છું."

"અને આ ગરને ઝાડવે ઝાડવે ગોરો ચોકી કરવા આવશે હો?"

"હો!"

"બાવાવાળા, જોછ ને? સાહેબને ઝાલ્યા પછી આજસુધી આપણાં ઘોડાનાં પાખર નથી ઉતર્યાં. કે નથી આપણાં બખતર ઉતર્યાં. નથી એકેય રાત નીંદર કરી. હવે તો ડીલના કટકા થઇ ગયા છે. અને આ માંદાને ઉપાડવો પડે છે."

"ત્યારે હવે તો શું કરવું ભાઇ ભોજા!"

"બીજું શું? એનું ટુંકું કરી નાખીએ."

સાંભળીને સાહેબને અંગે પરસેવો વળી ગયો. એનાં અંતરમાં ઇસુનું નામ બોલાવા લાગ્યું.

બાવાવાળાએ જવાબ દીધો કે "ભાઇ, એમાં ડહાપણ નહિ કે'વાય. સાહેબને માર્યા ભેળી તો આખી વસ્યાત આંહી ઉતરી સમજજો. અને જીવતો રાખશું તો કો'ક દિ વષ્ટિ કરીને સરકાર આપણું બારવટું પાર પડાવશે. માટે સ્વારથની ગણતરીએ યે મરાય નહિ. તેમ ખાનદાનીની રીતે ય જો એનું રૂંવાડું ખાંડું કરીએ, તો સાત જન્મારાની ખોટય ખાઇ બેસશું. બાકી તો હવે તમે કહો તેમ કરીએ."

જુવાન બાવાવાળાની આવી શાણી શીખામણ સાંભળીને મોટા મોટા તમામ અમીરોને ગળે ઘુંટડો ઉતરી ગયો. અને સાહેબ ઉપર જાપ્તો રાખીને બહારવટું ખેડાવા લાગ્યું. ગોરા ટોપીવાળાઓની જે વખતે ગામડે ગામડે ફે ફાટતી, તેવા વખતમાં બાવાવાળાની આવી ગઝબની છાતી સાંભળીને કીર્તિના દુહા જોડવા લાગ્યા કે

ટોપી ને તરવાર. નર બીજાને નમે નહિ,
સાહેબને મહિના ચાર, બંદીખાને રાખ્યો બાવલા !

[દેશમાં એમ કહેવાતું કે ટોપી અને તરવાર પહેરનાર અંગ્રેજ લોકો કોઇ બીજા માણસને માનતા નથી. પણ તેં તો હે બાવાવાળા, ગોરાને ચાર મહિના કેદમાં રાખ્યો]

વશ કીધો વેલણનો ધણી, ગરમાં ઘંટને જે
(એની) વાળા વલ્યાતે ખુંખું પુગી બાવલા !

[વેલણ બંદરના સાહેબ ગ્રાંટને તેં કેદ કર્યો, તેની બુમો તો એ બાવાવાળા ! છેક વિલાયત પહોંચી ગઇ છે.]

ઘંટ ફરતો ઘણું દળવા કજ દાણા
એને મોઢેં બાંધીને માણા ! બેસારી રાખ્યો બાવલા !

[આ ગ્રાંટ સાહેબ, કે જે મોટી ઘંટી રૂપી બનીને બહારવટીયા રૂપી દાણાને દળી પીસી નાખવા ગીરમાં ફરતો (ચાલતો હતો), તેને હે બાવાવાળા, તેં મ્હોં બાંધીને બેસારી દીધો.—આ દુહામાં ‘ઘંટ’ શબ્દ ઉપર શ્લેષ છે: (૧) ગ્રાંટ સાહેબ. (૨) બળદથી ચાલતી, અનાજ દળવાની મોટી ઘંટી.]

સરકારે ગ્રાંટના વાવડ લેવા બહુ ઇલાજો કર્યા. પણ બહારવટીયાઓએ પતો લાગવા દીધો નહિ

સરકારની શરમનો પાર નહોતો રહ્યો. રાજકોટથી માંડી વિલાયત સુધીના ટોપીવાળા કાંડાં કરડતા હતા. કપ્તાન દરજ્જાનો એક અંગ્રેજ ગીરના કયા ગાળામાં દટાઇ રહ્યો છે, તેનો પત્તો ન મળે તો તો કાલ સવારે જ અંગરેજની બેસતી બાદશાહીને ગણકારશે કોણ ? સરકારી તોપખાનું ગીરમાં લઇ જઇને કયા ડુંગરા સામે માંડવું ? વિચાર પડતી વાત થઇ ગઇ.

મુંબાઇ સરકારે આખરે ખબર કહાવ્યા કે "બાવાવાળાને શું જોઇએ છે ?"

કોઇ વટેમાર્ગુએ સરકારને ચિઠ્ઠી પહોંચાડી કે બાવાવાળાને એનું વીસાવદર પરગણું પાછું મળશે તો જ ગ્રાંટને જીવતો બાળશે."

કોઇને ખબર ન પડી કે ચિઠ્ઠી મૂળ આવી કયે ઠેકાણેથી ! અને સરકારને ફાળ પડી ગઇ કે ગ્રાંટને અને મોતને ઝાઝું છેટું નથી રહ્યું.

મુંબઇની સરકારમાંથી જુનાગઢના નવાબ ઉપર ખરીતો ગયો કે " ચાહે તે ભોગે પણ હરસુરકા કાઠીની પાસેથી વીસાવદર પરગણું બાવાવાળાને અપાવો. અને જો ગ્રાંટના ખુનનું ટીપું પડશે તો ગોરી પલ્ટનો ઉતરીને ગીર સળગાવી નાખશે. અને રાણી સરકારનો ખોફ તમારાં રજવાડાં ઉપર ઉતરશે."

નવાબના ચતુર દિવાને ગિરના ગાળામાં સંદેશો પહોંચાડયો. જુનાગઢની મદદથી વીસાવદર પરગણું બાવાવાળાને હાથ પડયું. અને કપ્તાન ગ્રાંટને ગીરમાં છૂટો મેલી બહારવટીયા વીસાવદરની ગાદી ઉપર ગયા.

૫

સોરઠી ગીરની અંદર, ધ્રાફડ નદીને કિનારે, વેકરીયા અને વીસાવદર ગામની વચ્ચે 'જમીનો ધડો' નામે ઓળખાતો એક નાનો ડુંગર છે. એ જગ્યા ઉપર, દાતારની જગ્યા પાસે એક ગામડું વસાવીને બાવાવાળાએ રહેઠાણ કર્યું હતું. પડખે જ ઘાટી ઝાડીથી ભરેલી ગીર હોવાથી બહારવટીયાને સંતાવાની સુગમતા પડતી. ગીર તો માનુ પેટ ગણાય છે. પરંતુ વિજયના મદમાં ચકચૂર થયેલા બાવાવાળાની બુદ્ધિ ફરી ગઇ હતી. એણે માણસાઇ મેલી દીધી હતી.

બાવાવાળાના દેહમાં જુવાનીનાં તેજ કિરણો કાઢી રહ્યાં છે. એના રૂપ જાણે કે શરીરમાં સમાતી નથી. પણ પોતે બહાર-વટના પંથે ઉભો છે. અને આપા દાનાનું દીધેલ માદળીયું બાંધે છે. પોતાના હાથમાં રેઢી જ્યોત થાય છે. એટલાં બિરદ માથે લઇ ફરનાર પુરૂષની નાડી લગરીકે એબ ખમે નહિ આ તરીકે બારવટીયો જુવાનીને ચારે કોરથી દબાવીને વર્તે છે. પરણેલ છે, પણ કાઠીઆણી ચલાળે આપા દાનાની પાસે જ રહે છે.*

"ભણે માત્રા !" ભોજા માંગાણીએ વાત છોડી, "ધમસાણ-નાથજીએ આની આવરદા કેટલી ભણી છે ખબર છે ને ?"

"હા ભોજા, અઠાવીસ વરસની."

"દીવો ઓલવાતાં કાંઇ વાર લાગશે ?"

"ના. અઠાવીસ વરસ તો કાલ સવારે પૂરાં થાશે."

"પછી એના વંશમાં તો અંધારૂં થઇ જાશે ને ?"

"તો તો મહા પ્રાછત લાગ્યું લેખાય."

"તો પછી આઇને ચલાળે ન બેસારી રખાય."

માત્રો સમજી ગયો. બાવાવાળાને પૂછશું તો ના પાડશે, એમ માનીને છાનોમાનો અસવારને ચલાળે રવાના કર્યો. બીજે દિવસે દીવે વાટયો ચડયા પહેલાં તો 'આઇ'ને લઇને અસવાર જમીના ધડા ભેળા થઇ ગયો.

*એમ પણ કહેવાય છે કે કાઠીઆણી પોતાને પીયર ખડકાળા ગામેજ રહેતાં. એક વાર રાતે બાવાવાળાએ ખડકાળા ગામને પાદર મુકામ નાખીને બાઇને તેડાવેલાં. બાઇએ જવાબ વાળેલો કે "દરબારને કહેજો કે મારાથી ન અવાય. અમે આઇની જાત તો લીલો સાંઠો કહેવાઇએ. વખત છે ને દેવનો કોપ થાય, તો દુનિયા વાતું કરશે કે ધણી તો બચારો પથરાનાં ઓશીકાં કરીને બારવટાં ખેડે છે, અને બાયડી ઘેર છાકરાં જણે છે ! આવું થાય તો મારે અફીણ ઘોળવું પડે. માટે દરબારને કહેજો કે ઉઘાડે-છોગ તેડાવીને ભેળી રાખવી હોય તો જ તેડાવજો !

રાત પડી. અધરાતે દાયરો વીંખાયો. સહુની પથારી વચ્ચે પોતાની પથારી ન જોવાથી બાવાવાળાએ પૂછ્યું, " મારી પથારી કયાં ? "

" આજની તમારી પથારી ઓરડે છે, બાવાવાળા ! "

બાવાવાળો સમજી ગયો. એને કોઇએ જાણ નહોતી કરી. અચાનક મેળાપ થાતાં એને હેતના ને હરખના હિલોળા ચડશે, એમ સહુના અંતરમાં આશા હતી. કાઠીઆણી પણ પરણ્યા પછી કંથને આજ ઘણે વરસે મળવાનાં છે, એવા કોડથી જીમી ને મશીરની નવી નકોર સુગંધ દેતી જોડય ધારણ કરીને ઝમરખ દીવડે પોતાના સાવઝશૂરા કંથની વાટ જોવે છે. પતિરાજના પોરસ થાકી ફુલતા દેહ ઉપર ચૂડલીઓ તૂટું ! તૂટું ! થાય છે.

દાયરામાંથી ઉઠીને અધરાતે બાવોવાળો ઓરડે આવ્યો. રંગભીના ઓરડામાં રાજવગુને બેડી ભાળતાં જ એને અચંબો ઉપડયો.

" તું કયાંથી ? " જરા ય મ્હોં મલકાવ્યા વગર પૂછ્યું.

" તમારી તેડાવી ! " ભોળુડી સ્ત્રી હજુ હસે છે.

" મેં તેડાવેલી ? ના ! કોની સાથે આવી ? "

" તમારા કાઠી સાથે."

ત્યાં તો બાવાવાળાનાં રૂંવાડાં બેઠાં થઇ ગયાં. એની આંખોમાં દેવતા મેલાણો. " તું મારી અસ્ત્રી ! પર પુરૂષ સાથે હાલી આવી ? બહુ અધીરાઇ હતી ? "

" દરબાર, અધીરાઇ ન્હોય ? ધણીને મળવાની અધીરાઇ ન હોય ? મેં શું પાપ કર્યું ? "

" બાવા વાળાની જીભે માઝા મૂકી. "

" કાઠી ! કાઠી ! " આઇની કાયા કાંપવા મંડી, "બસ કરી જાઓ. આ શું બોલો છો ? સાવઝ તરણાં ચાવે છે ? દરબાર ! આટલો બધો વ્હેમ ! ઇ તો તમારીયું......"

ઝબ! દેતી બાવાવાળાએ તરવાર ખેંચી.

"ઓહોહો! દાતરડાની બ્હીક દેખાડો છો? આ લ્યો." એમ કહેતી કાઠીઆણી ગરદન ઝુકાવીને ઉભી રહી. દયાવિહોણા બારવટીયાએ અબળાની ગરદન પર ઝાટકો ચોંટાડયો. જે ગળામાં પિયુજીની મીઠી ભૂજા પડવાની હતી, ત્યાં તરવાર પડી અને ઘડી બે ઘડીમાં તો એનો જીવ જાતો રહ્યો. અત્યારે એ બાઇની ચુંદડી ને એનો મોડીયો ખડકાળા નામના ગામમાં પૂજાય છે.

બાવા વાળાથી થાતાં તો થઇ ગયું, પણ પછી તો એની રીસ ઉતરી, કાઠીઆણીનું નિર્દોષ મ્હોં એની નજરમાં રમવા માંડયું, અને એને પસ્તાવો ઉપડયો. અંતરમાં ઝાળો ઉઠી. કયાં યે ઝંપ નથી વળતો. આંખે અખંડ આંસુડાં ઝરે છે. એણે બોલવું ચાલવું પણ બંધ કરી નાખ્યું છે.

"બાવાવાળા!" પોતાના સાથીઓ સમજાવવા લાગ્યા, "હવે પછી ચીંથરાં શું ફાડછ? ઓરતો થાતો હોય તો પ્રભુની માળા ફેરવ્ય. પણ માણસ કાં મટી જા?"

તો યે બાવા વાળાને શાંતિ વળી નહિ, છાનોમાનો નીકળીને એ ગોપનાથ પહોંચ્યો. દરિયામાં સ્નાન કરીને મંદિરમાં જઇ ઉભો રહ્યો. તરવાર કાઢીને એણે દેવની પ્રતિમાજી સમક્ષ કમળ-પૂજા ખાવાની તૈયારી કરી. ચોધારાં આંસુડાં ચાલ્યા જાય છે. અને સ્ત્રીહત્યાના પાપનો પોતે વિલાપ કરે છે તે વખતે નાગરવ ગીયડ નામના ચારણે એનો હાથ ઝાલીને ઓચીંતી તરવાર ઝુંટવી લીધી.

"નાગરવ ભા! મને મરવા દે." બાવા વાળાએ તરવાર પાછી માગી.

"બાવા વાળા! એ ય કાં બગાડય? પેટ તરવાર નાખ્યે અસ્ત્રી હત્યા ઉતરશે એમ માનછ? મરીને ભુત સરજીશ, બાવા વાળા! અને શાંતિનો છાંટો ય નહિ જડે. માટે આદર્યાં કામ પુરાં કર, અને સંસારમાં રહીને પાપ ભસમ થાય એવી પ્રભુ- ભક્તિ કર."

એમ ફોસલાવીને બાવા વાળાને પાછા લઇ ગયા. અને એને ફરીવાર પરણાવ્યા.

૬

"આજ તો સરધારપરને માથે પડીએ."

"દરબાર, ઇ ધીંહરાનો મારગ લેવા જેવો નથી. ત્યાં તો આયરની વસ્તી વસે છે."

"પણ આયરોને તો દરબાર મૂળુવાળાએ ઉચાળા ભરાવી બહાર કાઢયા છે. ઇ આયરો તો ઉલટા આપણી ભેર કરશે."

એવી ભ્રમણામાં પડીને ત્રણસો ઘોડે બાવો વાળો સરધાર–પર ભાંગવા હાલ્યો. સાથે માત્રો વેગડ, લોમો ધાધલ, ભોજો માંગણી, જેઠસૂર બસીઓ વગેરે કાળદૂત જેવા ભાઇબંધો ચડયા છે. તુર્ત સરધારપરમાં જાણ થઇ કે આજ બાવો વાળો પડશે. જેતપૂરના દરબારે જે આયરોના ઉચાળા બહાર કઢાવ્યા હતા, તેમાંથી એક બોલ્યો કે "વધામણી! આજ મૂળુવાળાની મૂછનો વળ ઉતરી જાશે."

"અરે ફટય તમને આયરના દીકરાઓ! એલા, આજ મૂળુ-વાળે કઢાવ્યા, પણ આજ સુધી દાંતમાં અન્ન કોનું ભર્યું છે? આપણ જીવ્યે બાવાવાળો સરધારપર ભાંગે? મા ધરયે ને દીકરા ગળ ચોખા જમે! બાવા વાળો બોડકીયુંમાં ચર્યો છે, પણ હજી સીંગાળીયુંમાં નથી આવ્યો. આવાવા દ્યો એને."

પોતાના દરબારે નજીવા જ કારણથી ઓચીંતાં ખોરડાં ખાલી કરાવીને આયરોને બહાર કઢાવ્યા છે, કયાં જવું તેનો વિચાર કરતા આયરો અંતરિયાળ ઉચાળા લઇને પડયા છે, બચ્ચાં રૂવે છે, કોઇ ગર્ભવતી આયરાણીઓ પીડાતી પડી છે, ઘરડાં બુઢ્ઢાં બિમાર અને આંધળાં અપંગ આયરોને ઉંચે આભ ને નીચે ધરતી જેવું થયું છે. વરસતા વરસાદમાં વિના વાંકે દરબારે બહાર કઢાવ્યાં તેથી બોર બોર જેવાં પાણી પાડતી આયરા–

ણીઓ અંતરમાં દરબારને શાપ દઇ રહી છે. તેમ છતાં પણ ધણીની લાજ આબરૂ સાચવવાનો સમો આવ્યો સમજી આયરો ઉભા થઇ ગયા. આયરાણીઓ સાંબેલાં લઇને ઉભી રહી. ને ગામની બજારમાં એવી તો ઘટા બંધાઇ ગઇ કે જાણે વાટયો વણાઇ ગઇ છે. એવા નીમકલાલ આયરો ઉપર બાવો તૂટી પડયો. ખસી જાવ ! ખસી જાવ ! એવા ઘણા પડકારા કર્યા. પણ આયરોનો તો ઘટાટોપ બંધાઇ ગયો. કોઇએ પાછો પગ દીધો નહિ. ત્યારે બાવાવાળાએ કહ્યું "આ ભૂત વરણ છે. લાખ વાતેંય નહિ ખસે. માટે હવે વાટય કોની જોવી ? કાપી નાખો."

પછી મંડયા વાઢવા. આયર આયરણીઓના ઢગલા ઢાળી દીધા. એકે એક આયર, છાતીના ઘા ઝીલતો ઝીલતો પડકારી રહ્યો છે કે "હા મારો બાપો ! મોરલીધરનું નામ ! મોત ન બગાડજો ! આવી ઉજળી ઘડી ફરી નથી મળવાની"

પણ બાવાળાના કાળઝાળ ઝટકે આયરોનો સોથવાળી દીધો. પાંત્રીસ મોડબંધા પડયા, અરેકાર વરતાઇ ગયો, આજ પણ સરદારપરની બજારે અને પાદરમાં સીંદૂરવરણા પાળીઆનો પાર નથી. જાતાની વાર જ આપણા દિલમાં અરેરાટી છૂટી જાય છે.

સારી પેઠે સોનું રૂપું લુંટીને બાવાવાળો ભાગ્યો.

અસવાર તો કયારનો નીકળી ચૂકયો હતો: જેતપૂર ખબર પહોંચી ગયા. જેતપૂરમાં દરબાર દેવા વાળા પથારીવશ પડયા છે. એનાથી તો ઉઠાય તેમ નહોતું. પણ ભત્રીજા મૂળુવાળાએ વાંદર્ય ઘોડીને માથે પલાણ મંડાવ્યાં.

"મૂળુ ?" દેવા વાળાએ ચેતવણી દીધી. "જોજે હો ! વાંદર્યને લજવતો નહિ,'

મૂળુવાળે ઘોડાં હાંકયાં. વાવડ મળ્યા હતા કે ગોરવીઆળીની સીમમાં બહારવટીયા રોટલા ખાવા રોકાશે. એટલે પોતે બરાબર દેહલી ધારનો મારગ લીધો.

આંહી બહારવટીયા ગોરવીઆળીની સીમમાં બેસીને રોંઢલાની તૈયારી કરે છે, ત્યાં તો એક અસવારે આભમાં ડમરી ચડતી ભાળી. જોયું તો ભાલાં સૂરજને સંદેશા દેતાં આવે છે. પલકારામાં તો દેહલી ધાર ઉપર ભાલાં ઝબુકતાં દેખાયાં, અસવારે ચીસ નાખી કે 'બાપુ ગઝબ થયો. આપો દેવોવાળો પોગ્યા. દેવો કાંથડનો ! હવે કટકેય નહિ મેલે."

બાવોવાળો નજર ઠેરવીને નિહાળી રહ્યો. દેખાયું તો દેહલી ધાર માથે અસવારો ઉતરી ઉતરીને ઘોડાંના તંગ તાણતા ને અફીણની ખરલો ઘુંટતા લાગ્યા.

"ઝખ મારે છે !" બાવાવાળાએ હરખનો લલકાર કર્યો. "નક્કી ભાઇ મૂળુવાળો છે. દેવો વાળો ન હોય. દેવો કાંથડનો હોય તો તો કદિ તંગ ખેંચવા યે રોકાય ? દેવો તો ઢીલે તંગે ઘોડાં ભેળાં કરે. ફિકર નહિ. હવે તમ તમારે નિરાંતે ઘોડાં પલાણો."

ઝબોઝબ ઘોડાં ઉપર ધાસીઆ નખાયા અને કાઠીઓ ચડી ગયા. સામી બાજુથી મૂળુવાળો અફીણ કસુંબા લઇને અને તંગ તાણીને ઉતર્યો.

બેય સગા માશીયાઇ : બેય ગોરવીઆળીની સપાટ ધરતીમાં સામ સામા આટક્યા. પેધડા માથે ઉભા થઇ જઇને બે ય જણાએ ભાલાં ઉગામ્યાં. આભને ભેદે એવા સામસામા પડકારા દેવાણા. પણ ત્યાં તો કોણ જાણે શી દૈવગતિ બની કે રણમાં સદા ખીલાની જેમ જડાઇ જનારી વાંદર્ય ઘોડી પોતાના અસ્વાર મૂળુવાળાના હાથમાંથી નીકળીને પાછી ફરી ગઇ. મૂળુવાળા તે વખતે ભુંડા દેખાણા. મૂળુભાઇ ભાગો મા ! મૂળુભાઇ ભાગો મા ! નહિ મારી નાખીએ ! લોહીનો ત્રસકો ય નહિ ટપકીએ ! એ બા ઉભા રો ! ઉભા રો ! એવા ચસ્કા શત્રુનાં માણસો પાડવા લાગ્યાં. અને પછી મૂળવાળે ઘણી યે વાંદર્યને પા ગાઉ આથેથી પાછી વાળી, પણ ત્યાં તો ગોરવીઆળીના ચારણોને જાણ થાતાં એ બધા દોટ મેલીને આંબી ગયા. બે ય કટકને જોગ-

માયાની દુહાઇ દઇને નોખાં પાડયાં. ચારણના દીકરા વચ્ચે આવવાથી બે ય માશીઆઇ નોખનોખી દિશામાં કટકને હાંકી ગયા.

*

" બાપુ! ભાઇ મૂળુવાળાએ પારોઠનાં પગલાં ભર્યાં!" એમ જેતપૂરમાં વાવડ પહોંચ્યા, સાંભળતાં જ દેવોવાળો પથારીમાં પડયા પડયા મોઢું ઢાંકી ગયા. ભત્રીજો આવતાં જ આપા દેવાએ પડખું ફરીને કહી દીધું કે " મને મ્હોં દેખાડીશ મા!"

" અરે કાકા! પણ મારો વાંક નહોતો. હું ન ભાગું. મારાં ભાગ્ય અવળાં તે વાંદર્ય ફરી ગઇ. પણ હવે તમારે પગે હાથ દઇને કહું છું કે હું બાવાને ફરી વાર ભેટીશ. અને ઘોડી ફરી હતી કે હું ફર્યો હતો તે બતાવી દઇશ."

એટલી ખાત્રી મળ્યા પછી જ દેવાવાળાએ મ્હોં પરથી લૂગડું ખસેડયું.

૭

"આવો આવો આપા માણસુર!" ડુંગરના તખ્ત ઉપર બિરાજેલા બાવાવાળાએ મહેમાનોને આવકાર આપ્યો.

" આપા બાવાવાળા!" માણસુર ધાધલ બોલ્યા, " હું આજ સ્વારથની વાતે આવ્યો છું."

" બોલો બા ?"

" જો ભાઇ, મારે ગુંદાળા ગામમાં ખોરડાં કરવાં છે. પણ જો તું એ ગામને માથે ન પડવાનો હો તો જ હું ખોરડાં ઉભાં કરૂં."

" આપા બાવાવાળા!" બાવાનો સંગાથી જેઠસૂર બસીઓ કે જે માણસુર ધાધલનો સગો માશીઆઇ થતો હતો, તે વચ્ચેથી જ બોલી ઉઠયોઃ " આપા! જો વેણ પળાય એમ હોય તો જ હા પાડજે હો. નીકર પછી થુકયું ગળવું પડશે, ને અમારૂં બેય ભાઇયુંનું મોત બગડશે."

"બહુ સારૂં આપા માણસુર, જાવ મારો કોલ છે. ગુંદાળા માથે ન ચડવાનું હું પાણી મેલું છું."

માણસુર ધાધલે તો ગુંદાળે જઇને રૂપાળાં ખોરડાં ચણાવ્યાં અને એક જેબલીઆ કાઠીની જમીન પોતાના મંડાણમાં હતી તે લઇને ખેડવાનું આદર્યું. બાવાવાળાના વેણ માથે એને વિશ્વાસ છે.

પણ બાવાવાળાનો કાળ આવવા બેઠો છે ને! એટલે જે કાઠીની જમીન માણસુર ધાધલ ખેડવા મંડ્યો એ જ જેબલીઆ કાઠીએ વ્હેતાં મેલ્યાં બાવાવાળાની પાસે જઇને બાવાવાળાને ચડાવ્યો:

"ભણેં આપા બાવાવાળા! હાલ્ય. ગુંદાળા માથે ત્રાટક દેને. રોગું હેમ પાથર્યું છે."

"પણ આપા, મારાથી જીભ કચરાઇ ગઇ છે. શું કરૂં?" બાવાવાળાની દાઢ તો સળકી. પણ કોલ ઉથાપવાનો ડર લાગ્યો.

"આપા બાવાવાળા, બરાબર. તારો કોલ સાચો. એટલે તું માણસુરના લબાચા ચૂંથીશ મા. પણ ગુંદાળામાં તો હેમ પાથર્યું છે, હેમ!"

ધર્મના માર્ગેથી લપસતો જતો બાવોવાળો લોભાઇને આખરે ગુંદાળા માથે ચડ્યો. આવતાં જ છેટેથી એને માણસુર ધાધલે ભાળ્યો. માણસુરે આઘેથી ધા નાખી,

"અરરર બાવાવાળા! વચન લોપ્યું! આપા દાનાને લજ-વ્યો! કમતીઆ! ડાકણ પણ એક ઘર છોડી દ્યે. તું ઇથી યે ઉતરતો પાક્યો?"

"આપા માણસુર!" ભોંઠા પડેલ બાવાએ ગોટા વાળ્યા, "તું તારે તારૂં ઘર સંભાળ્ય, તારૂં રૂંવાડું ય ખાંડું નહિ કરૂં!"

"હવે બસ કરી જા બાવાવાળા!" માણસુર ધાધલ તલવાર કાઢીને બહાર નીકળ્યો: "કાઠીના પેટનો થઇને મને

મારૂં એકલાનું ઘર વ્હાલું કરવાનું કહેછ? મને પણ તું જેવો જ માન્યો ?"

એમ બોલતો માણસુર ધાધલ ગામની રક્ષા માટે ઓરડેથી ઉતર્યો. જાતાં જાતાં પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું "કાઠીઆણી ! બેય છોકરાઓને ઓરડામાં પૂરી રાખજે !"

એટલું બોલીને માણસુર કેસરી સિંહની જેમ કુદ્યો. જાળવ્ય ! માણસુર જાળવ્ય ! એમ બાવાવાળાએ હાકલા કર્યા. પણ જાળવે શું ? તલવાર લઇને માણસુરે એકલાએ રણ આદર્યું. ઘડી એકમાં તો એના. પરજેપરજા ઉડી ગયા.

ત્યાં તો ઓરડા ઉપરથી છાપરૂં ફાડીને માણસુર ધાધલનો નાનો દીકરો બહાર નીકળ્યો. એણે પોતાના બાપને ધીંગાણે શોભતો દીઠો. પોતાની પાસે તરવાર તો નહોતી એટલે શત્રુઓ ઉપર એ લાકડીના ઘા કરવા મંડ્યો.

"બાપુ !" અસવારો બોલ્યા, "છોકરો ઘોડાં માથે પરોણાની પ્રાછટ બોલાવે છે."

"મારશો મા ! ઇ ટાબરને મારશો મા ! એને ઝાલી લ્યો. અને હવે હાલો. ઝટ ભાગી નીકળો ! લુંટ નથી કરવી. દાટ વાળી નાખ્યો." એમ કહીને એણે ભુંડે મ્હોંયે વીસાવદરનો કેડો લીધો.

માર્ગે એક નહેરૂં આવે છે. ત્યાં માણસુરના ભાઇ જેઠસુર બસીઆને પોતાના અસવારો સાથે તડકા ગાળવા બેઠેલો દીઠો. અને જેઠસુરે બાવાવાળાને દીઠો.

"કોણ બાવો વાળો !"

"હા આપા જેઠસુર !"

પણ એ હોંકારામાં રામ નથી રહ્યા. બાવાવાળાના મ્હોં ઉપરથી વિભૂતિ માત્ર ઉડી ગઇ છે. અને વળી બાવોવાળો ગુંદાળાને માર્ગેથી ચાલ્યો આવે છે. એટલે જેઠસુરે અનુમાન કરી લીધું.

"કાળો કામો કરીને આવછેને ભાઇ !"

બાવાવાળો ચુપ જ રહ્યો.

"બાવાવાળા ! બીજું તો શું કરૂં ? તારૂં અન્ન મારી દાઢમાં છે. તારી થાળીમાંથી ઘણા દિ' રોટલાનાં બટકાં ભાંગ્યાં છે. પણ હવે રામ રામ ! આપણાં અંજળ ખુટી ગયાં."

જેઠસૂરના વળના જેટલા અસવારો હતા તે તમામ તરી નીકળ્યા. અને બાવોવાળો ભોજા માંગાણીને લઇ માર્ગે ચડયો. પણ આજ એની દશા પલટાતી હતી. એટલે એની કાંધે કુમત જ ચડી બેઠી હતી. ભોજા માંગાણીએ પાસેના ખેતરમાં એક બેહાલ આદમી સામે આંગળી ચીંધીને પૂછ્યું,

"આપા બાવાવાળા, ઓલ્યો સાંતી હાંકે ઇ કોણ છે, ઓળખ્યો ?"

"કોણ છે ભોજા ?"

"ઇ હરસુરવાળો પોતે : તારાં ચોરાશી પાદરનો ગઇ કાલનો ધણી."

"એટલે તારૂં કહેવું શું છે ભોજા ?"

"બાવાવાળા ! દુશ્મનની આવી દશા દીઠી જાય છે ખરી ? સાવઝને શું તરણા ખાતો કરાય ?"

"ત્યારે શું શત્રુના પગ ધોઇને પીવાતા હશે ?"

"બાવાવાળા, એને વધુ નહિ, એક જ ગામડી દે. પણ આ હરસૂરવાળાના હાથમાં સાંતી તો દેખ્યું નથી જાતું."

"ભોજા ! જમીન ચાકડે નથી ઉતરથી, જાણુછ ને ?"

"તો પછી બાવા વાળા ! ભોજો ય ચાકરે નથી ઉતરતો, ઇ યે તુ જાણુછ ને ?"

"એટલે ભોજા !" બાવો વાળો તિરસ્કારથી હસ્યો. "બહુ દાઝતું હોય તો એને ચોરાશી યે ચોરાશી પાદર પાછાં અપાવજે !"

"બાવાવાળા ! તારા મ્હોંમાં અવળાં વેણ ન શોભે. બાકી તો તું જાણુછ ને ? વિક્રમા ગયા, શેખવા ગયા, જેઠસૂરે તને છોડયો—એમ પછી પીંછડા વિનાનો મોર રૂડો લાગશે ?"

"મોર હશે તો નવાં હજાર પીંછડાં આવશે."

"પછી ઓરતો નહિ થાય ને ?

"ના ના, આ લે, એક બરછી બાંધજ, ને આ બીજી પણ ભેળી બાંધજે."

"ત્યારે હવે રામરામ બા. શેલણા ને વીસાવદરનાં ને એક સો ને અડસઠ પાદરના ધણી ! જાગતો રે'જે !" એટલું કહીને ભોજો માંગાણી પોતાનાં ઘોડાં તારવી પાછો વળ્યો. સીધેસીધો ખેતરમાં સાંતી હાલતું હતું ત્યાં ઘોડી હાંકી. જઇને પડકારો કર્યો કે

"આપા હરસૂરવાળા ! મેલી દે સાંતી. ઠાકર તારાં ચોરાસી યે ચોરસી તને પાછાં આપશે."

"ભોજા માંગાણી ! આ બે સાંતીની જમીન રહી છે એય નથી સહેવાતી કે શું ? આભને ઓળે રહીને મારાં બે છોરૂડાં ઉઝેરૂં છું. એટલું યે તારી આંખમાં ખટકે છે કે બાઇ !" બોલતાં બોલતાં હરસૂરવાળાની પાંપણો પલળતી લાગી.

હેઠા ઉતરીને ભોજાએ પોતાની તરવાર હરસૂરવાળાના હાથમાં દીધી, અને બોલ્યો, "આપા હરસૂર ! આજથી તું મારો ઠાકર ને હું તારો ચાકર. ઉઠ. નીકળ બારવટે."

૮

વિસાવદર ગામમમાં સોપો પડી ગયો છે. જળ ઝંપી ગયાં હોય એવી શાંતિ પથરાઇ ગઇ છે. બાવાવાળો દરબારગઢના માયલા ઓરડામાં માળા ફેરવી લઇને સુવાની તૈયારી કરે છે. આજ ત્રણ દિવસથી એની સવાર-સાંજની માળાને ટાણે રેઢી જ્યોત થાતી નથી. એ ચિન્તામાં બારવટીયો ઉંઘ વિના પથારીમાં આળોટેછે. તેટલામાં તો, પોતે જેને બ્હેન કહી હતી એ કણબણ આવીને ઉભી રહી.

"બાપુ, જાગો છો ?"

"કાં બ્હેન, અટાણે કેમ આવવું પડ્યું !"

"બાપુ, મને વ્હેમ પડ્યો છે."

"શેનો ?"

"ભોજો માંગાણી આવ્યો લાગે છે."

"ક્યાં ?"

"ધ્રાફડના વોંકળામાં. એકલો નથી. ઘણીયું જામગ્રીયું તબકતી જોઇ."

"ઠીક, જા બ્હેન, ફિકર નહિ."

કણબણ ચાલી ગઇ એટલે ડેલીએ લોમો ધાધલ અને માત્રો વેગડ બેઠેલા, એમાંથી લોમે ફળીમાં આવી પૂછ્યું કે "ભણે આવાવાળા ! તાળી બોન આવુને કાણું ભણુ ગઇ ?"

"આપા લોમા !" બાવાવાળાએ અંદરથી અવાજ દીધો, "ભોજાનું કટક ધ્રાફડના નાળામાં હોય એમ લાગે છે. માટે ચેતતા રહેજો."

"ઇં છે ? તડ્ય તો ભણે હવે ડેલીના કમાડ ઉઘાડાં ફટાક એલુ દ્યો. ભાઇ ભોજાને વળી પાછાં કમાડ ભભડાવવાં પડશે."

બીજી વાત એમ કહેવાય છે કે આયડુએ ખુટીને આજે ઢોરને પહર ચારવા જતી વખતે ડેલી દેવરાવી નહોતી.

ડેલીનો દરવાજો આખો આખો ખુલ્લો મૂકયો. માયલી ડેલીએ પચીસ હેડીના કાઠીઓ હથીઆર પડીઆર લઇને સુતા. સહુને મન તો ભોજો માંગાણી આવ્યાની વાત પર જ ભરોસો નથી એટલે ઝોલાં ખાવા મંડ્યા. પણ માત્રો વેગડ (બાવા-વાળાની ફુઇનો દીકરો) પૂરેપૂરો વ્હેમાઇ ગયો હતો. એ બેઠો બેઠો સહુનાં મ્હોં પર પાણી છાંટે છે. સહુને સમજાવે છે કે "ભાઇ, આજની રાત ઉંઘવું રે'વા દ્યો!"

વારે વારે પાણી છંટાવાથી લોમો ધાધલ ખીજાઇ ગયો. "એલા માત્રા! ભણેં તેં ચૂડલીયું પહેરી છે? માળ આવડો બધો બ્હીકાળવો?"

"આ લ્યો ત્યારે; હવે જે કોઇ પાણી નાખે, કે એક બીજાને જગાડે, એ એ બાપનો હોય."

એટલું બોલી માત્રો વેગડ માથા સુધી સોડ્ય તાણીને સુઇ ગયો. થોડીક વારમાં તો આખી મંડળીને ધારણ વળી ગયું.

અધરાત ભાંગ્યા પછી ધ્રાફડનું નાળું શત્રુઓની જામગ્રીએ પેટાતાં જાણે સળગી ઉઠયું. જેતો લાલુ બોલ્યો,

"ભોજા માંગાણી! પ્રથમ અમે જઇને વાવડ કાઢીએ છીએ જો જાગતા હશે તો અમે કહેશું કે મે'માન દાખલ આવ્ય છીએ! ને ઉંઘતા હશે તો સહુને બોલાવી લેશું."

ડેલીએ આવીને જોયું તો ડેલી ઉઘાડી ફટાક પડી છે. અંદર આવે ત્યાં પચાસ નાખોરાં બોલે છે. થયા સહુ ભેળા. સુતેલા શત્રુઓને માથે તરવારોની પ્રાછટ બોલવા મંડી, પણ દેકારામાં દેકારામાં બે જણ જાગી ઉઠ્યા. ડેલીનું કમાડ ઉઘાડું મૂકાવનાર અને માત્રા વેગડને પાણી છાંટતો અટકાવનાર લોમો તો આંખે ઉઘાડીને આ કતલ જોતાં જ ભાગ્યો. ગઢ ઠેકીને ગયો. [પાછળથી એણે કોઇને ત્યાં પખાલ હાંકેલી.]

ત્યાં માત્રો વેગડ ઉઠ્યો. એની માને એકનો એક હતો. પણ માત્રો ભાગે નહિ. બીજા બધાની લોથો ઢળી પડી હતી, તેની વચ્ચે એકલે હાથે પડકારા કરીને માત્રાએ ટક્કર લીધી. પણ ત્યાં તો એને માથે ઝાટકાના મે વરસી ગયા.

ગઢ ઠેકી લોમો ગીયો, વઢતે બાવલ વીર
(પણ) સધર્યું સાડ સધીર, મોત તાહાળું માતરા !

[લોમો તો પોતાના વીર બાવા વાળાના યુદ્ધ વખતે ગઢ ઠેકીને ચાલ્યો ગયો. પણ હે માત્રા વેગડ ! તેં તો તારૂં મોત સુધારી લીધું.]

એમ માત્રાનું મોત સુધારી શત્રુઓ અંદર ગયા. બહારથી ભોજા માગાણીએ પડકાર દીધો કે

"બાવા વાળા હવે તો સુખની પથારી મે ! હવે તો ઓઝલ પડદો ઉપાડય !"

"ભોજા, આવું છું. ઉભો રે'જે. ઉતાવળો થાઇશ મા."

ઓરડામાંથી એવો પડકારો આવ્યો, બાવાવાળાએ ભરનીંદરમાં પડેલી પોતાની નવી રાણી આઇ રાઇબાઇને હળવેથી અંગુઠો ઝાલીને ઉઠાડી. ઝબકી ઉઠેલી કાઠીઆણીએ પોતાના સ્વામીનું રૂદ્ર સ્વરૂપ ભાળ્યું. ભાળીને બોલી,

"શું છે દરબાર ?"

"કાઠીઆણી, તું ભાગી નીકળ !" એમ કહીને બાવાવાળાએ છેલ્લી વાર રાઇબાઇનું મ્હોં પંપાળ્યું.

"શું છે ?"

"મારે છેલ્લે ક્યારે પાણી આવી પહોંચ્યાં, દગો થયો. દુસ્મનો બહાર ઉભા છે."

"તે તમારૂં કહેવું શું છે દરબાર ! હું ભાગી નીકળું એમ ને ?" માર્મિક કટાક્ષે કાઠીઆણી તાકી રહી.

"ના ના, હું તને બહાનામું નથી દેતો, પણ આપણા વંશનો દીવો ન ઓલવાય એ આશાએ કહું છું કે ભલી થઇને તું લુંધીયા ભેળી થઇ જા!"

"વંશ સાટુ! કાઠી, વંશ તુંને વા'લો છે, ઇથી વધુ વા'લું અસ્ત્રીની જાતને કાંઇક હોય છે, ખબર છે ને?"

ત્યાં તો બહારથી હાકલા થયા, "બાવાવાળા, નીકળ! બા'રો નીકળ! બહુ ભુંડો દેખાછ! હજી યે વાતું ખુટતી નથી?"

અંદર વાતો થાય છે:

"કાઠીયાણી, મારૂં છેલ્લું કહેણ છે હો! અને મેં એકને મારી છે, ભુંડાઇએ મારી છે, તેનું પ્રાયશ્ચિત કરવા દે. મારાં પાપ ધોવા સારૂ ભાગી છુટ–તારો જીવ ઉગારવા સારૂ નહિ."

ડળક! ડળક! આંસુડાં પાડતી કાઠીઆણીની બેય આંખોમાં છેલ્લી પળે બાવાવાળાએ પોતાની પહેલી સ્ત્રીની પ્રતિમા તરવરતી દેખી, બીજી બાજુ બહારથી પડકારા ને મેણાંની ઝડી પડતી સાંભળી કાઠીઆણીને થંભેલી દીઠી. બાવાવાળાએ દોડીને રાઇબાઇનું કાંડું ઝાલ્યું. ધક્કો દઇને નાડાબારી તરફ કાઢી. બહાર કાઢીને નાઠાબારીને પાછી અંદરથી સાંકળ ચડાવી. કાઠીઆણીનાં છેલ્લાં ડુસકાં સાંભળ્યાં. અને પાછો ઓરડે આવી સાદ દીધો,

"હવે આવું છુ હો ભોજા! ઉભો રે'જે!"

બહાર ઉભેલાઓને અંદરથી બખ્તરની કડીઓના ખણખણાટ સંભળાણા.

"એ બાવા વાળા!" ભોજે બુમ દીધી, "બાવો વાળો ઉઠીને અટાણે કાપડું શું પહેરી રહ્યો છો? પ્રાણ બહુ વહાલા થઇ પડયા તે લોઢાના બખ્તરે બચાવવા છે? તારા નામનો દુહો તો સંભાર!

* બાવો ડગલાં બે, (જો) બારથમાં પાછાં ભરે,
(તો તો) મલક માથે મે, વાઘાહર વરસે ના'હ.

[જે રણુસંગ્રામમાં બાવાવાળો પાછા પગલાં ભરે તો તો હે વાઘાના પૌત્ર ! દુનિયામાં વરસાદ ન વરસે.]

"આ લે ત્યારે આ કાપડુ'!" એમ બોલીને બાવાવાળાએ કમાડ ઉઘાડયું. હાથમાં બખ્તર હતું તેનો છૂટો ઘા કર્યો અને એ ઘાયે સામા આદમીનો જાન લીધો. પછી કુદ્ધો તરવાર લઇને. ઠેકીને જ્યાં ઘા કરવા જાય છે ત્યાં તો તરવાર ઓસરીના આડીમાં પડી. પડતાં જ એ કટકા થઇ ગયા. હાથમાં ઠુંઠી જ તરવાર રહી. અને બીજું હથીયાર લેવા જાય ત્યાં તો, બોદા સીદીએ એને માથે ઝાટકાના મે વરસાવી ગૂડી નાખ્યો.

"બાવા ભાઇ !" ભોજો માંગાણી બાવાની છેલ્લી ઘડીએ બોલ્યો, "અન્યાયને ઇશ્વર નથી સાંખતો હો !"

સાંભળીને બાવાવાળાએ આંખો બીડી. અને બાવાની ફુઇ (માત્રાની મા) બહાર નીકળ્યાં :

---

* મુંબાઇથી શ્રીયુત ગજાનન વિ. જોશી આ ઘટના પરત્વે પોતાની નીચે મુજબની માહેતી મોકલે છે, એને પાઠાન્તર તરીકે અત્રે આપવામાં આવે છે:—

"બાવાવાળાની કાઠીઆણીને નાઠાબારીએથી વિદાય કરતાં બાવે પોતે પણ ત્યાંથી નાસી છૂટવા તજવીજ કરેલી. પરંતુ ભોજા માંગાણીએ અગાઉથી પેરવી કરીને નાઠાબારી આગળ એક ચારણને બેસાડેલો, તે એવા હેતુથી કે બાવાની સ્રીની, અથવા તો બાવાની પોતાની ઇચ્છાથી બાવો નાઠાબારીનો મારગ લ્યે, તો ચારણ તેના નામની બીરદાઇનો દૂહો લલકારીને એને ભોંઠપ આપીને પાછો ફેરવે : વળી નાઠાબારી આગળ એકથી વધારે માણસ આવી શકે તેમ ન હતું : આ બન્ને બાબતોનો પૂરેપૂરો વિચાર કરીને ભોજા માંગાણીએ ચારણની યોજના કરેલી—પોતાની કાઠીઆણીને વિદાય કરતાં બાવો પણ નાઠાબારીએથી નાસવા તૈયાર થયેલો: પણ ચારણનો દૂહો સાંભળીને નાઠાબારી ઉપરથી તુર્ત જ પાછો ફરીને, ઘર બારણેથી ભોજા માંગાણી સાથે ધીંગાણામાં ઉતર્યો અને મરાયો."

"ભોજા કાળમખા! હવે તો તેં તારો કામો કરી લીધો છે. હવે તમે સહુ રસ્તે પડો બાપ!"

"ના પુઇ, અમે કાઠી છીએ, માત્રાને અને બાવાવાળાને દેન દીધા પહેલાં નહિ જઇએ."

"ખબરદાર, મારા બાવાના શબને કોઇ અડશો મા."

"તો આ હ્યો, આ અમે આઘા બેઠા."

મોણીએથી ચારણોને બોલાવી બાવાવાળાના શરીરને દેન પાડયું. મારવા આવનારા પણ મસાણે જઇને આભડયા.

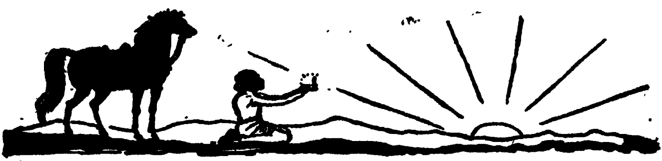
એ રીતે અનેક નિર્દયતાનાં કૃત્યો કરીને, પોતાની બીજી સ્ત્રીને બચાવ્યા સિવાયની અન્ય કશી પણ ખાનદાની દાખવ્યા વગર, છવ્વીસ વર્ષની આવરદા ખતમ થઇ ગઇ. એના આશ્રિતોએ માથા પર ફાળીયું ઢાંકીને મરશીયા ગાયા:—

વીસાણાની વાડીએ ઠાઠ કચારી થાય
વેરાણા બાવલ વન્યા ધરતી ખાવા ધાય.

[વિસાવદરની વાડીઓમાં દાયરા ભરાતા અને કંસુબાના ઠાઠ માઠ જમતા, પરંતુ હવે તો બાવાવાળાની ગેરહાજરીમાં એ બધા આનંદ ઉડી ગયા છે, ધરતી ખાવા ધાય છે.]

મત્યહીણા તેં મારીયો છાની કીધલ ચૂક
તૂટું ગરવાનું ટૂક બારવટીયા તું બાવલો.

[અરે મતિહીન માનવી! તે છાનામાનાં આવીને બાવાવાળાને માર્યો! એ મરતાં તો જાણે ગિરનારનું એક શિખર તૂટી પડયું હોય એવું દુઃખ થાય છે.]

કેપ્ટન ગ્રાંટે પોતાના હાથનું લખેલું વૃત્તાંત:–

હિંદુસ્થાન અને અરબસ્તાનના ચાંચીઆ લોકો જે કાઠીઆવાડ અને કચ્છના કિનારા ઉપર ઉપદ્રવ કરતા હતા તેને દાબી દેવા માટે સે. ખા. બે. ગાયકવાડ સરકારે દરિયાઇ લશ્કર સ્થાપ્યું હતું, એનું આધિપત્ય ધારણ કરવાને વડોદરાના-રેસીડેન્ટ કેપ્ટન કારનોકની માગણી ઉપરથી મુંબાઇ સરકારે ઇ, સ, ૧૮૧૩માં મને નીમ્યો. અમે કેટલાકને પકડી મારી નાખ્યાં. અને ઇ. સ. ૧૭૨૦માં તેઓ એટલા તો નિબર્ળ થઇ ગયા કે ગાયકવાડને આ ખાતું નહિ રાખવાની જરૂર જણાયાથી તેણે કાઢી નાખ્યું, ત્યારે મને એવો હુકમ લખી મોકલ્યો કે "તમારે વેલણ બંદર અથવા દીવ બુશિરનું સ્થાનિક છોડી જમીન રસ્તે અમરેલી જવું. અને ત્યાં ગાયકવાડના તથા કાઠીઆવાડના સર સુબાને તમારા વ્હાણનો ચાર્જ સોંપવો.

"રસ્તામાં મારા ઉપર એક કાઠી બહારવટીયો, નામે બાવોવાળો, તેણે પાંત્રીસ ઘોડેસવારો સાથે હુમલો કર્યો. મારા ખાસદારને જીવથી માર્યો. મારી પાસે ફક્ત કુમચી હતી, તેથી હું પોતે સામે થઇ શકયો નહિ. પ્રથમ જ્યારે અમારે ભેટભેટા થયા ત્યારે બાવાવાળાએ મને કહ્યું કે "મારા કામમાં તમારી સલાહ લેવાની છે." આ બહાનું બતાવીને તેણે મને ઘોડેથી ઉતરાવ્યો. મારા માણસોને પરાધીન કર્યાં, એટલે મને ઘોડા ઉપર બેસીને તેની ટોળી સાથે જવાની જરૂર પડી. તેઓ મને ગિર નામના મોટા જંગલમાં લઈ ગયા, જ્યાં તેઓએ મને બે માસ અને સત્તર દિવસ એક પહાડની ટોચ પર કેદી કરી રાખ્યો. આ સઘળો સમય બે હથિયારબંધ માણસો મારા ઉપર નાગી તરવાર લઇને ચોકી રાખતા હતા. દિવસ રાત વરસાદથી ભીંજાયેલી ભેખડમાં હું સુતો તેમાં અપવાદ માત્ર બે રાત્રિ હતી. આ બે રાત્રિ અમોએ દોસ્તીવાળા ગામમાં ગુજારી. ત્યાં જવા મને તો ટોળી ફરજ પાડી લઇ ગઇ. આ ફેરામાં પ્રસંગોપાત મને ઘોડા ઉપર સવાર થવા દેતા. પણ હરવખત એક જોરાવર ટોળી મને વીંટી વળતી, તેથી નાસી જવાની કોઇ પણ કોશીશ કરવી એ મારે માટે અશકય હતું.

"એક ગામમાં કે જે બાવાવાળાને અનુકૂલ હતું, તેમાં સ્ત્રીઓએ મારો પક્ષ ખેંચ્યો, અને મારી સાથે ઘાતકી વર્તણુક ચલાવવા માટે તેને તથા તેના માણસોને ઠપકો આપ્યો. પ્રતિકૂળ ગામડાં પ્રત્યે તે ટોળીનો એવો રિવાજ હતો કે દરવાજા સુધી ઘોડે બેસીને જવું અને નાનાં બાળકો રમતાં હોય તેનાં માથાં કાપી લેવાં, અને પછી પોતાના એ શાપિત પરાક્રમ માટે હરખાતા ને હસતા ચાલ્યા જવું. દિવસનો ખૂનનો ફેરો કરી પોતાને મુકામ પર આવતા ત્યારે "મેં આટલાને માર્યા" એમ જુવાન કાઠીઓ

મગરૂબી કરતા. અને એક દિવસ તો મેં ઘરડા કાઠીઓને તેમને એમ ચોકસીથી સવાલ કરતા સાંભળ્યા કે

"શું તમારી ખાત્રી છે કે તમારા ભોગ થયેલાને તમે માર્યા જ છે ? એનો એમો જવાબ મળ્યો કે "હા અમે અમારી બરછીને તેમના શરીર સોંસરવી નીકળેલી જોઇ અને અમને ખાત્રી થઇ છે કે તેઓ મરી ગયા." એક વૃદ્ધ કાઠીએ ટીકા કરી કે "ભાઇ ! બીજા કોઇ પ્રાણી કરતાં માણસને જીવથી મારવું વધારે વિકટ છે. જ્યાં સુધી રસ્તાની એક બાજુએ ધડ અને બીજી બાજુએ માથું ન જુવો, ત્યાં સુધી એ મરી ગયો એમ ખાત્રી ન રાખવી."

કેટલીક વખત રાજા બાવાવાળો અફીણની બેભાન હાલતમાં મારી પાસે આવીને બેસતો અને મારા ઉપર પોતાનો જમૈયો ઉગામીને પૂછતો કે "કેટલી વખત આ જમૈયો હુલાવ્યો હોય તો તમારું મૃત્યુ નીપજે ? હું જવાબ આપતો કે "હું ધારું છું, એકજ ઘાયે મારું કામ પતી જાય. માટે હું આશા રાખું છું કે તેમ કરીને તમે મારા આ દુઃખનો અંત આણશો." તે જવાબ આપતો કે "તમે એમ ધારતા હશો કે હું તમને નહિ મારું ! પણ માછી જેટલાં માછલાં મારે છે તેટલાં મેં માણસો માર્યાં છે. તમારો અંત આણતાં હું જરાયે વિચાર નહિ કરું. પરંતુ તમારી સરકાર મને મારો ગીરાસ પાછો અપાવે છે કે નહિ એ હું જોઉં છું. જો થોડા વખતમાં પાછો અપાવશે તો હું તમને છૂટા કરીશ."

"ટોળી લુંટ કરવા બહાર નીકળતી ત્યારે દિવસનો ઘણો વખત ઉંઘ્યા કરતી. રાત્રિયે દરેક ઘોડાની સરક તેના સવારના કાંડા સાથે બાંધતા. જ્યારે ઘોડા કંઇક અવાજ સાંભળે ત્યારે તાણખેંચ કરે કે તુર્ત તેઓ ઉભા થઇ જતા. ખોરાકમાં બાજરાનો રોટલો અને મરચાં, ને મળી શકે ત્યારે તેની સાથે દૂધ : મને પણ એજ ખોરાક આપતા. × × ×

"તેઓમાં બે જુવાન પુરૂષો હતા, કે જે મારે માટે કાંઇક લાગણી બતાવતા. × × મારા છુટકારા માટે તેઓ પ્રયત્ન કરતા અને મને હિંમત આપતા. પ્રસંગોપાત જ્યારે તક મળતી ત્યારે પોતે કેટલાં માણસ માર્યાં તે વિષે, અને જ્યારે પૈસાદાર મુસાફરો માગેલી રકમ આપવાની ના પાડે ત્યારે કયા ઉપાયો પોતે યોજતા, તે વિષે તેઓ મને જાણ કરતા: આ ઉપાય એ હતો કે એ બાપડાં કમનસીબ મનુષ્યોને પગે દોરડાં બાંધી તેઓને ઉંધે માથે ગરેડીએથી કુવામાં ઉતારીને પાણીની સપાટી સુધી ઉતારતા ને ઉપર ખેંચતા. માગેલી રકમ આપવાની કબુલાત ન કરે ત્યાં સુધી આ પ્રમાણે સીંચ્યા કરતા. કબુલ થાય ત્યારે છૂટા કરીને કોઇ

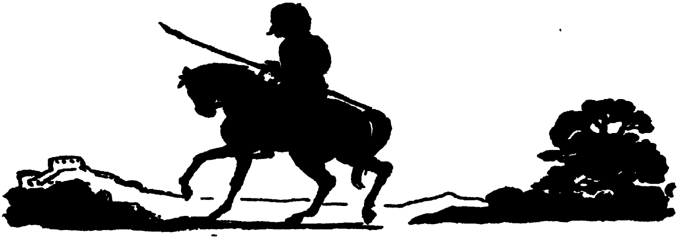
આફતીયા ઉપર હુંડી અથવા કાગળ લખાવી લેતા. ને જ્યાં સુધી રકમ પહોંચતી ન થાય ત્યાં સુધી કેદ રાખતા. × × ×

એક તોફાની રાત્રિ મારાથી કદિ નહિ વિસરાય. એ બધા મોઢું તાપણું કરીને ફરતા બેઠા હતા. સિંહ અને બીજા હિંસક પશુઓ ગર્જના કરતાં હતાં, છતાં પણ મારૂં શું કરવું, તે વિષે તેઓ ચર્ચા કરતા હતા. હું એ સાંભળી શકતો હતો. માણસો ફરીઆદ કરતાં હતાં કે "સાહેબને કારણે અમે બબ્બે મહિનાથી જંગલમાં છીએ. બાયડી છોકરાં દાણા વગર ગામડામાં હેરાન હેરાન છે. તેથી અમે હવે રોકાવાના નથી. તેનો સરદારે જવાબ દીધો કે "ચાલો એને મારી નાખી બીજે કયાંઇક ન્હાસી જઇએ." પણ માણસોએ વાંધો બતાવ્યો કે "અંગ્રેજો લશ્કર મોકલીને અમારાં બાળ-બચ્ચાંને કેદ કરે ને દુઃખ આપે." તેથી છેવટ એમ ઠર્યું કે હમણાં તો મને જીવતો રાખવો. છેવટ મારો છૂટકારો પોલીટીકલ એજન્ટ કપ્તાન બેલેન્ટાઇન મારફત આ પ્રમાણે થયો. તેણે નવાબ સાહેબને સમજાવ્યા કે "જે કાઠી-ઓએ બાવાવાળાનું પરગણું જોર જુલમથી લઇ લીધું છે, તેની પાસેથી તમારી વગ ચલાવીને બાવાવાળાને તેનો ગરાસ પાછો સોંપાવો." બાવાવાળાની ધારેલી મુરાદ બર આવી એટલે એણે મને છોડયો.

"મારી કેદ દરમીઆન મારા ઉપર જે દુઃખો પડયાં તે લગભગ અસહ્ય છે. રોજ સાંજરે હું પ્રાર્થના કરતો કે હે પ્રભુ! મને વળતું સવાર દેખા-ડીશ નહિ! એક માસ સુધી તો શરદીને લીધે મારાથી બુટ કાઢી શકાયા નહિ. છેવટ મંદવાડથી નબળો થઇ ગયો ત્યારે જ બુટ નીકળ્યાં. સખ્ત ટાઢીઓ તાવ આવવા લાગ્યો તેની સાથે પિત્તાશયનો સોજો થઇ આવ્યો. આ સ્થિતિ છતાં ખુલ્લી હવામાં ઉઘાડા પડયા રહેવાનું, તેથી મને સન્નિ-પાત થઇ આવ્યો. જ્યારે મને છૂટો કરવામાં આવ્યો ત્યારે પગથી માથા સુધી ઉધઇ ચોટેલી, તેવી સ્થિતિમાં રાત્રિએ ખેતરમાં રઝળતો પડેલો હું હાથ લાગ્યો. × × × ×"

આ ઉદ્‌ગારોના ઉત્તરમાં મી. સી. એ. કીનકેઇડ આઇ. સી. એસ. પોતાના "ધ આઉટલૉઝ ઓફ કાઠીઆવાડ" નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે:—"અલબત્ત, આપણે બધા પણ જો એવી કેદમાં પડયા હોત, તો આપણે કેપ્ટન ગ્રાંટ કરતાં પણ વધુ સખ્ત ભાષા વાપરત. તેમ છતાં બાવાવાળાના પક્ષમાં પણ થોડું કહી શકાય તેવું છે. બેશક બહારવટાંમાં નાનાં બચ્ચાંની ગરદનો કાપવાની પ્રથાનો બચાવ કરવાનું તો મુશ્કેલ છે. છતાં લડાઇની આફ્ક બારવટું પણ સુંવાળે હાથે તો નથી જ થઇ શકતું. કદાચ દુશ્મનોનાં ગામડાવાળાઓએ પોલીસને બાતમી પહોંચાડી હશે.

તેં કારણુસર બહારવટીયાઓએ તેઓને પાઠ શીખવવાનું ઇચ્છેલ હશે, પણ સપડાઇ જવાની બ્હીકે ગઢમાં તો પેસી ન શકાય, તેથી તેઓ પાદરમાં જ એક બે છોકરાં દીઠાં તેઓને મારી નાખીને ચાલ્યા જવા હશે. બેશક મુકામ પર જઇને તેઓ પોતાનાં પરાક્રમોની બડી બડી વાતો તો કરતા હશે જ. તે સિવાય કૅપ્ટન ગ્રાંટના સંબંધમાં તો બાવોવાળો મુંઝવણમાં જ હતો. હેમીલ્કારે પોતાના પુત્ર હેનીબાલ ઉપર જેવી ફરજ નાખી હતી તેવી જ પવિત્ર ફરજ બાવાવાળાના પિતાએ પણ તેના ઉપર નાખેલી. ને ગ્રાંટને કેદી રાખ્યા સિવાય એ ફરજ કદિ પણ અદા થઇ શકે તેમ નહોતું. યુરોપી લોકોનો પોતે અજાણ્યુ હોવાથી તે નહોતો સમજી શકયો કે પોતે અને પોતાના સાથીઓ જે સંકટો બેપરવાઇથી ભોગવતા હતા, તેજ સંકટો અંગ્રેજને માટે તો અસહ્ય જ હતાં. ને જ્યારે એને એ સમજ પડી ત્યારે એને આ કેદી ઉપદ્રવ રૂપ જ લાગ્યો. એની બિમારી આ ટોળીને નાસભાગ કરવામાં વિઘ્ન નાખતી, અને ભળતાં ગામડાંની કાઠીઆણીઓના ઠપકા ખવરાવતી. ”

ચાંપરાજ વાળો

ચલાળા ગામમાં એક કાઠીને ઘેર કારજનો અવસર છે. ભેળા થયેલા મહેમાનોમાં ચરખેથી ચાંપરાજ વાળો આવેલ છે, અને ટીંબલેથી હાથીઓ વાળો ને જેઠસૂર વાળો નામે બે ય ભાઇ હાજર થયા છે. ચારસો પાંચસો બીજા કાઠીઓ પણ વાળાકમાંથી, પાંચાળમાંથી ને ખુમાણ પંથકમાંથી આવ્યા છે. એવો અડાબીડ ડાયરો ડેલીએ બેઠો છે, તે વખતે જુવાન ચાંપરાજ વાળાએ વાત કાઢીઃ—

"આપા હાથીઆ વાળા ! ઠીક થયું, તમે આંહી જ મળી ગયા. મારે ટીંબલાનો આંટો મટયો."

"ભલે, ભલે, બા ચાંપરાજ, બોલ્ય, શું કહેવું છે ?"

"કહેવું તો એટલું જ, કે અમારી રૂપદેબાઇ બે'નને રોટલા પાણીનું દુઃખ શીદ દ્યો છો ? એની જીવાઇ કાં ચૂકવતા નથી ? એનડી બિચારી ચરખે આવીને રાતે પાણીએ રોતી'તી !"

આટલા બધા નાતીલાઓની વચ્ચે ચાંપરાજ વાળાએ પોતાની ફુઇની દીકરીને ટીંબલાના પિત્રાઇઓ તરફથી મળતાં દુઃખની વાત ઉચ્ચારતાં, ટીંબલાના બન્ને ગલઢેરાને પોતાની ફજેતી થઇ લાગી. જેઠસૂરે અરણા પાડા જેવો કાંધરોટો દઇને જવાબ દીધો.

"આપા ચાંપરાજ વાળા, તું તે આંહી તારી ફુઇની દીકરીને જીવાઇ અપાવા આવ્યો છો, કે કારજે આવ્યો છો ?"

"બેય કરવા, આપા જેઠસૂર! એના ચોરાસી ગામના વારસદાર ધણી માત્રા વાળાને મોજડીયુંમાં ઉંટીયું ઝેર દઇને એક તો મારી નાખવો, અને પછી આ રંડવાળ કાઠીઆણીને રોટલાનું બટકું ય ખાવા ન દેવું, એ કાંઇ કાઠીની રીત કહેવાય ! જીવાઇ તો કાઢી આપવી જોશે બા !" ચાંપરાજ ટાઢે કોઠે બોલતો ગયો.

"તારે કહેથી જ કાંઇ જીવાઇ નીકળી જાય છે, ચાંપા ?"

"તો પછી મારે ચાઇને ટીંબલાનો આંટો ખાવો જોશે."

"તો ભલે બા ! ખુશીથી આવવું."

"તો આજથી સાતમે જમણ તમે સાબદાઇમાં રે'જો."

એમ સામસામી વચનની બરછીઓ વછૂટતાં જ સહુને ફાળ પડી કે મામલો હાથ બહાર વયો જાશે, એટલે ઘરનો ધણી ઉઠીને પાઘડી ઉતારી બેય પક્ષ વચ્ચે ઉભો રહ્યો. બેયને ઠાર્યા. પણ પછી કારજમાં ચાંપરાજ વાળાને કાંઇ સ્વાદ ન રહ્યો. રોંઢો થયો ને તડકા નમ્યા, એટલે ઘોડે ખડીયા નાંખી ચાંપરાજ વાળાએ રાંગ વાળી. રવાના થતાં થતાં કહ્યું કે "આપા હાથીઆ વાળા ને જેઠસૂર વાળા ! સાબદાઇમાં રે'જો હો, સાત જમણે અમે નક્કી આવશું."

પોતાના કુટુંબની એક નિરાધાર કાઠીઆણીનો પક્ષ લેવા માટે એટલા ચકમક ઝેરવીને ચાંપરાજ વાળો ચરખે આવ્યો. બે દિવસ વીતી ગયા પછી એના ચિત્તમાં વિચાર ઉપડયો કે "બોલતાં બોલાઇ તો ગયું, પણ હવે ચડવું શી રીતે ? ટીંબલાના જથ્થા છે જાડા, એને કેમ કરીને પહોંચાશે ?"

"બાપુ, વિચારમાં કેમ પડી ગયા છો ?" ચાંપરાજના મકરાણી જમાદારે વાત પૂછી.

"જમાદાર, ટીંબલા માથે ચડવાની જીભ કચરાઇ ગઇ છે."

" તે એમાં શું બાપુ ? અટે ખાઇ આવશું. કયે જમણે ?"

"દિતવારે"

"ઠીક. પણ મને લાગે છે બાપુ, કે કદાચ ટીંબલાવાળાએ માન્યું હશે કે ચાંપરાજ વાળો થુંક ઉડાડી ગયો. બોલ્યું પળશે નહિ. એમ સમજીને હાંસીમાં કાઢી નાખશે. અને તૈયારીમાં નહિ રહે. માટે પ્રથમથી ખબર દઇ મોકલીએ."

એ રીતે પ્રથમથી સમાચાર મોકલાવ્યા કે "દિતવારે આવીએ છીએ." પણ ટીંબલાના દાયરામાં સામતવાળો નામે એક ગલઢેરો હતો. ચાંપરાજ વાળાને અને સામત વાળાને જળ–મીન જેવી પ્રીત. આની તરવાર આ બાંધે અને આની આ બાંધે, એવા મીઠા મનમેળઃ ચાંપરાજે એ ભાઇબંધને કહેવરાવ્યું કે "સામતભાઇ, તું ભલો થઇને દિતવારે ઘરે રહીશ મા."

માંડવડેથી કાંધો વાળો, વરસડેથી બીજો કાંધો વાળો, વગેરે પોતાના વળના જે મોટામોટા કાઠી હતા તેને ટીંબલાવાળાએ શનિવારે સાંજથી જ બોલાવીને ભેળા કર્યા. રવિવારે સવારે આખા દાયરાએ હથીઆર પડીઆર બાંધીને ચોરે બેઠક કરી, બરાબર આ બાજુ કસુંબાની ખરલો છલોછલ ભરાઇને પ્યાલીઓમાં રેડી પીવાની તૈયારી થઇ, ગઢમાં ઉના રોટલા, ગોરસ અને ખાંડેલ સાકરના ત્રાંસ ભાતલાં પીરસવા સારૂ તૈયાર ટપકે થઇ ગયાં, અને બીજી બાજુ ગામને પાદર ચાંપરાજ વાળાના મકરાણીઓની બંદૂકોના ભડાકા સંભળાયા. સબોસબ ! કંસુબા પડતા મેલીને કાઠીઓ ચોરેથી નીચે કુદ્યા. તરવારોની તાળી પડી અને ધાણી ફુટે તેમ બંદૂકોમાંથી ગોળીઓ વછૂટી. માંડવડાનો કાંધો વાળો અને વરસડાનો બીજો કાંધો વાળો ટીંબલાની બજારમાં ઠામ રહ્યા, અને બાકીના કેટ કાઠીઓ પાછલી બારીએથી પલાયન થઇ ગયા.

ચાંપરાજ વાળાનો દાયરો ચોરા માથે ચડે ત્યાં તો કસુંબલ અમૃતની છલોછલ ખરલો ભરેલી દીઠી. માણસોએ પૂછ્યું "બાપુ, લેશું કંસુમો ?"

"હા બા, એમાં શું ? બાપના દીકરાનો કસુંબો છે ને ?"

સહુ શત્રુના ઘરનો કસુંબો લઇને પછી દરબારગઢ ઉપર ગયા.

"ખબરદાર !"ચાંપરાજે પોતાના સંગાથીઓને ચેતાવ્યા. "આપણે ગામ લૂંટવા નથી આવ્યા. બ્હેનને જીવાઇ કઢાવી દેવા આવ્યા છીએ, એટલું ભૂલશો મા કોઇ."

એટલું બોલીને ચાંપરાજ ડેલીએ દાખલ થાય ત્યાં બે બુઢ્ઢીઆ કાઠી ચોકીદારોને ઉઘાડી તરવારે ઉભેલા દીઠા.

"ડોસલ્યો ! ખસી જાવ." ચાંપરાજે શીખામણ દીધી.

રૂપાનાં પતરાં જેવી ધોળી દાઢી, મૂછ ને પાંપણોવાળા કાઠીઓ બોલ્યા "ખસી ગયે તો સાત જન્મારાની ખોટ બેસે આપા ચાંપરાજ વાળા ! અને ચાંપરાજ વાળો ઉઠીને આ ટાણે અમને ખસવાનું કહે છે."

"અરે ડોસલ ! આંહી દીકરાના વીવા નથી, તે તાણ્ય કરવા બેસીએ ? માટે ખસો. નીકર ધોળામાં ધૂળ ભરાણી સમજજો !"

ધોળાં ધોળાં નેણ ઉંચાં ચડાવી, ધોળી પાંપણોને અરધીક ઉઘાડી, પાણીદાર અને પલળેલી આંખો તગમગાવી, બન્ને બુઢ્ઢાએ બુઢ્ઢાપાની ધ્રૂજતી ગરદનો ટટ્ટાર કરતાં કરતાં જવાબ વાળ્યો કે "ચાંપરાજ ! ધોળામાં ધૂળ તો આજ ખસી ગયેથી ભરાઇ જાય, ને ડોકાં ધરતી માથે રડયે તો અટાણે અમારે સરગાપરની વાટ ઉઘડી જાય. માટે તું તારે જે કરતો હો ઇ કર, ને અમને ય અમારૂં મનધાર્યું કરવા દે. અમારા ઘડપાણની ઠાલી દયા ખાઇશ મા, મલકના ચોલટા !"

એમ કહીને બેય બુઢ્ઢા ધાએ આવ્યા. બેય સોનાનાં ઢીમ સરીખા નોકરોને ઢાળી દઇને ચાંપરાજ વાળો દરબાગઢની અંદર ચાલ્યો.

ઓરડે જાય ત્યાં ઉંચી ઉંચી ઓસરીને કાંઠે રૂપબાઇ ઉભેલાં. રૂપબાઇએ વીરનાં વારણાં લીધાં. ચાંપરાજ બોલ્યો કે

"બ્હેન, તમારે જે કાંઇ લૂગડાંલતાં, દરદાગીનો અને ઘરવખરી લેવી હોય તે નોખી તારવી લ્યો.

ગાડાં આવીને હાજર થયાં એમાં રૂપદેબાઇનો માલ ભરાયો. અને એક માફામાં રૂપબાઇને બેસાર્યાં. ત્રણ કાઠી અસવારોને ચાંપરાજ વાળે હુકમ કર્યો કે

"બેનની સાથે જાવ. જો રસ્તે ક્યાંય ટીંબલાવાળા આડા ફરે તો ત્યાં ને ત્યાં કટકા થઇ જજો. વાવડ દેવા ય પાછા વળશો મા."

"બાઇયું, બેન્યું !" ગઢની કાઠીઆણીઓને ચાંપરાજે હાથ જોડીને કહ્યું, "તમે કોરે ખસી જાવ. અને તમારા દાગીના કાઢી દ્યો. રૂપદેબાઇની ચડત જીવાઇ પણ ચુકવવી જોશે."

હાકલ પડતાં જ કાઠીઆણીઓ પોતાની કાયા માથેથી એક-એક દાગીના ઉતારી ઢગલો કરવા મંડી. અને ચાંપરાજ વાળો આઘેરો જઇ ઉભો રહ્યો. ત્યાં એક બાઇએ ચાંપરાજ વાળાના અસવારને કહ્યું.

"ભાઇ, કડલાં સજ્જડ ભીડાઇ ગયાં છે, નીકળતાં નથી."

"તો કાપવો પડશે પગ !"

ત્યાં તો ગઢની પછીત પાછળથી "હેં........! પગ કાપવો છે !" એવી ત્રાડ સંભળાણી. અને ઉઘાડી તલવારે એક પડછંદ આદમી છલંગ મારીને દોડતો આવ્યો.

"કોણ સામત !" ચાંપરાજ વાળે ચકિત થઇને પૂછ્યું.

"હા બાપ, હું સામત ! મને તેં ઓળખ્યો ભેરૂ ? ના ના, સાચી ઓળખ નો'તી પડી !"

"અરે સામત ! તું હજી આંહી ?" એમ કહી ચાંપરાજ વાળો આડો ફર્યો.

"હું આંહી ન હોત તો મારે કપાળે કાળી ટીલી ચોંટત. પણ હું વખતસર ચેત્યો. ચાંપરાજ ! લે, હવે ઝટ તલવાર લે."

"સામત ! સામત !"

પણ સામત વાળો ન માન્યો. તલવાર લઈને હનુમાન જેવો છલંગ દેતો આવ્યો. ત્યાં તો ચાંપરાજનું આખું કટક એને વીંટાઇ વળ્યું. ફડોફડ ઝાટકા પડયા. "અરે હાં ! હાં ! રેવા દ્યો !" એમ ચાંપરાજ બોલતો રહ્યો, ત્યાં તો સામત વાળાના રામ રમી ગયા.

"કોપ કર્યો. સામતને મારવો પડયો !" એમ બોલતાં બોલતાં ચાંપરાજ વાળાના અંતરમાં બહુ વસમું લાગ્યું. પણ ત્યાં તો ટાણું સારી રીતે થઇ ગયું. એટલે આખું કટક અમરેલીની ફોજની બીકે ચાલી નીકળ્યું. ત્યાંથી જ પરબારો ચાંપરાજ વાળો બારવટે નીકળી ગયો.

૨

ઘોડાના પગમાં ઘૂઘરા, સાવ સોનેરી સાજ
લાલ કસુંબલ લુગડાં, ચરખાનો ચાંપરાજ

ગિરમાં ડેડાણ અને ખાંભાની પડખે, ડુંગરીયાળ પ્રદેશમાં એક નાનો પણ વંકો ડુંગર છે, જેનું નામ છે ભાણીઆનો ડુંગર. એ ડુંગરની એક બાજુ કેડો છે, અને ત્રણ બાજુ ગટાટોપ ઝાંખરાં ઝાડવાં જામી પડયાં છે. ભાગતાં ભાગતાં ચાંપરાજ વાળાએ આ ભાણીઆના ડુંગર માથે ઓથ લીધી. એક પોતે, અને નવ પોતાના પગારદાર મકરાણીઃ એટલા જણે ડુંગર માથે ચડીને મોરચા ગોઠવ્યા. થોડી વારમાં તો–ધારી અમરેલીની ગાયકવાડી ગીસ્તે આવીને ડુંગરને ઘેરી લીધો.

મકરાણીનો જમાદાર બોલ્યો "બાપુ, આ ધાંસીઓ પાથરી દઉં છું તેના પર તમે તારે બેસી રહો, અને અમને બંધુકું ભરી ભરીને દેતા જાવ. ભડાકા તો અમે જ કરશું."

દસે બંદૂકો એક પછી એક ભરી ભરીને ચાંપરાજ વાળો આપતો જાય છે અને મકરાણીનો જમાદાર "બાપુ બીવારું છું હો" એમ કહીને, ડુંગર ઉપર ચડવા આવનારાઓને ફૂંકતો જાય છે. એમ થાતાં થાતાં તો બે જુવાન મરણીયા અંગ્રેજ અમલદારોને હાથમાં બંદૂકો લઇને ડુંગર ઉપર ચડતા જોયા.

"બાપુ!" જમાદાર બોલ્યો. "હાથના આંકડા ભીડીને એ ગોરા ચડયા આવે છે. ઉડાડું?"

"ના ભાઇ, ગોરાને માથે ધા રે'વા દેજે."

"પણ બાપુ, ઇ તો આ પોગ્યા. અને હમણાં આપણને ફૂંકી નાખશે."

"ઠીક ત્યારે ઉડાડ. થાવી હોય તે થાશે!"

મકરાણીની બંદૂક વછૂટી. અને એની ગોળી બેમાંથી એક અંગ્રેજના માથાની કાછલી તોડતી ગઇ.

વીકે સરવૈયા વાઢીઆ રણુગેલા રજપૂત
ભાણીઆને ડુંગર ભૂત, સાહેબને સરજ્યો ચાંપરાજ

[વીકાએ તો સરવૈયા રજપૂતોને વાઢ્યા. પણ હે ચાંપરાજ! તેં તો ભાણીયાના ડુંગર ઉપર સાહેબને અવગતિએ મારીને ભૂત સરજાવી દીધો.]

ડેરે ઓકાસાં દીયે, કંઠી મડચનું કોય
જગભલ સા'બ જ કોય, ચૂંથી નાખ્યો ચાંપરાજ

[સાહેબની મડમો એના ડેરા તંબુઓમાં વિલાપ કરે છે. કેમકે તેં તો જે કોઇ સાહેબને દીઠો તેને ચુંથી નાખ્યો છે.]

તેં દીધી ફકરા તણા એવી બાલાની આણ
મધ ગરમાં મેલાણ, સાહેબ ન કરે ચાંપરાજ

[ફકીરા વાળાના પુત્ર! તેં તો ગિરની અંદર તારા ભાલાની એવી હાક બેસારી દીધી છે કે કોઇ ગોરો સાહેબ મધ્ય ગિરમાં મુકામ કરી શકે તેવું નથી.]

ગોરાનું લોહી છાંટતાં તો હાહકાર વાગી ગયો. અને ડુંગર ફરતી સાતથરી ચોકીઓ મૂકાઇ ગઇ. ચાંપરાજ વાળો સમજ્યો કે "આમાં જો ઝલાઉં, તો કૂતરાને મોતે મરવું પડે."

ભૂખ્યા ને તરસ્યા બહારવટીયા ભાણીયાને ડુંગર ભરાઇ રહ્યા. એમાં એક દિવસ ડેડાણના કોટીલા કાઠીઓએ રાતમાં આવી, પછવાડે ગીચ ઝાડીમાંથી છાનો માર્ગ કરી, ચાંપરાજ વાળાને એના નવ મકરાણી સાથે ઉતારી લીધો. પછી કહ્યું કે "હવે મંડો ભાગવા. દેશ મેલી દ્યો."

"અરે બા ! એમ ભાગવા તે કેમ માંડ્યું ? સહુને સૂરજ ધણીએ બબ્બે હાથ દીધા છે."

એટલું બોલીને ચાંપરાજે મકરાણીઓને લઇ ગાયકવાડનાં ગામડાં ઉપર ત્રાસ વર્તાવવાનું આદરી દીધું. ગામડાંની અંદર લોટા ઝોંટા કરી ગાયકવાડનાં હાંડા જેવાં રૂડાં ગામડાંને ધમરોળી નાંખ્યાં. વાંસે વડોદરાની ફોજો આંટા દેવા લાગી. પણ ચાંપરાજને કોઇ ઝાલી શકયા નહિ. ચાંપરાજ વાળાએ પણ ગામડાંને ખંખેર્યા પછી એક દિવસ પોતાના સાથીઓને વાત કરી "ભાઇ હવે તો ઘેંસનાં હાંડલાં ફોડી ફોડીને કાઇ ગયા છીએ. હવે તો દૂધ ગોરસ માથે મન ઘ્રોડે છે."

"એટલે શું ચાંપરાજ વાળા ? અમરેલી ધારીને માથે મીટ મંડાય એવું નથી હો ! પલ્ટનું ઉતરી પડી છે વડોદરેથી."

સંચોડી ગાયકવાડી જ આંહી ઉતરી આવે તોય કાંઇ ઇ મોજ જાવા દેવાય છે ? માટે હાલો અમરેલી. દેવમુનિ જેવાં ઘોડાં રાંગમાં છે એટલે રમવાનું ઠેપ પડશે બા ?"

કોઇ પણ રીતે ચાંપરાજ ન માન્યો. અને અમરેલીની વડી ને ઠેબી બબ્બે નદીઓનાં પાણીમાં ઘોડીઓને ઘેરવી, સમી સાંજના સૂરજને સમરી માળા ફેરવવી, ને દીવે વાટયું ચડતી વેળાએ ગામના કાળા કાળમીંઢ પત્થરના ગઢકિલ્લાનાં બારણાં તોડવાં, એવો મનસૂબો કર્યો.

અમરેલી આવજ આલંગ ભાડ રમવા ભાલે
(તે દિ') મરેઠીયું રંગમોલે ચાંપાને જોવા ચડે.

[ઓ શુરવીર ચાંપરાજ ! તું ભાલાની રમત રમવા અમરેલી ગામની બજારોમાં દાખલ થાય છે, ત્યારે તને નિરખવા માટે, ઉંચી મ્હેલાતોમાંથી મરાઠા અધિકારીઓની સ્ત્રીઓ ડોકાં કાઢી રહી છે.]

ધોળે દિવસે પણ અમરેલીની બજારો ઉજ્જડ થવા લાગી. ચાંપરાજને ભાલે ભલભલા જવાનો વીંધાવા મંડ્યા. અને લૂંટનો અઢળક માલ ચરખા ભેળો થવા લાગ્યો.

દખણી ગોવિંદરાવ ડરે, રંગમોલમાંય રહચ
કાઠી નત્યો કમાડ, ચોડે બરછી ચાંપડો

[ગોવિંદરામ નામનો સૂબો (અથવા તો મહારાજા ગોવિંદરાવ ગાયકવાડ) ચાંપરાજના ભયથી મુંઝાવા લાગ્યો. રાજમહેલમાં છુપો પડે છે. કેમકે ચાંપરાજ વાળો છેક કમાડ ઉપર બરછી મારીને ચાલ્યો જાય છે.]

* ચાંપા ફકરા સિંહરા, રંગ થોભા ત્રજરાણ
બડોદરે ભાડ બંકડા, પાડ્યો ધવે પઠાણ

[સિંહ સરખા કાઠી ફકીરા વાળાના પુત્ર ચાંપરાજ વાળા ! કાઠીની ત્રણે પરજો (ખાચર, ખુમાણ, વાળા)ના રાણા ! રંગ છે તારા થોભાને ! કેમકે તેં તો હે બંકા મરદ ! વડોદરાની બજારમાં જઇ ગાયકવાડના પઠાણ કોમના લશ્કરી અમલદારને ધબ્બો મારીને ધૂળ ચાટતો કરી દીધો.]

૩

કલપ દીધેલ જાંબુવરણા ધાટા થોભાવાળો એક આદમી એકલ ઘોડે એક ઉંડા વોંકળાની ભેખડની ઓથે બેઠો છે. બાજુમાં ઘોડી હમચી ખુંદી રહી છે. અને 'ધીરી બાપા ! ધીરી રેશમ !' એવે સ્વરે ઉતાવળી થાતી ઘોડીને ટાઢી પાડતો પાડતો અસવાર, પોતાના ખડીયામાંથી ખરલ કાઢીને કસુંબો ઘુંટે છે. ભમ્મર ભાલો, ભેખડને થડ ટેકવેલ છે, તે તરવાર તો પૂજાના પુષ્પ જેવી

* આ દુહો એમ બતાવે છે કે ચાંપરાજ વાળો વડોદરાની લુંટ કરવા પણ ગયો હશે

સન્મુખ જ પડેલ છે. સૂરજ મહારાજ સોનાવરણા થઇને આભમાં એનો સાત ઘોડાનો રથ ઉતાવળે હાંકવા મંડયા છે.

રંગ હો ! રંગ હો ! રંગ હો સૂરજ રાણા !" એમ ત્રણ વાર કસુંબો ઉગમણી દિશામાં છાંટીને જેમ અસવારે ત્રણ રંગ દીધા, તેમ વોંકળાની ભેખડ ઉપરથી ગીસ્ત ઉતરી : મોખરે મોટા દાઢીમૂછાળા આગેવાનો : પચીસ પચીસ ઘોડેસવારો અને સો એક પગપાળા બરકંદાજો !

"એ આવો બા આવો ! કસુંબો પીવા ઉતરો !" એમ ભેખડને થડ બેઠેલા એકલ આદમીએ આગ્રહ કર્યો.

"ઉતરાય એમ તો નથી ભાઇ ! મરવાનું યે વેળું નથી." એમ ગીસ્તના મોવડીએ જવાબ દીધો.

"કાં એવડું બધું શું છે ?"

"આ ચાંપરાજ વાળો અમરેલી ભાંગીને જાય છે, એને અધરાતના ગોતીએ છીએ."

'અરે ભાઇ ! મારૂં ગામ પણ ચાંપરાજે આજ રાતમાં જ ભાંગ્યું છે. હું ય અમરેલી જાહેર કરવા જાતો'તો. ચાંપરાજે તો અરેરાટ વર્તાવ્યો છે. પણ શું કરીએ ? કસુંબો પીધા વન્યા કાંઇ છૂટકો છે ? ઉતરો ઉતરો બા ! આથમ્યા પછી અસૂર નહિ !"

ગીસ્તને તો એટલું જ જોતું હતું. ઉતર્યા. ધાસીયા પથરાયા. મ્હોં ધોઇને કોગળા કર્યા. કસુંબો પીધો. પછી એકલ આદમીએ વાત છેડી :

"હેં બા ! આમાં તમને કયાંઇક ચાંપરાજ ભેટયો હોય તો શું કરો ?"

ગીસ્તના માણસો અડખેપડખે જોવા લાગ્યા.

"સાચું કહું દરબાર ?" મુખ્ય માણસ બોલ્યો.

"હા, કહો !"

"પ્રભાતનો પહોર છે. મ્હોંમાં પારકો કસુંબો છે. સાચું કહું છું કે અમે એને ફક્ત રામ રામ કરીને તરી જાઇએ."

"કાં ? સરકાર રોટલા પૂરે છે ઇ શેના ?"

"એ ભાઇ ! ચાંપરાજ વાળો બારવટે નીકળ્યો છે એટલે જ સરકાર આટલી મોટી ફોજને રોટલા આપે છે. કાલ્ય જો ચાંપરાજ વાળો સોંપાઇ જાય, તો આ તમામ બચ્ચરવાળ માણસોને નોકરીમાંથી રજા મળે. માટે સારા પ્રતાપ ચાંપરાજ વાળાના બારવટાના !"

એકલ આદમીએ આ જવાબ સાંભળીને મ્હોં મલકાવ્યું. ખડીયામાંથી ડાબલો કાઢ્યો. ડાબલામાં સોના મહોરો ભરી હતી. ગીસ્તના અગ્રેસરના ખોળામાં ડાબલો મૂકી દીધો.

"આ શું ? જમાદાર ચમક્યો.

"આ તમારી જીભ ગળી કરવા માટે."

"કાં ? "

"તમે દુવા દીધી માટે."

"કોણ ચાંપરાજ વાળો તો નહિ ?"

"હા, એ પોતે જ. લ્યો હવે રામરામ છે."

એટલું કહી ચાંપરાજે છલંગ દીધી. પલકમાં ઘોડી ઉપર પહોંચ્યો. માણસો જોતા રહ્યા, અને ચાંપરાજે સામી ભેખડ પર ઘોડી ઠેકાવી.

૪

"હવે ?" ચાંપરાજ વાળાએ મકરાણી જમાદારને કહ્યું "હવે શું કરવું ? માથે ગોરાનું ખુન ગડગડે છે. ધરતી આપણને ક્યાંય સંઘરતી નથી."

"તો બાપુ, હાલો મારા મલકમાં–મકરાણમાં."

"ત્યાં શું કરશું ?"

"ત્યાં તું મારો ઠાકર ને હું તારો ચાકર."

"પણ ત્યાં જઇને મારૂં નામ શું રાખવું ?"

"નામ તો સુલેમાન અસમાન !"

"તો મારે બે બાપના નથી થાવું. તું તારે તારાં માણસો લઇને ચાલ્યો જા ભાઇ ! મારે વળી સરજ ધણીનું ધાયું થશે."

નવે જણા ભીમોને ભોજ ખાચરની ડેલીએ ગયા અને ચાપરાંજ વાળો એક બે કાઠીઓને લઇ જેપુરમાળવાને માથે ઉતરી ગયો.

૫

એક દિવસ કચારીની અંદર જેપુર મહારાજની નજર આઘે આઘેના ખુણામાં બેઠલા એક આદમી માથે મંડાઇ ગઇ છે. માથેથી ગોથું ખાઇને પાછા વળેલા દાઢીના કાળા કાતરાઃ ઉજળો, કંકુવરણી ઝાંય પાડતો મ્હોંનો વાનઃ ભેટમાં કટારીઃ ડોકમાં માળા : એવો ચોકખો ચારણનો દિદાર હોવા છતાં મહારાજે એના મોરામાં કંઇક નોખા જ અક્ષરો વાંચ્યા. મહારાજે હુકમ કર્યો કે " ઓલ્યા આદમીને આંહી લાવો તો !"

એ આદમીએ મહારાજની ગાદી સામે આવીને નીચા ઝુકી સલામ કરી.

કેવા છો ? મહારાજે પૂછયું.

"ચારણ છું."

"કયાં રે'વાં ?"

"કાઠીઆવાડમાં."

વિચાર કરીને મહારાજ ઉભા થયા. "ગઢવા આંહી આવજો તો ! એમ કહી, એ આદમીને તેડી પાસેના ઓરડામાં ગયા. જઇને એકાંતે પૂછયું.

"તમે ગઢવા નથી. ચારણ કોઇ દિ' સલામ ન કરે. પણ ઓવારણાં લ્યે. માટે તમે વેશ ધારી છો. બોલો કોણ છો ?"

"કાઠી છું."

"નામ ?"

" ચાંપરાજ વાળો."

" ચાંપરાજ વાળા, તમારે માથે ગોરાનાં ખૂન છે. અને અટાણે સરકારની બેસતી બાદશાહી છે. તમે આંહી રહો તો જેપુરની ગાદીને જોખમ છે. માટે નીકળી જાઓ. નાણું જોવે તેટલું ખુશીથી લઇ જાજો."

૬

ત્યાંથી ચાંપરાજ વાળાનાં અંજળ ઉપડયાં. નીકળીને એ માળ-વામાં આવ્યો : જ્યાં અજર મે' ઝર્યાં કરે છે, અને જે 'રાંકનો માળવો' કહેવાય છે, એવા એ રસાળ મુલકમાં ચાંપરાજ વાળો ચારણ વેશે હાવા ગામના એક પટેલને ઘેરે સંતાઇ રહ્યો. પોતાની વ્હાલપભરી ખાતર બરદાસ્ત કરનારા પટેલને ચાંપરાજ વાળાએ કાયમ કોઇ ઉંડી ચિંતામાં રહેતો દીઠો. તેથી એક દિવસ પૂછ્યું કે

" પટેલ, પેટમાં આવડું બધું દુઃખ શું ભર્યું છે ?"

" ગઢવી, તમને કહીને શો સાર કાઢું ? જીભ કચરીને મરવા જેવો મામલો ઉભો થયો છે. કહેવાની વાત નથી રહી."

" પણ શું છે ? મ્હોંમાંથી ફાટી મરને !"

" આ ગામના દરબારનો સાળો મારા દીકરાની વહુને રાખીને બેઠો છે. રોજ આંહી મારા ઘરમાં આવે છે, ને પસર એક પહોર રાત રહે છે."

" ઠીક, આજ આવે ત્યારે મને ચેતવજો."

એ જ રાતે એ ફાટેલ સાંઢ જેવા કામીને ચાંપરાજ વાળે ઠાર માર્યો. અને ત્યાંથી પણ ચાલી નીકળ્યા.

માર્ગે એક બીજું ગામ આવ્યું. ચાંપરાજ વાળાની શોધ તો ચોમેર ચાલતી જ હતી. અને ગામોગામ એના શરીરનાં એંધાણીઓ પણ પહોંચી ગઇ હતી. એ એંધાણીએ આ ગામનાં

ઠાકોરે પોતાના પાદર ઉભેલો ચાંપરાજ વાળાને દીઠો. દેખતાં જ એને વ્હેમ આવ્યો. કયાં રહેવું ? કયાંથી આવો છો ? એમ પૂછપરછ કરતા કરતા ઠાકોર ચાંપરાજ વાળાની ચડમાં ગયા. ઘોડીની લગામ ઝાલીને આગ્રહ કરવા મંડયા કે "એ બા ! ઉતરો, ઉતરો, રોટલા ખાઇને પછી ચાલજો."

બન્નેની રકાઝક ચાલવા મંડી. ચાંપરાજ વાળાને તો આવી રીતની પરોણા ચાકરી ઠેકઠેકાણે મળતી હોવાથી કાંઇ કાવત્રં હોવાનો વ્હેમ જ ન આવ્યો. પણ પડખે એક ચારણ ઉભેલો હતો. તેણે એક કાગડા સામે કાંકરો ફેંકીને કહ્યું કે

"ઉડી જાજે કાગડા !"

એ વેણ કાને પડતાં જ, ચાંપરાજ વાળો સમસ્યા સમજી ગયો, ઘોડીને દાબી, ઝોંટ મારીને ઠાકોરના હાથમાંથી લગામ છોડાવીને ભાગ્યો. પણ પગલે પગલે એણે પોતાના મોતના પડછાયા ભાળ્યા.

૭

ગુજરાતમાં ભમતાં ભમતાં એક ચારણને મુખેથી ચાંપરાજે સમાચાર સાંભળ્યા કે

'ચાંપરાજ વાળા, તમે તો રઝળો છો, પણ મૂળુભાઇ ઉપર સરકારે બહુ ભીંસ કરવા માંડી છે. એનો ગરાસ જાવાનો થયો છે. તમારી ખુટલાઇના ઢોલ આખી કાઠીઆવાડમાં વાગી રહ્યા છે."

સાંભળીને ચાંપરાજ વાળો ઝંખવાણો પડી ગયો. બહારવટે નીકળ્યા પહેલાં એની લૂંટફાટની બૂમ એટલી બધી વધી હતી કે સરકારે એની સારી ચાલચલગતના હામી માગ્યા હતાં. એ સમયે જેતપુર દરબાર મૂળુ વાળા હામી થયા હતા. ચાંપરાજ વાળાને સાટે એણે પોતાનાં તમામ ગામ ખાલસા થવાનો કરાર સરકારને કરી દીધો હતો. એટલે અત્યારે મૂળુ વાળા ઉપર સરકારનું આકરૂં દબાણ ચાલી રહ્યું હતું.

"મારે પાપે જો મૂળુભાઇનો ગરાસ ખાલસા થશે તો તો ગઝબ થઇ જાશે. મારૂં મોત બગડશે. માટે હવે તો જઇને મૂળુભાઇને હાથે જ સરકારમાં સોંપાઇ જાઉં."

એવે વિચારે ચાંપરાજ વાળાએ કાઠીઆવાડ ભણી ઘોડાં હાંકી મેલ્યાં. એક દિવસ ઝાલર ટાણે અંધારામાં ભાલના એક ગામડાંને પાદર તળાવને આરે ચાંપરાજ વાળો પોતાના બે અસવારો સાથે ઘોડાંને પાણી પાવા ઉભો છે, ત્યાં બાજુમાં જ એક અસવાર પોતાના વેલર ઘોડાને પાણી પાવા આવ્યો. ચાંપરાજની પાછળ ફરનારી પલ્ટનનો જ એ અસવાર છેઃ એની નજર તારોડીયાને અજવાળે ચાંપરાજના ચહેરા ઉપર પડી. એને બરાબર બારવટીયાની અણસાર ગઇ. ઝબ! દઇને એણે ચાંપરાજ વાળાની ઘોડીની લગામ ઝાલી.

"કેમ ભાઇ! લગામ કેમ ઝાલછ?"

"તુમ ચાંપરાજ વાલા!"

"અરે રામ રામ કર, અમે તો ચારણ છીએ."

"નહિ, તુમ ચાંપરાજ વાલા!"

"અરે મેલી દે ભાઇ, નીકર ઠાલો માર ખાઇશ."

"નહિ, તુમ ચાંપરાજ વાલા,"

"આલે ત્યારે, ચાંપરાજને ઝાલવાનું ઇનામ." એટલું બોલી તરવારનું ઝાવું કરીને એણે અસવારનો હાથ કાપી નાખ્યો. ઘોડીની લગામે એ અરધો હાથ લટકતો રહ્યો અને ચાંપરાજે ઘોડી હાંકી.

ત્યાં તો ચાંપરાજ વાળો! ચાંપરાજ વાળો! પકડો! પકડો! એવા રીડીયા થયા. પડખે જ છાવણી પડી હતી તેમાં બીંગલ ફુંકાણાં. મારો! મારો! મારો! કરતા વેલર ઘોડાના અસવાર છૂટયા. અને ચાંપરાજ વાળો મુંઝાયો. શામાટે મુંઝાયો?

તળાવનો ઘેરાવો ઘણો મોટો છે: પાળે ચાલે તો પાછળ આવનારા આંબી લઇ, ભુંડે મોતે મારે. અને પોતાને તો મૂળુ વાળાના હાથથી રજુ થાવું છે. હવે શું કરવું?

"હાં ! નાખો ઘોડાં પાણીમાં !" એમ ત્રણે જણાએ પલક-વારમાં તો ઘોડાંના ઉગટા મોવડ, ચોકડાં ને આગેવાળ જેરબંધ ઉતારી લઇ, ધબોધબ તળાવમાં ઝંપલાવ્યું. મગરો તરે તેમ ઘોડીઓ વાંસજાળ પાણીમાં શેલારો દઇ વીંધવા માંડી. સડેડાટ અંધારામાં સામે કાંઠે ઉતર્યાં એમાં પોતાના સંગાથીની ઘોડી થાકીને પાણીમાં ડૂબવા લાગી.

અસવારે બૂમ પાડી. "એ ચાંપાભાઇ ! હું રહી ગયો. હું બડું છું. હવે રામ રામ છે !"

"અરે રહી તે કેમ જાશે ? રહેશું તો સહુ એક સામટા મર ઠેકડો ! આવી જા મારી ઘોડીને માથે."

એમ કહી, ઘોડીને પાછી ફેરવી, એ ડુબતા કાઠીને કાંડે ઝાલી ચાપરાજ વાળાએ એને પોતાની ઘોડી માથે બેલાડયે બેસારી દીધો, ને પછી એણે મૃત્યુલોકનાં વિમાનોને વ્હેતાં કર્યાં.

અંધારી ઘોર રાતમાં છાવણીના અસવારો આસપાસ બધે ગોતી વળ્યા. પણ બહારવટીઓ તો બંદુકની ગોળી જેવો ! હાથ-માંથી છૂટયા પછી હાથ આવ્યો નહિ. આખી રાત ઘોડીઓ બબ્બે અસવારને ઉપાડીને ચાલી નીકળી. પંચાળની ધરતી વીંધીને સોરઠમાં ઉતરી. અને પાછલી રાતનો એક પહોર બાકી હતો ત્યારે ગીરમાં જેઠસૂર વાળાના બોરડી ગામમાં દાખલ થઇ ગઇ.

"ઓહોહો, ચાંપરાજ ભાઇ આવ્યા ! ચાંપરાજ ભાઇ આવ્યા !" એમ જેઠસૂર વાળાએ આદરમાન દઇ ચાંપરાજ વાળાને ઢોલીઆ પાથરી દીધા. અને ઘોડીઓને લીલાછમ બાજરાનું જોગાણુ મેલાવ્યું.

"બાપુ !" માણસે આવીને કહ્યું "ત્રણમાંથી એક ઘોડી જોગાણુ ખાતી નથી. પંથ બહુ આકરો થયો લાગે છે."

"અરે મારી ઘોડી જોગાણુ ન ખાય એમ બને ખરૂં ? ભલે ને લંકાનો પંથ કર્યો હોય ! કઇ ઘોડી તું કહે છે !"

"ધોયેલા (ધોળા) પગ વાળી.

"અરે, ધોયેલા પગ વાળી તો એકેય ઘોડી જ નથી."

એમ બોલતો ચાંપરાજ વાળો ઠાણમાં ગયો. ત્યાં આઘેથી પોતાની જ ઘોડીનો પગ ગોઠણ સુધી ધોળો ફુલ જેવો દેખાયો. પાસે જઇને જોવે ત્યાં તો એના મ્હોંમાંથી અરેરાટી નીકળી ગઇ.

એ પગ ન્હોતો, પણ પગના નળાનું હાડકું જ હતું. સંચોડો ડાબો જ ન મળે. અને પગના કાંડા સુધીની આખી ખોળ જ ઉતરડાઇને ઉપર ચડી ગયેલી ! પાંચાળમાંથી રાતે નીકળતી વખતે પહાડના પથ્થરની ચીરાડમાં ઘોડીનો પગ ચડી ગયો હતો અને પગ ઉપાડતાં જ, ટોપરાનો વાટકો નીકળે તેવી રીતે પગનો ડાબલો તૂટીને છૂટો થયેલ હતો. પણ ઘોડીએ કળાવા જ દીધેલું નહિ.

"આ હા હા હા !" ચાંપરાજ વાળાને યાદ આવ્યું, "ડુંગરામાં રાતે એક વાર ઘોડીના પગનો કાંઇક અવાજ મને સંભળાણો તો ખરો અને તે પછી ઘોડીનો પગ આખી વાટ સ્હેજસાજ લચકાતો આવતો હતો. પણ આમ સંચોડો ડાબો જ નીકળી ગયો હોવાનું એંધાણ તો મને આવે જ શેનું ?"

પગ વગરની જે ઘોડીએ, ત્રણ પગે ચાલીને બે અસવારને ચાલીસ પચાસ ગાઉ પહોંચાડી દીધા, તેને આજ ગુડી નાખવાનો સમય આવતાં જ ચાંપરાજ વાળાની છાતી ભેદાઇ ગઇ.

ગામની બહાર લઇ જઇને ઘોડીને ઉભી રાખી. એક જ ઘાયે ફેંસલો થઇ જાય તે માટે ચાંપરાજ વાળાએ જોર કરીને ઘોડીને ગળે ઝાટકો ચોંટાડયો. પણ ડોકું પૂરેપૂરું ન કપાયું. વેદનાની મારી ઘોડી ભાગી નીકળી. અને ચાંપરાજ વાળાએ જાણ્યું કે "ભુંડી થઇ ! પડખે જ માણેકવાડાની એજન્સીની છાવણી પડી છે. ત્યાં પહોંચ્યા ભેગી જ ઘોડી ઓળખાઇ આવશે, આપણા સગડ લેવાશે અને વચમાં નાહક આ બાપડો જેઠસૂર ફુટાઇ જશે !"

"બાપ રેશમ ! બેટા રેશમ !" એમ ચાંપરાજ વાળાએ સાદ દીધો. અને પીડાથી પાગલ બનેલી ઘોડી ધણીનો બોલ સાંભળીને દોડતી પાછી આવી. આવીને માથું નમાવી ઉભી રહી, એટલે બીજે ઝાટકે ચાંપરાજે એની ગરદન ઉડાવી દીધી.

૮

વન ગઇ પાલવ વિન જનની કે'તાં જે
દોરીને ચાંપો દેતે માન્યું સાચું મૂળવા!

[હે મૂળુ વાળા ! કાઠીઆણી જ્યારે ચોરીમાં પરણવા બેસે ત્યારે કાપડું પહેરતી નથી, એ વાત આજે, તેં જ્યારે ચાંપરાજને દોરીને સરકારમાં સોંપી દીધો ત્યારે જ મેં સાચી વાત માની : એટલે કે એવી નિર્લજ્જ માતાના પુત્ર તારા સરખા મિત્રદ્રોહી જ થાય એમાં નવાઇ નથી.] (આ લગ્ન-પ્રથા સંબંધે એવી કથા કાઠીઓમાં પ્રવર્તે છે કે, "મુસલમાન રાજ્યના કોઇક સમયમાં, દરેક ક્ષત્રિય રાજાની પરણેતર કોઇ બાદશાહ, પ્રથમની રાતે પોતાના શયનગૃહમાં મોકલવાનો હુકમ કરતો. પછી એ પ્રથા ત્યજીને પાદશાહે એવો હુકમ કરેલો કે પ્રત્યેક ક્ષત્રિય કન્યાને પરણતી વેળા જે કાંચળી પહેરાવામાં આવે, તેના સ્તન-ભાગ પર પાદશાહી પંજાની છાપ હોવી જોઇએ. આ આજ્ઞાને તાબે બીજા બધા થયા પણ કાઠીઓએ તો તે કલંકમાંથી મુક્ત રહેવા ખાતર લગ્ન વિધિમાંથી કાપડું જ કાઢી નાખ્યું." આ વાતમાં કશું વજૂદ જણાતું જ નથી.]

જારી જળ જમી, પોરહ ને પતીઆળ
ચાંપા ભેળાં ચાર, આતમ ખોયું મૂળવા

[હે મૂળુ વાળા ! ચાંપરાજ જાય છે. તેની સાથે જળ, જમીન, પૌરૂષ અને પ્રતિષ્ઠા, એ ચારે ચીજો ચાલી જાય છે. એને સોંપી દઇને તેં તારૂં માહાત્મ્ય ગુમાવ્યું.]

(કાં તો) જેતાણું જાનારૂં થયું, મૂળુ ઈહલ મોત
ખાધી મોટી ખોટ, દોરીને ચાંપો દીયે.

[કાં તો જેતપૂર જનારૂં થયું, કાં તારૂં મોત આવ્યું. હે મૂળુ વાળા ! તેં ચાંપરાજને સોંપી દેવામાં મોટી ખોટ ખાધી છે.]

આવા ઠપકાના દુહા ચારણો ઠેર ઠેર સંભળાવવા લાગ્યા. મૂળુ વાળાને માથે ચાંપરાજને રાજકોટ જઇ સોંપી દેવાનું આળ મૂકયું. પણ બીજી બાજુ કેંક લોકો કહે છે કે મૂળુ વાળાનો વાંક નહોતો. મૂળુ વાળાએ તો બહુ બહુ વિનવ્યું હતું કે 'ચાંપા, ભલો થઇને ભાગી જા. ભલે મારો ગરાસ જપ્ત થાય." પણ

ચાંપરાજ માન્યો નહિ. સોંપાયો. એના ઉપર મુકર્દમો ચાલ્યો. અને એને જન્મકેદની સજા થઇ. યેરોડાની જેલમાં એને મોકલી દેવામાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૩૭.

૯

"કેમણાં જેલર સા'બ કેમ નથી દેખાતા?"

"એની મઢ્યમને પેટપીડા ઉપડી છે."

"શા કારણથી?

"બાપડીને છોરૂ આવ્યાનો સમો થીયો છે. પણ આડું આવેલ હોવાથી છૂટકો થાતો નથી. મોટામોટા ગોરા સરજનોએ ય હાથ ધોઇ નાખ્યા છે, અને મઢ્યમ તો હવે ઘડી બે ઘડીમાં મરવાની થઇ છે.

જેલના દરોગાને મોઢે આ વાત સાંભળીને ચાંપરાજ વાળાને વિચાર ઉપડ્યો. એણે કહ્યું કે

"અરે ભાઇ, એમાં ગોરા સરજનનો ઉપા' કાર નહિ કરે. ઘણું ય મારી આગળ દવા છે, પણ ઇ દવા કોણ કરે? જેલર સાબને કાને મારી વાતે ય કોણ પોગાડે"

દરોગાએ જઇને સાહેબને બંગલે વાત પહોંચાડી કે કાઠી-આવાડનો એક કેદી આડાં ભાંગવાની દવા જાણે છે. અંગ્રેજને અજાયબી તો બહુ થઇ. માન્યામાં તો આવ્યું નહિ. પણ ડુબતો માણસ તરણાને યે ઝાલે એ રીતે એણે ચાંપરાજ વાળાને દવા કરવાનું કહ્યું. ચાંપરાજે માગ્યું કે

"એક તરવાર: એક ઘીનો દીવો: ધુપ: અને એક માળા: ચાર વાનાં લઇને મને નદી કે નવાણને કાંઠે જવા દો."

માગી તેટલી સામગ્રી આપીને ચાંપરાજને જળાશય કાંઠે તેડી ગયા. ન્હાઇ ધોઇ, ધોતીયું પહેરી, ઘીનો દીવો ને ધુપ કરી હાથમાં માળા લઇને પ્રભાતને પ્હોર ચાંપરાજે સૂરજ સામે હાથ જોડ્યા:

"હે સૂરજ! મારી પાસે કાંઇ દવા નથી. પણ આજસુધી મેં પરનારી ઉપર મીટ પણ ન માંડી હોવાનો જો તું સાક્ષી હો

મનમાં પરનારીનો સંકલ્પ પણ જો મેં કોઇ દિ' ન કર્યો હોય, તો તો મઢમ બેનનું આડું ભાંગીને તારા છોરૂની લાજ રાખજે બાપ ! નીકર આ તરવાર પેટમાં પરોવીને હું સુઇ જઇશ."

આટલું બોલી, પોતાની નાડી ધોઇ, ધોણનું પાણી પોતે દરોગાના હાથમાં દીધું. "લે ભાઇ, મઢમ બેનને પીવરાવી દે, ને પછી મને આંહી ખબર આપ કે છૂટકો થાય છે કે નહિ."

પાણી લઇને દરોગો દોડયો, અને ચાંપરાજે ઉઘાડી તરવાર તૈયાર રાખી સૂરજના જાપ આદર્યા. કાં તો જેલમાંથી છૂટું છું ને કાં આંહી જ પ્રાણ કાઢું છું. એવો નિશ્ચય કર્યો,

એક, બે, ને ત્રણ માળા ફેરવ્યા ભેળાં તો માણસો દોડતાં આવ્યાં, "ચાંપરાજ ભાઇ, મઢમને છૂટકારો થઇ ગયો ! પેટ-પીડ મટી ગઇ ! રંગ છે તમારી દવાને"

મઢમે ચાંપરાજ વાળાને પોતાનો ભાઇ કહ્યો અને પોતાના ધણી સાથે જીકર માંડી કે "મારા ભાઇને છોડાવો."

"અરે ગાંડી ! જન્મ-ટીપનો હુકમ એમ ન ફરે"

"ગમે તેમ કરીને વિલાયત જઇને ફેરવાવો. નીકર તમારે ને મારે રામરામ છે !"

મઢમનાં રીસામણાંએ સાહેબનાં ઘરને સ્મશાન બનાવી મૂકયું. સાહેબે સરકારમાં લખાણ ચલાવીને મોટી લાગવગ વાપરી ચાંપરાજ વાળાની સજા રદ કરાવી દીધી અને દશ બાર વરસ સુધીની એની મજુરીના જે બસો ત્રણસો રૂપીઆ એના નામ પર જમા થયેલા તે આપીને, ચાંપરાજ વાળાને રજા દીધી. મઢમ બ્હેનની વિદાય લેતી વેળા બહારવટીયાની ખુની આંખો-માંથી પણ ખળળ ! ખળળ ! આંસુડાં વહેવા લાગ્યાં. મઢમનું હૈયું પણ ભરાઇ આવ્યું.

પડબેના બંદરેથી વ્હાણમાં બેસીને ચાંપરાજ વાળો ભાવનગર ઉતર્યો. પહોંચ્યો મહારાજ વજેસંગજીની પાસે. કચારીમાં જઇને પગે હાથ નાખ્યા. "મારો કનૈયાલાલ ! મારો વજો મહારાજ !

બાપો મારો! મને કારાગૃહમાંથી ઉગાર્યો! " એવી બૂમાબુમ કરીને એ નટખટ કાઠીએ કચારી ગજાવી મૂકી.

" ઓહોહોહો! ચાંપરાજ વાળા, તમે કયાંથી?"

" મહારાજે મને છોડાવ્યો." ચાંપરાજે લુચ્ચાઇ આદરી.

" હેં! સાચોસાચ મેં તમને છોડાવ્યા! શી રીતે?"

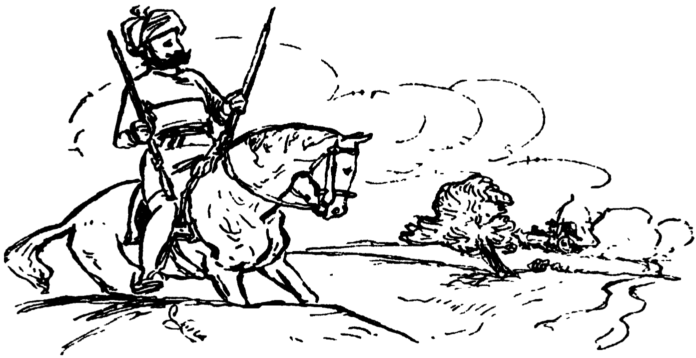
" અરે વજા મહારાજ! તારી તે શી વાત કરૂં? જાણ્યે એમ થયું કે એક દિ' રાતમાં કનૈયાલાલનું રૂપ ધરીને આપ મારી જેલની ઓરડીમાં પધાર્યા, અને મારી બેડીઓ તોડી, મને દરવાજા ફટાક ઉઘાડા કરી દીધા. અને હું નીકળી આવ્યો. મહારાજ કનૈયાનો અવતાર છે, એમ સહુનું કહેવું મારે તો સાચું પડયું." એમ કહીને, પોતાની જેલની મજુરીના જે રૂપીઆ બાકી રહ્યા હતા, તે મહારાજને માથેથી ઘોળ કરીને મહારાજના પગમાં ધરી દીધા.

" અરે રંગ! રંગ કાઠીભાઇની કરામતને!" એમ રંગ દઇને ડાહ્યા રાજા વજેસંગજીએ ચાંપરાજની પીઠ થાબડી. ચાંપરાજ વાળાને મહામૂલના સરપાવની પહેરામણી કરીને પોતાના અસવારો સાથે ચરખા પહોંચતો કર્યો. અને ત્યાર પછી ચાંપરાજ વાળો, ઘર આગળ પથારીમાં જ મરણ પામ્યો *

---

*કેપ્ટન બેલ, પોતાના "ધ હીસ્ટરી ઓફ કાઠીઆવાડ" નામના પુસ્તકમાં ફક્ત એટલો જ ઉલ્લેખ કરે છે કે,

"ચાંપરાજ વાળો, કે જેણે પંદર નંબરના બોમ્બે ઇન્ફન્ટ્રીના એક અધિકારીને ગોળીથી ઠાર કર્યો હતો, તે ઇ. સ. ૧૮૩૭માં પકડાયો અને પોતાના દુષ્ટ કૃત્યોના બદલામાં જન્મ–દ્વીપ પામ્યો હતો. ચાંપરાજ વાળો નામીચો અફીણી હતો. જેલમાં પણ એને દવાના મોટા મોટા રગડા પાઇને જીવતો રાખવો પડયો હતો. દવાની એકકેક માત્રા છેવટે સીતેર ગ્રેઇન સુધી પહોંચી ગઇ હતી. જ્યારે એ છૂટો હતો ત્યારે એને દરેક ટંકે કબુતરના એકકેક મોટા ઇંડા જેટલું અફીણ લેવું પડતું હતું.

નાથો મોઢવાડીયો

સમી સાંજરે, ગોધુલીને સમયે, વાજોવાજ પોતાના ગોધલા હાંકતો એક ગાડાખેડુ બરડા મુલકના સીસલી નામે ગામડાના ઝાંપામાં દાખલ થયો. એનું નામ નાથો; મોઢવાડા ગામનો એ મેર હતો. ખેડ કરીને પેટ ભરતો. કદમાં બેઠી દડીનો, દેખાવે બૂડથલ, અને બોલવામાં કુહાડા જેવી જીભવાળો હતો.

ધણના ખુંટડા નાથાના નનકૂડા ગોધલાને ઢીંકે ચડાવ્યે જાય છે, અને ખુંટીયાના બરડા ઉપર પરોણાની પ્રાછટ બોલાવતો નાથો હેમખેમ ગાડું બહાર કાઢી એક શેરીમાં વાળે છે. પહોળા ફળી-આમાં ગાડું થંભાવીને નાથો ઠેકયો અને હાથમાં રાશ હતી તે ગોધલાને માથે એમ ને એમ ઢળકતી મેલી દઇ ઓસરીએ ગયો.

નાથાને દેખતાંની વાર જ ઘરમાંથી એક આધેડ મેરાણીએ બહાર આવીને ઓવારણાં લીધાં.

"કાંઇ પુઇ ! કાંવ કરવા બોલાવ્યો'તો મુને ? ઘઉંના કોસ છોડે મારે આવવું પડયું છે. કાલ થાહે તાં બધા ય કયારા બળીને રાખ થે જાહે. એવડી તે તારે કીવાની ઉતાવર હુતી ?"

"હા ભા ! તારે ઘઉંનાં વાવેતર ખોટી થાય છે, ને આંહી મારાં છોકરાં પાવળું દૂધ વન્યા વીયાળુ કરે છે, અને ઇ બધુંય મારો નાથા જેવો જમદઢ ભત્રીજો બીડે મારે ભોગવવું સરજેલ હશે ને ! આજ મારો ભા વાશીયાંગ હત ને, તો ઇ પીટયાઓનાં પેટમાંથી છઠ્ઠીનાં ધાવણ સોત ઓકાવે આવત."

"પણ આટલાં બધાં મેણાં કીવાંની દઇ રહી છો ? કાંવ થીયું ઇ તો મોંમાંથી ફાટય ?"

"કાંવ ફાટાં ? ફાટે ને કાંવ કરાં ? પાંચ કુંઢીયું, ને પાંચ નવચંદરીયું, દસે ય દૂઝણી ભીંસુંને પીટયાઓ હાંકે ગો."

"કાંથી ?"

"ડુંગરમાં ચરતી'તી તાંથી."

"કુણ હાંકે ગા ?"

"જામના માણસુ : ધંતૂરીયાના ફાટલ આયર."

"ઠીક, તી ઇમાં ઠાલી મેં કાંવ વારછ મારા બાપ વાશીયાંગનું ? હું અબઘડી જે ને લે આવાં."

એટલું કહીને હાથમાં પરોણો ઉપાડી નાથો ઓસરીએથી ઉતર્યો, પુઇએ સાદ કર્યો.

"નાથા ! અટાણે અસૂરો નેથ જાવું. વીયાળુ કરે ને ચંદરમા ઉગ્યે ચાલજે."

"ના. ના. વીયાળુ તો હવે ઇ દસ ભેંસ્યુંનાં દૂધ આવશે તે દિ'જ કરવાં છે."

એટલું કહીને પાછો પતંગીઆ જેવો નાથો ગાડા માથે ઠેકયો. ઢાંઢા તો ઘરમાં જ ઉભા હતા. જોતર છોડ્યાં કે ઢીલાં પણુ નહોતાં કર્યાં. ગોધલાની પીઠ ઉપરથી ફુમકીઆળી રાશ

એંચી ભાઇને નાથાએ ડચકારો કર્યો, ગોધલાની પીઠ ઉપર જરાક હાથ દીધા ત્યાં તો સમતોલ પાણીની અંદર સમા પવનનું નાનું વ્હાણ વેગ કરે તેવી ચાલ્ય કાઢીને ગોધલા ઉપડયા. ધૂળની ડમરીઓ ચડાવતું ગાડું તોપના ગોળાની માફક ગડેડાટ કરતું જાય છે. થોડીક વારમાં તો જામનગરની સરહદના રાવલ ગામને પાદર આવીને નાથો અટકયો.

થાણામાં ગયો. જે મળે એને પૂછે છે કે "ભાઇ, મારી ફુઇની દસ ભેંસું–પાંચ કુંઢીયું ને પાંચ નવચંદરીયું" ....

એનું વેણ અધરૂં રહી જાય છે, ને જવાબ આપ્યા વગર થાણાનાં માણસો આંખ કાઢીને સરી જાય છે. આખી રાત નાથો ભૂખ્યો ને તરસ્યો વાવડ કાઢતો રહ્યો. પોતાને રોટલો કે ગોધલાને કડબનું એક રાડું પણ નથી મળ્યું. બીજી વાતમાં એનું ચિત્ત જ નથી. સહુને ભેંસો વિષે પૂછે છે, સહુ એને ધક્કે ચડાવે છે, એમ કરતાં કરતાં નાથો મામલતદારના ઘરમાં પેઠો,

"કોણ છો એલા?" મામલતદાર તાડુકયો.

"મારી ફુઇની ભેસું, પાંચ કુંઢીયું, પાંચ"....

"તારી ફુઇ જામ સાહેબની પટરાણી તો નથી ને? પ્રભાતના પહોરમાં પારકા મકાનમાં પૂછ્યા ગાછ્યા વગર પેસી જાછ તે કાંઇ ભાન છે કે નહિ? બહાર ઉભો રે'."

"પણ મારી ફુઇનાં છોકરાં વીથાળુ વગરનાં..."

"અરે કમબખ્ત! બહાર નીકળ, મોટા રાવળ જામ!"

"પણ મહેરબાન, તું ગાળ્યું કાંવ કાઢછ? હું તો તારી પાંસળ અરજે આવ્યો છ!"

મેર લોકો હંમેશાં સહુને–રાયથી રંક તમામને તુંકારે જ બોલાવે છે. પરંતુ એ તુંકારો કરતી વેળા યે પણ એ તો ગરીબડો થઇને જ બોલે છે, આવી પ્રથાનું ભાન ન રાખનાર એ મામલતદારનો પિત્તો ગયો. એણે ધક્કો મારીને નાથાને ઉંચી પરસાળ ઉપરથી નીચે પછાડયો. જે માણસો હાજર

હતાં એ સહુ સાહેબની હુશીયારી અને નાથાની ફીણુપ જોઇને હસવા લાગ્યાં. પડી ગયેલો નાથો ઉભો થઇને ધૂળ ખંખેરવા લાગ્યો.

"ઠીક સા'બ : રામ રામ !" કહીને નાથો ગાડે ચડી પાછો ચાલી નીકળ્યો. ગામનાં લોકોએ વાવડ દીધા કે હવે ભેંસો હાંકીને આયરો રાણપરે લઇ ગયા છે. નાથાએ રાણપરડા ઉપર ગાડું રોડવી મેલ્યું. સીધે સીધો રાણપરડાના થાણામાં ગયો. ત્યાં પણ અમલદારે બરછીના ઘા જેવો જવાબ દીધો કે "તારી ફુઇની ભેંસું ને ? હા, જામ સાહેબે હમણાં રાણપરાનો નવો ગઢ બંધાવ્યો ને, એમાં તારી ફુઇની ભેંસુંનાં શીંગ ચણાઇ ગયાં—ભૂલ ભૂલમાં હો! સમજ્યોને ભાઇ? હવે કાંઇ ચણેલો ગઢ તારી ભેંસું સાટું પાડી થોડો નખાય છે ?"

"ના સા'બ ! ગઢ પાડજો માં. હજી એવડા ચણજો. હું હવે મારો હિસાબ જામની હારે જ સમજી લેશ."

"ઓય મારો બેટો....! તું શું બારવટું કરીશ ?"

પડખેથી એક આયર બોલ્યો, "હા હા સાહેબ, એનો દાદો કાંધો મેર બારવટે નીકળ્યો'તો અને એનો બાપ વાશીયાંગ પણ આપણા રાજની સામે બારવટું કરતો'તો. આશીઆવદરથી ખડનો ભર ભરીને લઇ જાતો'તો એટલે ઇજારદારે એનો ભર આંચકી લીધો તો."

"તી મારે બાપે તો પડી જમીનમાંથી ખડ લીધું'તું, કાંઇ કોઇના ખેતરમાંથી તુતું લીધું—" ભોળો નાથો આજ પચાસ વર્ષે પોતાના બાપનો બચાવ કરવા લાગ્યો.

"ઓહોહો ! ત્યારે તો આ બીજી પેઢીનો પાકેલ શૂરવીર નગરના રાજને ઉંધું ચતું જ કરી મેલશે હો !"

સાંભળીને નાથો ચાલ્યો. ભાણવડ ગયો. જામનગર ગયો. વધુ તો બોલતાં ન આવડે, એટલે "મારી ફુઇની ભેંસું ને પાંચ કુંઢીયું, પાંચ નવચંદરીયું...." એવાં મેર-ભાષાનાં ભાંગ્યાં તૂટયાં વેણ બોલે છે.

પણ નગરની દોમ દોમ બાદશાહીમાં પોરબંદર તાબાના મોઢવાડા ગામના નાથા મેર નામે ખેડુને ઉભવાનું ઠેકાણું જ નહોતું. રંગમતીને કાંઠે ભૂખ્યા ગોધલાને રાત બધી ચઃરો કરાવી, રૂપમતીનાં પાણી પાઇ, ગાડું પાછું હાંકી મેલ્યું. પણ હાંકતાં હાંકતાં જામના દરબારગઢના કાંગરા ઉપર, પાછું જોઇને કરડી નજર ફેરવતો ગયો. જાણે કેમ પોતાની દૃષ્ટિથી જ એ કાંગરાને તોડવા મથતો હોય, એવા જોરથી નજર નોંધતો ગયો.

કાળભર્યો આવ્યો પાછો રાણપરડાની સીમમાં. બપોર તપે છે. સાંતીડાં છોડીને ખેડુતો આડા અવળા થયા છે. ફક્ત બે ગોવાળીયા ગામનું ખાડું ચારે છે. એક સો જેટલી હાથણી સમાન ભગરી ને કુંઢી ને નવચંદરી ભેંસોએ ગાડાની ઘણેણાટી સાંભળી કાન માંડયાં. ડોક ઉંચી કરી. ગોવાળીયા પોતાના ગોબા લઇને ઉભા થઇ ગયા. ત્યાં તો ગાડું હાંકીને ઠેઠ સુધી નાથો ધસી આવ્યો. આવીને પડકાર્યું કે.

“એલા આયડુ. આ કયાંનો માલ ?”

“ રાણપરડાનો. ”

“ મારી પ્રુઇનાં છોકરાં વીયાળુ વન્યા સુવે છે ઇ ખબર છે ને ?”

“ તે શું છે? ”

“ અને મારે ય ત્રણ દિ'થી વીયાળુ અગરાજ થયું છે. ”

“ તે પણ છે શું ? ”

“ આ ભેંસુને દૂધે આજ સીસલી જઇને વીયાળુ કરવું છે. ”

“ ભેંસુંનાં મૂતરે વીયાળુ કર્ય, મૂતરે. જો ગગો જામસા'બની ભેંસું દોવા આવ્યો છે. ”

“ માલને છાનામુના મોઢા આગળ કરી દીયો છો, કે હું જ હાંકે લાં ? ”

“ હવે હાલતો થા હાલતો, રોંચા ! ”

“ કોઇ વાતે નથે સમજવું ના ? ”

"લે જા જા, આ એક ગોબા ભેળી ખોપરી ઉડી પડશે."

"ઠીક ત્યારે, ઇ બે ગોબા મોટા ? કે આ એક પરોણો મોટો ? એનું પારખું કરીએ."

એમ કહીને ગોધલાની પીઠ ઉપર રાશ ઉલાળીને ફક્ત એક પરોણાભર નાથો નીચે ઠેકયો. દોડીને પરોણાની પ્રાછટ બોલાવવા માંડયો. રબારીઓના હાથમાં ગોબા ઉપડે તે પહેલાં તો બન્નેનાં જમણાં કાંડાં ખેડવી નાખ્યાં. ફડાફડી બોલાવીને બન્ને પહાડ જેવા પડછંદ ગોવાળોને ધરતી ઉપર ઢાળી દીધા. આખું યે ખાડું સીસલીના કેડા ઉપર ઘોળીને વ્હેતું કર્યું. પાછળ ગોધલા હાંકયા. દોટાવતો દોટાવતો સો યે ભેંસોને ઉપાડી ગયો. ગોધુલિ વખતે ગયો હતો ને ગોધુલિને વખતે જ પાછો સીસલીના ઝાંપામાં પેઠો. એક સો ભેંસોની ધકમક ચાલી તે સીસલીનાં માણસ જોઇ રહ્યાં. નાથાએ ડેલીએ જઇને સાદ કર્યો કે "પુઇ ! વાડો વાળ્ય,"

પુઇ બહાર નીકળી. વારણાં લઇને કહ્યું કે "ખમ્મા ! ખમ્મા મારા વાશીયાંગના પૂતરને ! પણ માડી ! આ કવણિયું ?"

પુઇ, તારીયું તો ન મળીયું, પણ આમાંથી તારૂં મન્ન માને ઇ દોવે લે."

"અરે મારા બાપ ! પણ આ તો સરપ બાંડો કર્યો ! જમની સામુ વેર માંડયું."

"તું તારે મોજ કર. જમને જવાબ દેનારો હું જીવતો બેઠો છું. અટાણે તો મુંને ઝટ વીયાળુ પિરસ્ય. ત્રણ દિ'નો ભૂખ્યો ડાંસ છું. લાવ્ય, ઝટ આ સો માયલી એક નવચંદરીનું બોઘરૂં ભરીને મેલી દે મારા મો આગળ અને ઠાવકી ભાત્ય પાડીને ઉના ઉના રોટલા બે ટીપી નાખ્ય તાં ! આજ તાં જમને માથે બથીય હાઝ કાઢીને વીયાળુ કરવું છે,"

નાથાની પુઇ હેબત ખાઇને ઉભી થઇ રહી છે. "અરે મારા

બાપ! તુંને બો નથી? અબધડી જામની ફોજનાં ભાલાં વરતાશે. માટે તું ઝટ નીકળી જા."

"એ ના ના, ખાધા વિના તો આજ નહિ નીકળું. તુંને જો તારા ઘરમાં ચોર સંઘરવાનો બો હોય તો ભલે, હું ભૂખ્યો તરસ્યો ભાગી જાઉં."

રોટલા તૈયાર થયા. જામની ભેંસો દોહવાઇ રહી. નાથાએ લીલવણી બાજરાના બે ધડસા જેવા રોટલા પટકાવ્યા. પછી ઓડકાર ખાઇને કહ્યું "લે ફુઇ હું જાઉં છું, પણ ભેંસુને ખીલે ય જો જામનાં માણસ અડવા આવે તો સંભળાવી દેજે કે વીણે વીણેને હું એનાં માથાં વાઢે લેશ."

નાથો ગોધલા હાંકીને બહાર નીકળ્યો. એટલે પાદરમાં સીસલી ગામના કોઠા ઉપર ચડીને ઉભેલા આદમીએ કહ્યું કે "ભાભા! વાર વહી આવે છે. અને તને ભેટયા વગર નહિ રહે."

ગાડા ઉપર ઉભા થઇને નાથાએ કોઠા તરફ હાથ લંબાવી કહ્યું "ફકર નહિ ભા! લાવજે તારી તરવાર. કાલ્ય પાછી દઇ મેલીશ. સાથે એક તરવાર જ બસ છે."

કોઠાવાળા આદમીએ તરવાર લાંબી કરી, લઇને નાથો ઉપડયો. સીમાડે પોતાનું ગાડું રોકી ઉભો રહ્યો. ત્યાં તો અસવારો ભાલે આભ ઉપાડતા આવી પહોંચ્યા. આઘેથી નાથાએ પડકાર્યું "એ ઉતાવળા થાવ મા. ઘોડાંને પેટપીડ ઉપડશે. અને હું તાં તમારી વાટય જોઇને જ ઉભો છાં. નીકર કાંઇ તમને મારા આ ગોધલા આંબવા દે ખરા કે?"

એક જ તરવાર લઇને નાથો ઉતર્યો. સાત અસવારને સોરી નાખ્યા. એટલે પછી બાકીની વાર પાછી વળી. વારમાંથી માણસો વાતો કરવા મંડ્યા કે "આ તો મારૂં બેટું કૌતક જેવું!"

"શું?"

"અમે બરોબર એના અંગ ઉપર ઝાટકા માર્યા. પણ એને એકેય ઘા ફુટયો જ નહિ."

"ભાઇ, એને વરદાન છે આભપરા વાળા જુદ્ધા બાવાનું"

"શું ?"

"બુઢ્ઢો બાવો એક જોગંદર છે. નાનપણમાં નાથે એની ભારી ચાકરી કરી. તે બાવો પરસન થયા. બે વાનાં આપ્યાં: એક શિયાળશીંગી, ને બીજી મોણવેલ : બેયને નાથે સાથળ ચીરીને શરીરમાં નાખી, ઉપર ટેભા લઇ સીવી લીધેલ છે. ત્યારથી એને તરવાર કે બંદૂકની ગલોલી, બેમાંથી એકેયનો ઘા નથી ફુટતો."

"અને હવે કાલ્યથી જ એ બારવટે નીકળશે ! અને આપ-ણને ધમરોળી નાખશે."

૨

"બેટા માલદે ! આ લે, આ ગોધલ્યાની રાશ અને તારી માની લાજ તારા હાથમાં સુંપેને જાઉં. મારી વાટ જોજે મા. મારે તો જમને માપી જોવો છે. એટલે હવે રામ રામ છે. અને મોઢવાડીયા ભાઇયું !

આખા બરડાના મેરને કહી દેજો કે મને પોલે પાણે રોજ રોજનાં ભાત પોગાડે. અને હું એટલે કેટલા માણસ ખબર છે ને ? બસો મકરાણી ને એક હું : એમ બસો ને એકનાં ભાત : દિ' માં ત્રણ ટાણાં પોગાડજો. નીકર મેરનાં માથાનું ખળું કરીશ."

એમ બસો મકરાણીને ત્રીસ ત્રીસ કોરીને પગારે રાખી લઇને બારવટાના નેજા સાથે નાથો બરડા ડુંગર ઉપર ચડી ગયો અને પોલે પાણે પોતે પોતાની ટચલી આંગળીના લોહીથી ત્રિશૂળ તાણીને વાસ્તુ લીધું. પોલો પાણો નામની એક ગુફા છે. જાણે બારવટીયાને ઓથ લેવા માટે જ પ્રભુએ સગે હાથે બાંધેલી એ જગ્યા બરડા ડુંગરમાં છે. રાણાવાવ ગામને સીમાડેથી ઉપડેલો આ બરડો હાલતો હાલતો, ધરતી માતાના બરડાની કરોડ સરખો, અને કોઇ કોઇવાર પરોડીએ તો જાણે સોડય તાણીને સૂતેલા ઘોર મહાકાળ સરખો દેખાવ ધારણ કરતો, પોતાની મહા કાયા લંબાવીને પોરબંદર અને નગર, બન્ને રાજની

હદમાં પડયો છે. પ્રેમ અને શરાતનની અલૌકિક વાતો હજુ પણ આભને કહી રહેલો આભપરો ડુંગર પણ ત્યાં જ ઉભો છે. ધુમલીનાં દેવતાઇ ખંડેરો પણ હજી ત્યાં પડયાં પાથર્યાં દેખાય છે. હલામણની સોનનાં આંસુડાં ત્યાં જ છંટાણા છે. સોન કંસારી નામની વીર રાખાયશ બાબરીયાની અંખડ કુમારી રાણીને જેઠવા રાજાના કામાગ્નિમાંથી ઉગારવા માટે કતલ થઇ જઇને સવા શેર જનોઇના ત્રાગડા ઉતારી દેનાર થાનકી બ્રાહ્મણો પણ પૂર્વે ત્યાં જ પોઢયા છે. પ્રથમ તો એ આખો ય દેવતાઇ પહાડ જેઠવાને આંગણે હતો. પણ કહેવાય છે કે ડુંગરમાં કોઇક ગોરાનાં ખુન થયાં, જેઠવા રાજાને માથે ગોરી સરકારનું દબાણ આવ્યું. જેઠવા રાજાએ ઢીલા પોચા કારભારીની સલાહને વશ થઇ જવાબ દીધો કે " જ્યાં ખુન થયાં તે સીમાડો મારો નહિ; નગરનો. " નગરનો જામ છાતીવાળો હતો. એણે જોખમ માથે લઇને કબુલી લીધું કે " હા હા ! એ ડુંગર મારો છે. " ત્યારથી બરડાનો અમુલખ ભાગ નગરને ઘેર ગયો, પોરબંદરના હાથમાં નાનકડી પાંખ રહી.

એ પાંખ ઉપર, થોડાં થોડાં ઝાડવાંની ઘટા વચ્ચે, બહુ ઉંચેરો નહિ, કે બહુ નીચેરો પણ નહિ, એમ 'પોલો પાણો' આવેલ છે. ૩૨ ફુટ લાંબું ને ૧૬ ફુટ પહોળું એ પોલાણ છે. બેઠકથી સાડા ત્રણ ફુટ ઉપર, છજાવાળી જબરદસ્ત શિલા છે. પણ નાથા બારવટીયાની ઘોડીને ઉભી રાખવા માટે, વચ્ચોવચ્ચ એ છજાની શિલા થોડાક ભાગમાં કોરી કાઢી છે. છાપરાની શિલા ઉપર, બરાબર ઓથ લઇને માણસ બેસી શકે એવી ચાડિકાની બેઠક છે. એ બેઠકમાં આખો દિવસ અકેક આદમી ચોકી કરતો અને અંદર પોલાણમાં નાથા ભાભાનો દાયરો મળતો. પડખે ઘોડાંને પાણી પાવાની તળાવડી પણ અત્યારે 'નાથા તળાવડી' નામે ઓળખાય છે. ત્યાર પછીના વાઘેર બહારવટીયા જ્યાં રહીને દાંડીયા રાસ લેતા તે 'માણેક ચોક' નામની જગ્યા પણ પોલા પાણાથી ઝાઝી દૂર નથી. પોલા પાણાને 'ડાકામરડો' પણ કહે છે

દુશ્મનની મોટી ફોજોની પણ કારી ન ફાવે એવી આ વંકી જગ્યાનો ઓથ લઇને નાથો મેર જામના બારાડી પરગણાનાં ગામડાં ભાંગવા મંડ્યો. ગુંદુ ભાંગ્યું, આસીયાવદર ભાંગ્યું, અને જામશાહી કોરીઓના ખણખણાટથી પોલો પાણો રણકારા દેવા લાગ્યો. પછી તો રાવણહથ્થાના તાર ઉપર નાથાના રાસડા ચડી ગયા. આસપાસના મેરોનાં ગામનો જબ્બર વસીલો નાથાના સાથમાં હતો અને રૂડાં રૂડાં રૂપવાળી મેરાણીઓ ઓઢણાંને ચારે છેડે મોકળાં મેલી, ઝુલ્યોથી શોભતી હાથણીઓ જેવી, રાત પડતાં પોતાની પાતળી જીભે ગામડે ગામડે નાથા ભગતનાં વીરત્વના રાસડા લેવા લાગી, તેમ તેમ નાથાની નસોમાંથી શૂરાતન છલકાઇ જવા લાગ્યું, અને સોરઠમાં અમરેલી સુધી 'નાથા મેર'નું નામ ગાજતું થયું. બારવટીયો હતો છતાં, 'ભગત' નામની એની છાપ ભુંસાઇ નહોતી.

૩

એક દિવસને આથમતે પહોરે ચાડિકાની નજર ચૂકવીને પાછળની કેડીઓમાંથી એક ઘોડેસ્વાર ચડી આવ્યો, અને ઠેઠ પોલે પાણે પહોંચ્યો. રાંગમાં રૂમઝુમતી ઘોડી છે. હાથમાં ભાલો, કેડે તરવાર, ખંભે ઢાલ, મ્હોંયે દાઢીમૂછનો ભરાવ અને કરડી આંખો છે. આવીને આખો દાયરો બેઠો હતો તેને ઘોડી પર બેઠાં બેઠાં કહ્યું કે "એ બા રામ રામ!"

સો જણાએ સામા કહ્યું "રામ!"

પોલો પાણો પણ પડઘો દઇને બોલ્યો કે "રામ?"

"આમાં નાથો ભગત કોણ?"

"ન ઓળખ્યો આપા? તેં રામ રામ કર્યાં ને?"

"એ તો અજાણમાં સહુની હારે રામ રામ કર્યા?"

સાવઝ જેવું ગળું ગુંજી ઉઠ્યું કે "હું નાથો, હું. લે બા, હવે કર ફરી વાર રામ રામ. અને ઉતર હેઠો."

"ના ના, હવે તો પ્રથમ વેણુ દે, ત્યાર પછી જ ઉતરાય એમ છે."

"અરે ભલા આદમી, ચડયે ઘોડે કાંઇ વેણુ લેવાતાં હશે ? કાંઇ વાત, કાંઇ વગત્ય !"

"વાત ને વગત્ય બધુંય પછી. કાં તો નાથો ભગત કોલ આપે, ને કાં રજા આપે."

"રજા તો ભાઇ, હેતુમિત્રને ય નથી મળતી, કે શત્રુને ય નથી મળતી. બેય એકવાર પોલે પાણે આવ્યા પછી ઠાલે હાથે પાછા વળતા નથી. આ લે, જા, વચન છે."

ચારે પલ્લા ઝાટકીને ભગત ઉભો થયો. અસવારનો હાથ ઝાલીને એણે તાળી દીધી. ઘોર અવાજે પોલા પાણાએ પણ જાણે એ કોલમાં સાક્ષી પૂરી. બાવડું ઝાલીને અસવારને હેઠો ઉતાર્યો. બેય જણા ભેટયા. ને પછી નાથાએ પુછયું કે "કોણ તું ?"

"હું ચાંપરાજ વાળો, ચરખાનો."

"અરે ! તું પોતે જ ચાંપરાજ વાળો !"

ઘોડાને પાખર ઘૂઘરા સાવ સોનેરી સાજ
હાથ કસુંબલ લૂગડે ચરખાનો ચાંપરાજ.

"ઇ પોતે જ તું ? ગાયકવાડનો કાળ તું ? આવ ભા, આવ. પોલો પાણો આજ પોરસથી અરધી તસુ ફુલશે. ભાઇ ચાંપરાજ ! બોલ, તારે શું કહેવું છે ? આંહી સુધી શીદ આંટો ખાધો ?'

"નાથા ભગત ! અમરેલી ભાંગ્યાના કોડ પૂરા થયા નથી. એ પૂરા કરનાર તો તું એક જ દેખાછ. માટે તુંને તેડવા આવ્યો છું".

"હાલ્ય. હમણાં જ નીકળીયે. એમાં શું ? મલકમાં મિત્રમિત્રની મોજું રહી જવાની છે. આ કાયાને તો કયાં અમરપટો લખી દીધો છે ! હાલ્ય, પણ બે દિ' આ પહાડની બાદશાહી તો માણી લે ચાંપરાજ વાળા ! બરડાનો ઠાઠ વરે કે હું જોવા આવીશ ?"

ચાંપરાજ વાળાને થોડા દિવસ રોક્યો. હીલોળા કરાવ્યા. પછી બન્ને જણા અમરેલી ઉપર ચડયા. અમરેલી ભાંગ્યું, ભાંગીને ચાંપરાજની સાથે નાથાએ સોરઠી ગિરની સાહેબી દીઠી. પછી પોતે પાછો આવ્યો.

> ચાબાજું ધારી ચુંથીયાં, લીધાં હાકમરી લાજ
> ચાંપે હળ ચલાવીયાં (તે દિ') નર મોંઢો નથરાજ.

૪

"ભગત ! માધવપર ઉપર હાથ મારવા જેવું છે હો ! આવું તરતું ગામ બીજું નહિ મળે."

"પણ ઇ ગામ તો 'પોર'નું : 'પોર'નો રાણો તો આપણો માથાનો મુગટ. એના ગામ માથે જાવું ઇ તો બેઠાની ડાળ્ય ભાંગ્યા જેવું કહેવાય."

એમ વાતો કરતો બારવટીયો નાથો પોરબંદર તાબાના મેરીયાં ગામોમાં આંટો દેવા જાય છે. માધવપરની રસાળી સીમમાં ઉંટ ઓરાઇ જાય એવી જુવાર ઉભી છે. રસ્તે આવતાં કેડાને કાંઠેથી જુવારના જૂથની ઓથે નાથાએ હાકલા પડકારા સાંભળ્યા. કોઇ અમલદારની દમદાટીનો અવાજ લાગતાં જ નાથાએ લગામ ખેંચીને ઘોડીને રોકી. એક ખેડુત શેઢે વાછડા ચારતો હતો એને પૂછયું કે "એલા, આમ ફાટતે મોઢે ઇ કુણ બોલે છે ?"

"અમારો કાળ બોલે છે ભાઇ ! કરપારામ મહેતા !"

"શું કરે છે ?"

"બીજું શું કરે ? જુલમ. હજી આ જાર ઉભી છે, ત્યાં જ ઇ અમારી પાસેથી વસુલાત કઢાવશે. વેપારીને અમારે પાણીને મૂલે મોલ માંડી દેવા પડશે. રાણાના રાજમાં તો હવે અળાફાંસો ખાવાના દિ' આવ્યા છે ભાઇ !"

"જઇને જરા એને કાનમાં કહી દે ભાઇ, કે નાથે મોઢવાડીએ ચેતવણી મોકલી છે. ભલો થઇને ખેડુતો સંતાપવા રે'વા દે, કહીએં."

"અરે બાપા! નાથાના નામનો તો શું, ઇને ભગવાનના ગ ભો નથી. નાથાને તો પકડવાના પડકારા કરે છે."

"ઇ છે? તાર તાં આપણે એને મળીએ."

બહારવટીયાએ ઘોડી ચડાવી, જુવાર વીંધીને સામી બાજુ નીકળ્યો. ત્યાં મૂછના આંકડા ચડાવીને મ્હોંમાંથી બબ્બે કટકા ગાળો કાઢતો મહેતો કૃપારામ ઢોલીઓ ઢાળીને બેઠો છે. બાજરાનો પોંક પાડી રહ્યો છે. ઉના ઉના પોંકને ખાંડમાં મેળવીને ખાતો ખાતો કૃપારામ ગલોફાં હલાવે છે. નાથાએ છેટેથી કૃપારામને હાકલ દીધી "એ પોતડીદાસ! ઉભો થા. માટી થઇ જા. આ લે તરવાર."

"કોણ છો તું?" કૃપારામ ઢીલો થઇ ગયો,

"હું નાથો. તું જેની વાટય જોતો'તો ઇ. ખેડુનાં લોહી ઘણાં દિ' પીધાં માટી થા હવે."

આટલું કહીને નાથાએ કૃપારામને પકડયો, માણસોને હુકમ કર્યો કે "દોડો ઝટ, ચમારવાડેથી કોઇ ઢોરનું આળું ચામડું લઇ આવો."

ચામડું આવ્યું.

"હવે ઇ આળા ચામડાના ઢીંઢામાં આને જીવતો ને જીવતો સીવે લ્યો."

સીવી લઇને મહેતાને જીવતો ગુંગળાવી મારી નાખ્યો.

મેતા માધવપર તણો મજરે આતો આમ
કુંદે કરપારામ નેતર કીધો નાથીઆ.

આવું મોત સાંભળીને મહાલે મહાલના મહેતાઓને શરીરે થરેરાટી વછૂટી ગઇ. ખેડુતોના સંતાપ આપોઆપ ઓછા થઇ ગયા. વહીવટદારોને નાથો સ્વપનામાં આવવા લાગ્યો.

૫

મોઢવાડા ગામમાં મૂળુ મેરના દીકરા વણગા પટેલને ઘેર જેઠવા રાણાની હડય રહેતી. ભલભલાના પગ એ વણગા પટેલની હડયમાં કેદ બનતા. વણગો તો રાણાની મૂછનો બાલ લેખાતો. એક દિવસ વણગાને ઘેરે છત્રાવા ગામનો રાણો ખુંટી નામનો મેર એક સો માણસને લઇને દ્વારિકાની જાત્રાએ જતાં જતાં માર્ગે રાત રોકાયો છે. વાળુ કરીને રાતે ચંદ્રમાને અજવાળે મહેમાનો ખાટલા ઢાળીને બેઠા છે. નાથા ભાભાની વાત નીકળી છે. એમાં રાણાએ વાત ઉચ્ચારી કે "વણગા પટેલ, સાંભળ્યું છે કે તમારા ગામનો બારોટ નાથા ભાભાના દુહા બોલે છે ને!"

"કોણ રાજો બારોટ ?"

"હા, રાજો, તેડાવને ઇંણે; દુહા તાં સાંભળીએ !"

"રાણા, ઇ બારોટ જરાક બટકબોલો છે. તું એને બોલ્યે કાંઇ ધોખો તો નહિ ધર ને ?"

"ના ના, દુહા સાંભળવામાં ધોખો વળી કીવાનો ? ઇ તો જીવાં કામાં ઇવાં નામાં."

રાજા બારોટને તેડાવવામાં આવ્યો.

"કાં બારોટ ! નાથા ભાભાના દુહાની તેં ઓલી 'વીશી' બનાવી છે ઇ અમારા મહેમાનને સાંભળવાનું મન છે. સંભળાવીશ ને ?"

"પણ બાપ, કોઇને વધું ઘટું લાગે તો કાલો દઃખધોખો થાય. માટે મારી જીભને આળ આવે એવું શીદ કરાવો છો ?"

"ના, ના, તું તારે મન મોકળું મેલીને બોલ. શુરવીરની તારીફ નહિ સાંભળીએ તો બીજું સાંભળશું કાંવ ?"

"ઠીક ત્યારે. લ્યો બાપ !"

એમ કહીને રાજા બારોટે હોકો પડતો મૂકીને નાથા બારવટીયાની 'વીશી' બુલંદ અવાજે શરૂ કરી :

પહેલે તેં ઉથાપીયા ટીંબા જામ તણા
(તેનીયું) સુણીયું સીસોદરા! નવખંડ વાતું નાથીઆ!

[હે સીસોદીયા રજપૂતના વંશમાંથી ઉતરેલા નાથા મેર ! પ્રથમ તો તેં જામ રાજાનાં કેંક ગામડાં ઉજ્જડ કર્યાં, તેની કીર્તિની વાતો ચોમેર પ્રસરી ગઇ છે.]

બીજે નાનાં બાળ રોતાં પણ છાનાં રહે
પંચમુખ જે પ્રોંઆળ નાખછ ગડકું નાથીઆ!

[તારી ખ્યાતિ તો એવી છે કે તું સાવઝ સરીખો, એવી તો ગર્જના કરે છે, કે રોતાં છોકરાં પણ એ ત્રાડ સાંભળી ચુપ થઇ જાય છે.]

ત્રીજે જાડેજા તણું મોડા મોહાવ્યું માણુ,
ખંડ રમીયો ખુમાણ તું નવતેરી નાથીઆ!

[ત્રીજી વાતઃ તેં જાડેજા વંશના જામ રાજાનું માન મૂકાવ્યું છે. ભીમ જેમ એક હાથમાં નવ અને બીજા હાથમાં તેર હાથી લઇને રમતો હતો તેમ તું પણ, એક સામટાં શત્રુ દલને રમાડતો યુદ્ધની રમતો રમ્યો છે.]

ચારે દાઢે ચાવ બારાડી લીધી બધી,
હવ લેવા હાલાર નાખછ ધાડાં નાથીઆ!

[ચોથું: તેં તો જામનો બારાડી નામનો આખો પ્રદેશ દાઢમાં લઇને ચાવી નાખ્યો. અને હવે તો તું એની હાલારની ધરતી હાથ કરવા હલ્લા લઇ જાય છે.]

પાંચે તું પહતાળ કછીયુંને કીધાં કડે,
મોઢા ડુંગર મુવાડ નત ગોકીરા નાથીઆ!

[પાંચમું: તેં તો કચ્છી લોકોને પણ સપાટામાં લઇ લઇ કબજે કર્યાં છે. અને હે મોઢવાડીયા ! ડુંગરની ગાળીમાં તારા નાદ નિરંતર થયા જ કરે છે.]

છઠ્ઠે બીજલ મોટ (કોઈ) નાથાની ચાલે નહિ
કરમી લેઇયો કોટ, તરત જ દેવળીયા તણો.

[નાથા બહારવટીયાની મીટ કોઇ ભાંગી શકતા નથી. દેવળીયાનો કોટ તો તેં હે ભાગ્યવંત ! ઘડીવારમાં તોડી નાખ્યો.]

સાતે તું ડણકંઇ સુતણ્ણ, મોઢા ! ડુંગર માંય,
(ત્યાં તો) થરથર જાંગું થાય, રજપૂતોને રાત દિ !

[હે મોઢવાડીયા ! તું સિંહ સરીખો ડુંગરમાં ત્રાડો દઇ રહ્યો છે, તેથી દિવસ અને રાત રજપૂતોનાં પગ થર થર કાંપે છે.]

આઠે આળું જે કરે વેંડા મુકે વાણુ,
તળ નગરે અરજાણુ નાખે મૂતર નાથીઆ !

નવે સારીતા નહિ, હાકમને હંસરાજ,
વશ તેં કીધો વંકડા, રંગ મૂછે નથરાજ !

[અમરેલીનો સુબો હંસરાજ, મોટા મોટા રાજાઓને પણ ન ગાંઠતો તેને હે નાથા, તેં વશ કર્યો, તારી મૂછો ને રંગ છે.]

દસમે એક દહીવાણુ, દેરંગો આભાણુ દહી
(તેમ) ખંડ બરડે ખુમાણુ નર તું બીજો નાથીઆ !

[જેમ દિલ્હી પર આક્રમણ કરનારા વીર દુરગાદાસજી રાજપૂતાનામાં પાકયા હતા. તેવો બીજો 'મર્દ' તું બરડામાં નીવડયો.]

અગીઆરે મેર અભંગ, શેકુંમાં લેખાત,
નાથા જનમ ન થાત (તો) વંશમાં વારીયાંગરાઉત

[અને હે નાથા ! જો તારો જન્મ મેરોના વંશમાં ન થયો હોત તો સાચેસાચ આખી મેર જાતિ 'શોક' જેવી, એટલે કે એઠ્ઠ જેવી અથવા શુદ્ર જેવી લેખાત હે વારીયાંગના પુત્ર !]

"બારોટ, ઇ દુહો જરા ફરીવાર બોલજો તો !" રાણા ખુંટીએ વચ્ચે બોલીને વેગમાં ચડેલા બારોટને થંભાવી દીધો.

"હા, લ્યો બાપ !"

અગીઆરે મેર અભંગ, શેકુંમાં લેખાત,
નાથા જનમ ન થાત (તો) વંશમાં વારીયાંગરાઉત

"હં, હજી ફરી એક વાર કહો તો !"

ફરીવાર બારોટે દુહો ગાયો. પછી આગળ ચલાવ્યું:—

બારે બારોટ તણું, ઉપર મોહર એક
ત્રેપરજાંની ટેક, નાથા તેં રાખી નહુ !

તેરે તેં તરવાર, કછીયુંકું બાંધી કડયે,
હવ્ય લેવા હાલાર નાખછ ધાડાં નાથીઆ !

[અત્યાર સુધી તો તેં આ કચ્છમાંથી આવેલા જામને માટે કમ્મરે તરવાર બાંધી હતી. પણ હવે તો આખો હાલાર લેવા તું હલ્લા કરી રહ્યો છે.

ચૌદે ઘર લેવા ચડે કુમારા ! ખરસાણ,
(એને) ભારે પડે ભાગવુ નગર લગણ નાથીઆ !

[દુશ્મનોની સેના તારા ઉપર ચડાઇ કરે છે, પણ પાછું એને જામનગર સુધી નાસી જવાનું પણ મુશ્કિલ પડે છે.]

પંદરે તુંને પાળ, ભડ મોટા આવી ભરે,
ખત્રી હવ્ય આંધાળ, ન કરે તારી નાથીઆ !

[મોટા મોટા સમર્થ ગામધણીઓ પોતાનાં ગામોના રક્ષણ બદલ તને પૈસા ભરે છે. તારી છેડ હવે કોઇ ક્ષત્રિય કરતો નથી.]

સોળે નવ સરઠું તણા બળીઆ દંડ બાન,
કછીયું તોથી કાન નો રે કારચા નાથીઆ !

[આખા સોરઠના મોટા મોટા માણસોને કેદ પકડીને તું દંડ વસુલ કરે છે.]

સતરે સુરાતન તણો આવિયો વળ્યો આભ
બાબી ને જાડેજા બે (તેને) તેં નમાવ્યા નાથીઆ !

[શુરાતન એવું તો તને આટો લઇ ગયું છે, કે તેં જૂનાગઢના નવાબ બાબીને, તથા નગરના જામ જાડેજાને, બન્નેને તોબાહ પોકરાવી છે.]

આભરે ઈડર તણો નકળંક ભેરે નાથ
હાકમ ચોટે હાથ તેં નખાવ્યા નાથીઆ!

[વારી સહાયમાં તો ઇડરનો ગોરખનાથજી અવધૂત ઉભો છે. તેથી જ તું મોટા રાજાઓને લાચાર બનાવી રહ્યો છે.]

ઓગણીસે ઓસાળીયા જાડો ને બાબી જે
કેસવ ભૂપત કે (તું'ને) નમીયા પખેલો નાથીઆ!

[જાડેજા અને બાબી જેવાને તેં નમાવ્યા. માત્ર કૃષ્ણપ્રભુ તને નમ્યા વિનાનો રહ્યો છે.]

વીસે તું સામા વહીંગ ધરપત થાકા ઝોડ,
ચાહ્યું ગઢ ચિત્રોડ, નર તેં પાણી નાથીઆ!

[તારી સામે ઘોડાં દોડાવીને રાજાઓ હવે થાકયા છે. તેં તો વારા અસલના પૂર્વજ સીસોદીયાઓના ધામ ચિતોડને પાણી ચડાવ્યું.]

"લ્યો બાપ! આ નાથા ભાભાની વીશી." એમ કહીને રાજા બારોટે ફરીવાર હોકો હાથમાં લીધો. એની મુખમુદ્રા પર લાલ ચુમકીઓ ઉપડી ગઇ છે.

"વાહ બારોટ! વાહ!" એમ સહુ માણુસોએ ધન્યવાદ દીધા.

"હું તો બાપ, મારા પાલણુહારનાં કાલાં ઘેલાં આવડયાં તેવાં કાવ્ય કરૂં છું. હું કાંઇ મોટો કવેસર નથી."

જ્યારે બહુ વાહ વાહ બોલાઇ, ત્યારે રાણો ખુંટી મર્મમાં હસવા લાગ્યો.

"કેમ બાપ હસવું આવ્યું?" રાજા બારોટે પૂછ્યું.

"હસવું તો આવે જ ના બારોટ! અટાણે તો નાથો ભાભો આખી મેર કોમનો શિરોમણી છે. ને તમે એના આશ્રિત છો એટલે તમે એને સોને મઢો, હીરે ય મઢો, રાજા કહો, કે ભગવાન કહો. પણ બોલ્યા અગીઆરમાં દુહામાં જરાક હદ છાંડી જવાણી છે, બારોટ!"

"શું બાપ?"

"નાથો ન જન્મ્યો હોત તો મેર તમામ લોકુંમાં લેખાત ! બસ ? એક નાથો જ કાંવ શેર લોઢું બાંધી જાંણે છે ? બીજા બધા કાંવ રાંડી રાંડના દીકરા છે ?"

બીજા બે ચાર મેરો પણ બોલી ઉઠ્યા કે "હા સાચું, બારોટે ઇ જગ્યાએ બહુ વધુ પડતું કે નાખ્યું છ. કેમકે એમાં બીજા સહુ મેરને રેહ દીધો છે."

"તો વળી એની ખરે ખબરૂં પડશે બાપ !" એટલું બોલીને બારોટ ચુપ રહ્યો. પણ પોતાને ભોંઠામણ બહુ જ લાગી ગયું.

બીજે દિવસે પ્રભાતે ઉઠીને રાણો ખુંટી તો પોતાના એક સો સંગાથીનો સંઘ લઇને દ્વારિકાજીને પંથે પડી ગયો. થોડા દિવસ પછી સંઘ પાછો વળ્યો. અને એણે વળતાં પણ મોઢવાડામાં જ વણગા પટેલને ઘેરે ઉતારો કર્યો. રાજો બારોટ તો તે દિવસના ભોંઠામણને લીધે મહેમાનને મળવા નહોતો ગયો, પણ મોડી રાતે વણગા પટેલની ડેલીએથી દાયરો વીંખાયો ત્યારે કોઇકે આવીને રાજા બારોટને ખબર દીધા કે "બારોટ ! રાણો ખુંટી જાત્રાએ ગયો ત્યાં એને દાણ ભરવું પડ્યું."

"કોણે દાણ લીધું ?"

"જામનગરના ચીલાવાળાએ ભોગાત ગામને પાદર દાણ પડાવ્યું. કહે કે તે વિના જાત્રાએ જાવા જ ન દઇએ."

"કેટલું દાણ ?"

"ત્રણસો કોરી રોકડી."

"અરર ! ગઝબ કે'વાય. મારો સાવઝ નાથો જીવતો હોય, ને જામના ચાકર મેરોની પાસેથી દાણ મેલાવે ?"

સુતો હતો ત્યાંથી રાજો બારોટ ઉઠયો. માથા પરથી પાઘડી કાઢી નાખીને સોગીયું લાઠીયું બાંધ્યું. સાબદો થઇને અધરાતે ઉપડયો. વણગા પટેલની ડેલી પાસે થઇને નીકળ્યો. ટૌકો કર્યો કે "વણગા ભાભા !"

"હો ! કોણ ઇ ? બારોટ ?"

"હા !"

"કેમ અસૂરા ?"

"મારે અટાણે ગામતરે જવું પડે છે. પણ મારા આવતાં પહેલાં મે'માનને હાલવા દેશો મા. સવારને પહોર મારે મે'માનને કસુંબો પાવો છે. જોગમાયાની દુહાઇ દઉં છું હો કે !"

"એ ઠીક"

રાજો બારોટ ઉપડયો. પગપાળો પંથ કાપવા મંડયો. અંધારામાં ગોથાં ખાતો ખાતો રાતોરાત પોલે પાણે પહોંચ્યો. પરોડીયે મ્હોંસુઝણું થાતાં નાથા બારવટીયાએ પથારીમાંથી ઉઠતાં જ બારોટને દીઠો.

"ઓહોહોહો ! બારોટ ! તું અટાણે કીવો ? અને આ માથે લાંઠીયું કીં બાંધ્યું ? કાંઇ માઠા સમાચાર લાવ્યો છે ?"

"હા બાપ, બહુજ માઠા !"

"કુંણુ પાછું થયું ?"

"નાથો ભાભો પંડયે જ પાછો થયો, બાપ !"

"કેમ બારોટ, અવળાં વેણ ?"

"અવળાં નથી. સાચે જ નાથો મેર મરી ગયો. નીકર દુવારકાની જાત્રાએ જાતાં મેરની પાસેથી જામના ચાકર ૩૦૦ કોરીનું દાણ કઢાવે ? પણ આજ મારો નાથીઓ સાવઝ મરી ગયો !"

નાથાએ રાજા બારોટ પાસેથી બધી વાત સાંભળી. એની છાતીમાં પણ ઘા પડયો. એણે માણસને કહ્યું કે "ભાઇ, કોક દોત કલમ લાવજો તો !"

ખડીયો કલમ ને કાગળની ચબરખી રાજાની પાસે મેલીને કહ્યું "લે બારોટ, હું લખાવાં ઈ તું લખ. લખ કે

"સોગાટના દાણ લેવા વાળાઓ ! છત્રાવાના મેર રાણા ખુંટી પાસેથી તમે જે ત્રણસો કોરીનું દાણ લીધું છે, તેમાં ત્રણસો કોરી દંડની ભેળવીને

કુલ છસો કોરી તમારા જ ગામોટની સાથે પરબારી મોઢવાડે પાછી મોકલી દેજો. નીકર નાથા મોઢવડીયાનું સામૈયું કરવાની સાબદાઇમાં રે'જો."

ચબરખી આપીને એક સાંઢીઆ–સવારને ભોગાત રવાના કર્યો. અને રાજા બારોટને કહ્યું કે "બારોટ, તું તારે જા, પરબારી કોરીયું મોઢવાડે આજ બપોર સુધીમાં પોગે નહિ તો પછી ખુશીથી માથે ફાળીયું ઓઢને મારૂં સ્નાન કરી નાખજે."

*　　　*　　　*

બપોરે મોઢવાડામાં વણગા પટેલની ડેલીએ સહુ દાયરો બેઠેલ છે. તે વખતે એક ખેભર્યો સાંઢીયો સામે આવીને ઝુકી પડયો. સાંઢીયાના અસવારે આવીને કોરીઓની પોટલી રાણા ખુંટીની સન્મુખ ધરી દીધી.

"આ શું છે ભાઇ ?"

"આ ત્રણસો કોરી, તમારા દાણની ને બીજી ત્રણસો નાથા ભાભાએ નગર પાસેથી લીધેલ દંડની. સંભાળી લ્યો."

"પણ કયાંથી ?"

"ભોગાતથી; જામના ચીઠ્ઠાવાળા પાસેથી."

રાણા ખુંટીને ભરદાયરા વચ્ચે આખી વાતની જાણ થઇ. રાણો નીચું જોઇ ગયો. આખી યે પોટલી રાજા બારોટની સામે ધરીને હાથ જોડયા : "આ લે દેવ ! આ તુંને સમરપણ છે."

"ઇ કોરીયુંની વાત પછી; પ્રથમ તો મને કહી દે કે હવે અગીઆરમો દુહો બોલવાની રજા છે બાપ ?"

"ભલે ભાઇ, તારી મરજી ! સો વાર કબૂલ છે."

તુર્તજ બારોટે ગોઠણભર થઇને, બરડા ડુંગર તરફ બન્ને હાથ લંબાવી વારણાં લેતાં લેતાં દુહો લલકાર્યો કે

અગીઆરે મેર અભંગ લોકુંમાં લેખાત
(જો) નાથા જેમ ન થાત વંશમાં વાલીસંગરાઉત !

૬

"નાથા ભાભા ! રામ રામ !"

"રામ ! આવો આવો, હીલા જોશી, ને પુંજા ચાંઉ ! આજ પોલે પાણે તમે કયાંથી ભૂલા પડયા ?"

"આ તમારાં રાજ સિંહાસન ને તમારા રાજવૈભવ જોવા નાથા ભાભા ! બાકી તમારૂ કામ તો આજ મોટા ચમરબંધીનેય પડે એવું ખરૂં ને ? લ્યો, આ રૂપાળીબાએ એના ધર્મના માનેલ વીરને રાખડી દઇ મોકલી છે."

એટલું કહીને એ પરોણાઓએ સોનાની મુઠવાલી એક તરૂવાર, બંને પહેરવાની સોનાની હમેલ, અને સાચો કીનખાપનો પોશાક થાળમાં ભરીને બહારવટીયાની સમક્ષ ધરી દીધો.

"વાહ વાહ ! જેઠવાની જનેતાને તો એમજ શોભે ને ભાઇ ! રાજમાતા તો રાજમાતા જ છે. એની કાંવ વાત ! મારે માથે ઘણાં ઘણાં હેતપ્રીત રાખે છે, રૂપાળીબાને પેટ તો અવતાર લીધે પાપ ટળે એવી એ જોગમાયા છે, ભાઇ !"

નાથો બોલતો ગયો ને બન્ને પરોણા એને રૂપાળીબાના મોકલેલા પોશાક પહેરાવતા ગયા. રાજભક્તિના પોરસ વડે નાથાની છાતી ફુલાઇને દોઢી બની ગઇ. ઉમળકો આણીને એણે પૂછ્યું "માને કે'જો, મારા સરખું કામ સુંપતા રહે. મા તો આપણાં હાડ ચામડીનાં ખાળુ કહેવાય."

"નાથા ભાભા ! માનાં દુઃખની વાત તો એક મા જાણે છે ને બીજા જાણે છે બજરંગ ! બાકી માને માથે તો ગુજારવી બાકી નથી રાખી !"

"કુણે ?"

"કામદારે : ઓતા ગાંધીએ : બીજા કોણે ? મલકમાં બીજા કોની મૂછે બબ્બે લીંબુ લટકે છે ભાઇ ?"

"પણ વાત તો કરો ભાઇ, શી શી વાતું બની ગઇ છે ?"

"વાત શું ? જે દિ'નું મોટા રાણાનું ગામતરૂં થયું, ને કુંવર ભોજરાજજી ઘોડીએ હતા, તે દિ'નો ઓતો ગાંધી માને સારતો નથી. રાજમાં પોતાનું ધાર્યું જ કરતો આવે છે. માનો તો વકર જ કાઢી નાખ્યો. માને ખાસડા બરોબર કરી મેલ્યાં. માને લાગ્યું બે'...કે ઓતો ગાંધી ક્યાંક કુંવરને મારી દેશે. એટલે માએ અમારો ઓથ લીધો. અમે માને અને કુંવરને ભાણવડ લઈ ગયા. આજ એ વાતને બાર વરસ વીત્યાં. હવે તો એજન્સીમાં પણ ઓતા ગાંધીને મુતરે જ દીવા બળે છે. એટલે રાણો તો ગાદીએ આવે ત્યારે ખરા ! કોને ખબર, દેશવટે જ મા–દીકરાની આવરદા પૂરી થશે, કેમકે જેઠવાના ભાયાતો પણ એ વાણીયાની ભેરે થઇ ગયા છે ભાઇ !"

"ઠીક ! લાલા જોશી ! અને પુંજા ચાંઉ ! ઝાઝી વાતુંનાં આડાં ભરાય. માને જઇને સાબદાં કરો. કુંવરને પણ તૈયાર રાખો. બે'નની રાખડીના બદલામાં નાથીયાનો કોલ છે કે જો મેઢવાડીયાના પેટનો જ સાચેસાચ પાકયો હોઉં, તો તો આજથી એક મહિને ઓતા ગાંધીનાં હાંડલાં અભડાવે દઇને, અને ભાયાતુંને મોઢે ચુનાના પાવરા ચડાવેને પોરબંદરના તખતને માથે આપણા બાળા રાણાને મારે સગે હાથે ટીલાવું છું. નીકર પછી નાથીયાને બે બાપનો જાણજો."

બન્ને રાજદૂતોએ બ્હારવટીયાના અંગનાં રૂંવે રૂંવે પોતાની બાજીની મનધારી અસર નજરોનજર દીઠી. ને બન્ને જણા બરડા ઉપરથી ઉતરીને ભાણવડ પહોંચી ગયા. આ બાજુ નાથાએ સોરઠમાંથી વીણી વીણીને એક હજાર મેકરાણીઓને ભેળા કર્યા. અને ઓતા ગાંધીને સંદેશો મોકલ્યો કે "રાજકુંવર અને રાજમાતાને સંતાપતા આળસી જઇ રાણાને ગાદીએ બેસારજે, નીકર દીઠો ની મેલાં."

*

પોરબંદરનું જેના હાથમાં કડે ધડે કારભારૂં, અને જેની અણીશુદ્ધ નીતિની એજન્સીમાં પણ છાપ, એવા ઓતા ગાંધીને તો

નાથીયા જેવા બરડા ડુંગરના કાકીડાની શી ધાસ્તી? ઓતો ગાંધી ગફલતમાં રહ્યા અને નાથો પોરબંદરના દરવાજા ભાંગી, ચોકીદારોને ઠાર મારી, શહેરમાં આગળ વધ્યો. તોપખાને જઇ હાકલ દીધી કે "રાણાની આજ્ઞા સંભળાવાં છં કે આ ઘડીએ જ ઓતા કામદારના મકાન સામે તોપું માંડી દ્યો. નીકર હમણાં મારા એક હજાર મકરાણી તમારાં શરીરનાં શાક રાંધેને જમી જૈશે."

ઓતા ગાંધીની મેડી સામે તોપોના મોરચા મંડાઇ ગયા, કામદાર પોતાના જ ઘરમાં કેદી બન્યા. રાજકચેરીમાં દરબાર ભરીને નાથાએ રાણા વિક્રમાજીત (ભોજરાજ)ને ટીલાવ્યા, અને જેટલા જેઠવા ભાયાતો રાજની ચાકરીમાં રહીને રાણાને કનડ-ગત કરતા હતા, તેને ચૂનાના પાવરા ચડાવ્યા. પોરબંદરમાં તો ઉડતાં પંખીડાં થંભી જાય એવી ધાક બેસી ગઇ. ઓતા ગાંધીને પોરબંદર છોડવું પડયું એમ પણ કહેવાય છે.

રાણાનો સાચો 'મામો' બનીને બહારવટીયો પાછો પોલે પાણે ચાલ્યો ગયો,

* એવો પણ મત છે કે આ કૃત્ય નાથાએ નહિ પણ એના મૃત્યુ પછી બહારવટે ચડેલા એના ભાણેજ હરભમે કરેલું.

૭

"ભગત! આજ તો તેં કાળો કામો કર્યો. મલક આખા-માંથી ઘોડાં શું મરી ગયાં હતાં કે તેં શીંગડાની દેવતાઇ જગ્યામાંથી મહંતની બે શીંગાળીયું કાઢી?"

"હવે રાજ્ય રાજ્ય મેરાણી! બારવટાં શું ઘોડાં વગર થાતાં હશે? અને ત્યાં જગ્યામાં ક્યાં ઘોડાંની ખોટય છે? પડયાં પડયાં ખાતાં'તાં તે કરતાં હું કાં વાપરાં નીં?"

"અરે પુરષ! તે દિ' જામની ફોજ વાંસે થઇ'તી ને તું ભાગીને હરજી જુટાણી મારા'જના 'પશું'માં પડી ગયો'તો તે વેળાનાં વેણ સંભાર, સંભાર એણે તને વચને બાંધ્યો'તો

કે જોજે હો, શીંગડા માથે ગઝબ કરતો ની અને બીજું કહ્યું'તું કે મોઢવાડા માથે હાથ કરતો ની ! પણ તેં તો આપણી જનમભોમની પણ એબ ઉઘાડી કરી ! લુવાણાના છોકરાને બાન પકડીને ચાર હજાર કોરીયું પડાવી ! ભગત, બારવટું આથમવાનું ટાણું થે ગું લાગે છ. "

" વાંધો નહિ, ઇવાં તી વેણ કાંઇ પળાતાં હશે ? ધરમની ને દેવસ્થાનાની વાતું કરવા બેસીએ તો માળા લઇને બેસી જાવું પડે. જોતી નથી, આજ હું જામની સામે ઝુઝી રહ્યો છે ? "

" અધરમને મારગે કોઇનાં બારવટાં ઉગ્યાં નથી. ને તેં મોટી ખોટય ખાધી છે. હજે કાં છ કે શીંગડે જઇને જગ્યામાં શીંગાળીયું પાછી મે લે આવ, ને આપણા ગામમાં ઇ લુવાણાની ચાર હજાર કોરીયું પાછી ચુકવે દે. નીકર મારી નજરૂંમાં આજ પોલો પાણો ડોલતો દેખાય છે હો ભગત ! "

" મેરાણી ! તું ગાંડુડી થે ગી લાગે છ ! "

મોઢવાડે પોતાના કુટુંબને મળવા ગયેલો નાથો પોતાની સ્ત્રી સાથે આટલો કલહ કરીને સ્ત્રીના અબોલા દેખી અધરાતે બહાર નીકળી ગયો. અને કાળભર્યો પોલે પાણે ચડયો. તે વખતે જ આભમાંથી એક તારો ખર્યો. મોટી કોઇ જ્યોત જાણે ઓલવાઇ ગઇ. એનું મોત ઢૂકડું આવ્યું હતું. પોતાની બાયડીએ ઉપર વર્ણવેલ બે વિશ્વાસઘાતો કરવાથી એના 'ભગત' નામને લાંછન લાગ્યું હતું. બહારવટે બહુ ફાવ્યો તેથી એની બુદ્ધિ બગડી ચૂકી હતી, બેફિકર બનીને એણે ઉંઘ કરી. સવાર પડ્યું, હજુ તો નાથાના હાથમાં દાતણ છે, ત્યાં મારગે મેરોનું એક જૂથ આવતું દેખાયું. આવીને એણે નાથાને કહ્યું "ભાભા ! ભોમ ભેળી થઇ છે. તે તમને બોલાવે છે."

" ક્યાં ભાઇ ! "

" રીણાવાડાને પાદર. "

" બહુ સારૂં હાલો. "

રીણુવાડા ગામને પાદર, મેરોનાં સોળે ગામોમાંથી, ઓડદરા, કેશવાલા, મોઢવાડીયા, રાજસખા, એમ ચારે વંશના, પાઘડીનો આંટો લેનારા તમામ મેર ભેળા થયા છે. નાથો પરબારો ગામમાં જઇને ગામની એક ગુપ્ત મેડીમાં સંતાયો. મેર કોમના થોડાએક આગેવાનોએ એ મેડી ઉપર બેસીને નાથા પાસે વાત મૂકી:—

" ભાભા ! તારે એકને કારણે અટાણે રાણાએ આખી નાતને ભરડો લીધો છે."

" કીવી રીતે ?"

" નગર થાક્યું, સરકાર ખીજાણી, અને રાણાને માથે દબાણ થાય છે કે કાં તો બારવટીયાને પકડી હ્યો, નીકર રાજપાટ મેલી દ્યો."

" પછી ?"

" પછી કાંવ ? આપણી ભોમ ભેળી કરીને રૂપાળીબાએ કહ્યું છે કે નાથાને સુંપી દ્યો નીકર અમારી ગાદી જાશે."

" ને રાણે કાંવ કહ્યું ?"

" કહ્યું કે નાથાને જીવતો ઝાલે દ્યો તો જ મારાં પરીયાં પાણી પાવે."

" પછી તમે કાંવ જવાબ દીધો છે ?"

" અમે તો આઠ દિ'ની અવધ દઇને આવ્યા છીએ."

" તો ભલે ! આખી નાતને સંતાપ થાતો હોય તો હું સુંપાઇ જવા રાજી છે. આજથી ચોથે જમણે તમે આવો. હું મારૂં કામ આટોપે લઇ, ખુશીથી તમ સાથે ચાલે નીકળાં."

" ઠીક ત્યારે, અમે ચોથે દિ'એ આવીએ છીએ."

મેરોનું મંડળ ચાલી નીકળ્યું. અર્ધો એક ખેતરવા ગયા, ત્યાં તો પરબત કુંછડીઓ નામે મેર એકદમ ઉભો થઇ રહ્યો. સહુએ ચમકીને પૂછ્યું " કાંઇ બા ?"

" કાંઇ કાંવ ? તમે બધા દાઢી મૂછના ધણી થઇને હાથે કરેને નાથાને સુંપે દેવા હાલ્યા છો ? અંતરમાં કાંઇ લાજ શરમ ઉઠતી નથી! મેરાણીને પેટ પાક્યા છો!"

" તી કાંવ કરવું ?"

" તમારે કરવું હોય તી કરજો. હું તાં તમારી નામરદાઇમાં નહિ ભળું."

એટલું બોલીને પરબત નોખો તર્યો. પાછો મરડીને નાથા પાસે ગયો. કહ્યું કે

" ભાભા! અમારો સહુનો મત નથી મળતો. માટે તું તારે કરતો હોય તી કરજે."

એટલું કહી પાછા વળીને પરબતે બધા વષ્ટિવાળા મેરોની મંડળીને આંબી લીધી. સહુને છૂટા પડવાનું ટાણું થયું તે વખતે આખા મંડળમાંથી પાજી પૂંજો ખસ્તરીઓ બોલ્યો કે " ભાઇ! હાલો, રાણાને જેવો હોય તેવો જવાબ તો દૈં આવીએ!"

" હાલો. કાં રાણાની બીક લાગે છ ?"

પોરબંદર જઇને પૂંજા ખસ્તરીઆએ રાજમાતાની અને રાણાની પાસે ખાનગી વાત ફોડી કે " માડી! તમે જે પરબતને 'ભાઇ' કહેલો છે, એણે જ જઇને નાથાને ચડાવ્યો છે. અમારી વષ્ટિ એણે ધૂળ મેળવી છે. એની સાથે લાધવો, રાણો છાડવો વગેરે સાત જણ પણ ભળ્યે ગા છ. માથે રે'ને નાથાને લૂંટ કરાવનારા એ ચાર જણા જ છે. હવે તો ઇ જાણે ને તમે જાણો."

રૂપાળીબાએ એ સાતેના હાથમાં હાથકડી ચડાવી દીધી. સાતે કેદીઓ દરબારગઢના ચોકમાં ઉભા છે. સાતમાંથી સિંહ સરખા જોરાવર લાધવાએ હાથકડી મરડીને તોડી નાખી, " આ લે તારી ચુડલીયું!" એમ કહીને ચોકીપહેરા વચ્ચેથી વકરેલ પાડા જેવો એ વછૂટયો. છૂટીને દોડયો દરબારગઢની મેડી માથે. દિલમાં હતું કે પારણે હીંચતા કુંવરને મારા ખોળામાં લઇ

હઉં ! તો જ મને કુંવરના જીવના જોખમ ખાતર જીવતદાન દેશે ! પણ ઠેકીને મેઠીએ ચડવા જાય ત્યાં તો દોટ કાઢીને પૂંજા ખસ્તરીઆએ એના પગ ઝાલી લીધા. આરબે આવીને લાધવાને જમૈયો માર્યો, બીજા છયેને તોપે ઉડાવ્યા. મરતા મરતા છ યે જણુ બોલ્યા કે "ફકર નહિ. નાથા ભગત સામે ખુટલાઇ કરીને જીવવા કરતાં તોપને મોઢે મરવું કાંવ ખોટું છે ?" રમતા રમતા છયે જણા તોપને મોઢે બંધાઇ ગયા. પોરબંદરમાં વીરડીને નાકે એ તમામની ખાંભીઓ છે.

૮

રૂપાળીબાએ પૂંજા ખસ્તરીઆને બોલાવીને પૂછ્યું "પૂંજા ભાઇ ! હવે નાથાનું શું કરશું ? એજન્સી બહુ અકળાઇ ગઇ છે. અને આપણા રાજને જફા લાગશે."

"માડી ! મને રાજનું ઉંચા માયલું ઝેર આપો, એટલે હમણાં નાથાનું મડું લે આવેને હાજર કરાં. બાકી તમારી ફોજના તો એ ફાકડા જ કરે જાશે. મરને વલ્યાતમાંથી તોપું ઉતરે !"

"એનું શું કારણુ છે ?"

"માડી, ઇના સાથળની માલીકોર શિયાળશીંગી ને મોણુ-વેલ ભરી છે. એના અંગ માથે તોપનો યે કાર ન ફાવે, હથીઆરે તો એ મરે રીયો, માટે લાવો ઝેર. હમણાં ઇનો ઘડો લાડવો કરે, નાંખાં છે."

ઉંચી જાતનું ઝેર રૂપાળીબાના ગુપ્તમાં ગુપ્ત ડાબલામાંથી મેળવીને પુંજો ચાલતો થઇ ગયો.

•

આડે ડુંગરથી ઉતર્યો નાથો, માથાં શકન થાય
ડાબી તે ભેરવ કકળે નાથા ! જમણાં જાંગર જાય

ભોળાને મારવો નો'તો !
ભગત તો ભાગનો ભોગી !

કડયે કટારશં વાંકડાં નાથા, ખંભે ગેંડાની ઢાલ,
માથે મેવાડાં મોળીયાં નાથા ! ખંભે ખાંતીલી તરવાર

મોતાને મારશો નો'તો
ભગત તો સાગનો સોટો !

૯

"ભગત ! આજ એક વાર ભાઇબંધોનું કહેવું માન્ય, માઠાં શકન થાય છે. અને આજ ભલો થઇને ઘોડી પાછી વાળ્ય."

"અરે ભાઇ ! બેનને ઘેરે જાવામાં કાંવ બીક હુતી ? અને શકન અપશકન કોઇ દિ' નથી જોયાં તો આજ કાંવ જોવાં ?"

"ભગત ! અમારૂં હૈયું તો આજ કબૂલતું નથી."

"તો તમારે વળવું હોય તો વળે જાવ. બાકી મારે તો આજ હાથલે પોગીને હરજી ગોરને ઘેરે ખાધા વિના છૂટકો નેથ. મને રોટલા ખાવાનું નોતરૂં છે. અપશુકન ભાળીને નાથો પાછો વળ્યો, ઇ વાત જો બેનને કાને જાય તો બચાડી જીભ કરડેને મરે ! માટે તમને ભરોસો ન હોય તો ખુશીથી વળે જાવ."

બે જણા પાછા વળ્યા. બાકીનાને લઇ બહારવટીયાએ બ્હેનને ઘેર જમવાના ઉલ્લાસમાં બરડાની ગાળીમાંથી ઘોડીને ઉતારી. હાથલા ગામમાં હરજી થાનકી નામે મેરનો ગોર હતો, તેને ઘેર જે બાઇ હતી (બનતાં સુધી તો દીકરાની વહુ હતી) તેને બહારવટીયાએ ધર્મની બ્હેન કહી હતી. હરજી થાનકીના ઘરમાં નાથાએ થોકે થોક લૂંટની કમાણી દીધી હતી. આજ એના ઘરમાં જ પૂંજાએ ઝેર ભેળવેલી રસોઇ કરાવીને તૈયાર રખાવી છે. કાગને ડોળે નાથાની વાટ જોવાય છે.

જ્યાં નાથો હાથલા ગામના મેરામાં આવ્યો ત્યાં આડો કાળો એરૂ ઉતર્યો. સાથીઓએ ફરીવાર ચેતાવ્યો કે "ભગત ! આ બીજી વાર માઠું ભળાય છે. હજી કોઇ રીતે વળવું છે ?"

"જો વળું તો તો મારો જન્મારો લાજે. અને જગદંબા જેવી બે'ન ગળાટુંપો ખાય."

ચાલ્યો. ઘોડીએ હરજી મહારાજની ડેલીએ આવીને હેતની હાવળ નાખી. છેવાડા ઘરની ઓસરીની થાંભલીએ પોતાની ધર્મની બ્હેન ઉભાં છે. એનાં મ્હોં ઉપર મશ ઢળી ગઇ છે. નાથાએ સાદ કર્યો "કાં બેન, પોગ્યા છીએ હો કે!"

બાઇએ હાથની ઇસારત કરીને હળવેથી કહ્યું "ભાઇ! આંહી જરીક આવી જાજે!"

"અબઘડી ઉતારો કરેને આવીએ છીએ બાપા!"

"પછી તો આવી રહ્યા મારા વીરા!"

એ વેણ બોલાયું પણ બારવટીયાને કાને પહોંચ્યું જ નહિ. નાથો મહેમાનને ઓરડે ઉતારો કરવા ગયો. પરબારા હરજી ચાનકીએ પરોણાઓને થાળી ઉપર બેસાર્યા. રંગભરી વાતો કરતાં કરતાં ગોરે મીઠી મીઠી રસોઇ જમાડી. ચાર ચાર કોળીયા ખાધા ત્યાં તો ચારેની રગેરગમાં ઝેર ચડી ગયું. નાથાની જીભ ઝલાવા લાગી. થાળીને બે હાથ જોડી નાથો પગે લાગ્યો, એટલું જ બોલ્યો: "હરજી ગોર! બસ! આવડું જ પેટ હતું? બીજું કાંઇ નહિ, પણ મને ઝેર દઇને તુંતો મારવો. મારે હથીઆરે મરવું હતું!"

ત્યાં તો નાથો ઢળી પડયો. પુંજો ખસ્તરીઓ વગેરે ચાર જણાએ દોડીને એના મરતા દેહ ઉપર એક સામટી બંદૂકો વછોડી. પણ ગોળીઓ કોઇ પણ રીતે લાગી જ નહિ ત્યારે અવાચક બનેલા નાથાએ પોતાના સાથળ સામે આંગળી ચીંધાડી અને લોચા વળતી જીભ વડે મહેનત કરીને સમસ્યામાં સમજાવ્યું.

"હાં હાં! શિયાળશીંગી ને મોણવેલ ત્યાં સંતાડ્યાં છે ખરું ને?"

મરતાં મરતાં બહારવટીયાએ "હા" કહેવા માટે ડોકું ધુણાવ્યું.

હત્યારાઓએ એનો સાથળ ચીરીને બન્ને ચીજો બહાર કાઢી ફેંકી દીધી. તુર્ત જ નાથાનું શરીર લીલું કાચ સરીખું બની ગયું. જીવ ચાલ્યો ગયા પછી એના નિર્જીવ શરીરને ઘસડીને દુશ્મનો દૂર લઇ ગયા. એનું માથું કાપ્યું. પુંજો એ માથું ઉપાડીને પોરબંદર ઇનામ લેવા પહોંચ્યો. સરકારે નાથાનું માથું લાવનાર માટે ઇનામ કાઢયું હતું. એજન્સીનો ગોરો સાહેબ ત્યાં હાજર હતો. એણે તો નજર કરીને જ સમજી લીધું કે જવાંમર્દીથી નહિ, પણ ઝેરથી જ આ બારવટીયાને માર્યો દેખાય છે!

પુંજાને ઇનામ ન મળ્યું. રાજ્યોએ એ રીતે નાથાના પ્રાણ લેવરાવ્યા. મેરાણીઓ આજ પણ ગામોગામ ગાય છે કે

મોઢાને મારવો નો'તો
ભગત તો સાગનો સોટો!

'નાથા મોઢવાડીયા'ની કથામાં મેર લોકોની બોલીના જે પ્રયોગો પહેલી બે આવૃત્તિમાં થયા હતા. તે તરફ એક મેર ભાઇએ ધ્યાન ખેંચતાં આ વખતે એ પ્રયોગો શુદ્ધ કરી લેવામાં આવ્યા છે. એની સમજ નીચે મુજબ છે:—

ગુજરાતી ભાષા	મેર–ભાષા	ગુજરાતી ભાષા	મેર–ભાષા
ક્યાંથી	કાંથી	કાં	કાંઈ
શું	કાંવ	શીદ	કાંવ કરવા
શાની	કીવાની	છોડીને	છાડેને
હતી	હુતી	બધું	બથું
તો	તાં	નથી	નેથ
હવે	હેવ	હું	હ
હજી	હજે	લઇ	લાં
કેની	કીણી	કેદિ	કેદુ
જેવાં	જીવા	એને	ઇણે
એમ	ઇ	કહું છું	કાંછ
ગયો	ગો		

વાલો નામોરી

તારા જે નામોરી તણા
 હુંઠા ઘા થીયા
ઈ પાછા પોઢે ના
 વિનતા ભેળા વાલીયા

[હે નામોરીના પુત્ર વાલા ! તારા હુંઠા હાથની ગોળીઓના ઘા જેના ઉપર થાય, એ લોકો ફરી વાર પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે પોઢવાનું સુખ પામી શકતા નથી, મતલબ કે તારા ભડાકા અફર જ હોય છે.]

કચ્છ દેશના દેપલા ગામને ચોરે અસલ થળના ઉંટીઆની કતાર ઉભી છે. ઘઉંલા વાનનો, મધ્યમ કદનો અને એક હાથે હુંઠો બહારવટીયો બીજા હાથમાં સળગતી જામગ્રીએ બંદૂક હીલોળતો ચોકમાં ટેલી રહ્યો છે. પંખીડું પણ જાણે કે ઝાડવાં ઉપરથી ઉડતું નથી. એ હુંઠો આદમી પોતે જ બહારવટીયો વાલો નામોરી. સાવજ જેવું ગળું ગજાવીને બહારવટીયાએ હાક દીધી.

"બેલીડાઓ ! લૂંટવાની વાત તો પછી, પ્રથમ પહેલો એ કમજાત સંધીને હાજર કરો, કે જે આપણા દોસ્તની ઓરતને ભગાડી લાવ્યો છે."

બહારવટીયાઓ નાકે નાકે ઓડા બાંધીને ઉભા રહી ગવા છે. ગામમાંથી કૂતરૂં પણ બહાર જઇ શકે તેમ નથી. જે લંપટ સંધીને સજા દેવા વાલો આવ્યો હતો તે ગામમાં જ હાજર છે. જેની ઓરતને એ સંધી ઉઠાવી લાવ્યો હતો તે ભાઇબંધ પણ વાલા નામોરીની સાથે પોતાનું વેર લેવા આવ્યો છે. થોડી વારમાં તો એ ચોરને બાવડે બાંધીને બંદૂકદાર બહારવટીયાઓએ હાજર કર્યો. પારકી બાયડીના ચોરને જોતાં જ વાલાએ બંદુકનો ઘોડો ચડાવ્યો. ત્યાં તો સંધી આવીને "એ વાલા! બાપ વાલા! તારી ગા'વ્હું!" એમ બોલતો વાલાના પગમાં ઢળી પડયો. તુર્ત જ વાલાએ બંદૂકનો ઘોડો ઉતારી નાખ્યો.

"વાલા ભા! એ નાપાકને માથે તને રહેમ આવી ગઇ?" એમ બોલતો એ ઓરતનો ધણી તલવાર ખેંચીને પોતાના વેરીનું ગળું વાઢવા ધસ્યો.

આડા હાથ દઇને વાલો બોલ્યો "બેલી, હવે કાંઇ એને મરાય? ગા'ની ગરદન કપાય કદિ? રે'વા દે."

એમ કહીને વાલાએ સંધીને પૂછયું "એલા સંધીડા, તુ ગા' થાછ કે?"

"સાત વાર તારી ગા'."

"તો ભાં કર."

"ભાં! ભાં! ભાં!" એમ ત્રણ વખત સંધીએ ગાયની માફક ભાંભરડા દીધા. એટલે વાલો બોલ્યો,

"જો ભાઇ, બચાડો ગા' બનીને ભાંભરડા દીયે છે. હવે તારી તરવાર હાલશે?"

"બસ હવે મારૂં વેર વળી ગયું"

સંધીને છૂટો કર્યો.

"વાલા ભા!" એના બંદૂકદાર સાથીઓએ ગામમાંથી આવીને જાહેર કર્યું. "ધરેધર ફરી વળ્યા."

"પછી?"

"ઝાઝો માલ તો ન જડ્યો."

"એમ કેમ ?"

"આજ મોળાકતનો તહેવાર છે. વસ્તીની બાઇયું ઘરમાં જેટલાં હોય એટલાં લુગડાં ઘરેણાં અંગ ઉપર ઠાંસીને રમવા નીકળી ગઇ છે."

"ઠીક, હાલો બેલી !" એવો ટુંકો ન સમજાય તેવો જવાબ આપીને બહારવટીયો બંદુકને ખંભે તોળી મોખરે ચાલ્યો. પાછળ બધા સાથીઓએ પગલાં માંડયાં. ઝાંપા બહાર નીકળતાં જ વડલા નીચેથી બસો સ્ત્રીઓનાં ઝાંઝરના રૂમઝુમાટ તાળીઓના અવાજ અને સૂર સંભળાણા કે—

મણીઆરડા રે હો ગોરલના સાયબા રે,
મીઠુડી બોલીવાળો મણીઆર
નીમાણાં નેણાં વાળો મણીઆર
ઝમરીયા ભાલાવાળો મણીઆર.

સહુની આંખો એ દિશામાં મંડાઇ, પણ મુખી બહારવટીયો તો જાણે ઉજ્જડ વગડામાં ચાલ્યો જતો હોય એવી બેપરવાઇથી ડગલાં ભર્યે જાય છે.

"વાલા ભા ! આ બાજુએ." સાથીએ સાદ કર્યો.

"શું છે બેલી ?" વાલાએ ગરવે મ્હોંયે પૂછયું.

"આંહી બાઇયું રાસડા રમે છે. હાલો આકડે મધ તૈયાર છે. ટપકાવી લઇએ."

"બેલી જૂમલા !" વાલે રાતી આંખ કરીને કહ્યું, "ઓરતુંનાં ડીલ માથે આપણો હાથ પડે તો બહારવટાનો વાવટો સળગી જાય."

"પણ ત્યારે કાઠીયાવાડથી ઠેઠ કચ્છ સુધીનો આંટો અફળ જાય ?"

"સાત સાત વખત અફળ. વાલો બેઇમાન ન્હોય, જૂમલા."

વાલાના પ્રતાપમાં અંજાયેલાં માણસો મુંગે મ્હોંયે એની પાછળ, મનમાં ને મનમાં એની તારીફ કરતાં કરતાં, ચાલતાં થયાં. વસ્તીમાંથી નીકળીને જેમ સાંઢીઆ રણની રેતીમાં વેગ કરવા લાગ્યા, તેમ તો બંદુકની ગોળીઓ સમી અસલ થળની સાંઢયો ઉપર ભુજની ફોજને સુસવાટા કરતી આવતી ભાળી. ભગાય એવું તો રહ્યું નથી. ઓથ લેવાનું એક પણ ઝાડવું નથી. રેતી ધખધખે છે. ચારે બાજુ ઝાંઝવાં બળી રહ્યાં છે. સાથીઓએ અકળાઇને બુમ પાડી,

"વાલા ! હવે શું ઇલાજ કરશું ? ગોળીઓના મે' વરસતા આવે છે."

"ઉંટ ઝુકાવો અને ચોફરતા ઉંટ બેસાડી, ઉંટના પગ બાંધી દઇ, વચ્ચે બેસી જાઓ, બેલીડા ! જીવતાં જાનવરનો ગઢ કરી નાખો."

સબોસબ સાંઢીયા કુંડાળે ઝોકારવામાં આવ્યા, અને વચ્ચે બહારવટીયાનું જૂથ સાંઢીઆના શરીરોની ઓથે લપાઇ બંદુકોમાં દારૂગોળી ધરબવા મંડ્યુ.

'મને ભરી ભરીને દેતા જાવ ભાઇઓ !" એમ કહીને વાલે અક્કેક બંદુક ઉપાડી ઉપાડી, પોતાના ઠુંઠા હાથ ઉપર બંદુકની નાળ ટેકવી, ઝીણી આંખે નિશાન લઇ જુદ્ધ આદર્યું. આંહીથી ગોળી છુટે તે સામી ફોજનાં માણસોમાંથી અક્કેકને ઠાર કરતી જાય છે અને સામેથી આવતી ગોળીઓ સાંઢીયાના શરીરમાં જ રોકાઇ રહે છે. એવી સનસનાટી અને ગોળીઓની વૃષ્ટિ સાંજ સુધી ચાલુ રહી. દિવસ આથમ્યો અને અંધારૂં ઉતર્યું એટલે બહારવટીયા ઉંટને રણમાં મેલીને નાસી છૂટયા.

૨

કેરિપર અને ગોલાબાના અગરની વચ્ચે એક જઆ છે. બે બાજુ એ પાણી ચાલ્યાં જાય છે, ને વચ્ચે એક ખાડો છે.

દેપલા ભાંગીને બહારવટીયા આ ખાડામાં આવી આરામ લે છે. પ્રભાતને પહોરે દાયરો ભરીને વાલો બેઠો છે; તેવે એક સાથીએ ગરૂડના જેવી તીણી નજર લંબાવીને કહ્યું "કોઈક આદમી ઘોડે ચડીને આવે છે ભા !"

"આવવા દીયો."

અસવાર નજીક આવ્યો એટલે ઓળખાયો.

"અરે વાલા ભા ! આ તો તારા બનેવી કેસર જામની ઓરતને ઘરમાં બેસાડનારો નાપાક ડુંગર મોવર !"

"હેં ! સાચેસાચ ડુંગર મોવર ?" એટલું બોલીને કટ ! કટ ! કટ ! સહુએ બંદૂકોના ઘોડા ચડાવ્યા, ધડ ! ધડ ! ધડ ! એક, બે, ત્રણ, એમ સાત ગોળીઓ છુટી. પણ સાતમાંથી એક પણ ગોળી શત્રુને ન આંટી શકી. એટલે વાલાએ ઉંચો હાથ કરીને બૂમ પાડીઃ–

"બસ કરો ભાઈ, હવે આઠમો ભડાકો ન હોય. એની બાજરી હજી બાકી છે."

તુર્ત વાલો ઉઠયો. શત્રુની સામે જઈને હાથ મિલાવ્યા. હાથ ઝાલીને ઘોડા પરથી નીચે ઉતાર્યો. પીઠ થાબડીને કહ્યું કે "આવ ડાડા ! આવ. તારી બાજરી હજી બાકી રહી છે. ખુદાની ઉપરવટ અમારે નથી થાવું."

એમ બોલીને ડુંગરને દાયરામાં બેસાર્યો.

સાત બંદૂકોના ભડાકા સવારને ટાઢે પહોરે રણમાંથી માળીયા ગામમાં સંભળાયા. અને તુર્ત જ માળીયેથી વાર ચડી. વાર ચાલી જાય છે, તે વખતે માર્ગને કાંઠે ખેતરમાં ઉકરડા નામનો એક બુઢ્ઢો મીંયાણો અને તેનો આઠ દશ વરસનો દીકરો દેસળ સાંતી હાંકે છે. વારના મુખીએ પૂછ્યું,

"એલા કેની કોર ભડાકા થયા ?"

નાનો છોકરો દેસળ દિશા બતાવી દેવાની તૈયારીમાં હતો; ત્યાં એના બુઢ્ઢા બાપે જવાબ દઈ દીધો કે "ડાડા અમે ભડાકા

તો સાંભળ્યા, પણ આ સાંતીનો અવાજ થાય છે તેમાં દશ્યનું ધ્યાન નથી રહ્યું."

તેજ વખતે ખંભે દૂધની કાવડ લઇને એક ભરવાડ હાલ્યો આવે છે. વારે પૂછ્યું કે "એલા ગોકળી, બંદૂકના અવાજ કઇ દશ્યે થયા ?"

"બાપુ આ દશ્યે." એમ કહીને ગોવાળે આંગળી ચીંધી. વારને તો એટલું જ જોતું હતું. તુર્ત બંદૂકના કંદા ઉગામી સિપાહીઓએ હાકલ કરી કે,

"ચાલ્ય સાળા સાથે. મોઢા આગળ થઇ જા. દશ્ય બતાવ."

ગોવાળે ફીણાળાં દૂધની–તાંબડીવાળી કાવડ નીચે મેલીને પેલા બેકુ બાપ દીકરાને કહ્યું "લ્યો ભાઇ આ દૂધ શીરાવજો. તમારા તકદીરનું છે !"

બહારવટીયા તો પ્રભાતને પહોરે કંઇ ધાસ્તી વગર ખાડામાં બેઠા છે, ત્યાં તો માળીયાની વાર અચાનક કાંઠે જઇને ઉભી રહી. બંદૂકદાર પોલિસનો ગટાટોપ બંધાઇ ગયેલો ભાળતાં જ વાલે બંદૂકનો ઘોડો ચડાવી ગીસ્તના સરદારની છાતી સામે જ નાળ્ય નોંધી. નોંધતાંની વાર તો જમાદાર હાથ જોડીને પોકારી ઉઠયો "એ વાલા ! તેરેકું બડા પીરકા સોગંદ !"

"ખબરદાર ભાઇઓ ! હવે ઘા ન થાય." એમ કહીને વાલાએ બંદૂક હેઠી મેલી. વારવાળાને સંદેશો દીધો કે

"ભાઇઓ, માળીયામાં અમારા દુશ્મન હોય એને તરવાર બાંધીને આવવાનું કહેજો. અને હેતુ મિત્ર હોય તેને કહેજો કે અમને દફનાવવા આવે. અમારે આજ આંહી જ મરવું છે."

વાલાની માફી પામીને વાર પાછી આવી. થાણદારને વાત જાહેર થઇ. થાણદાર જાતનો ભાટી હતો. ભેટમાં છુરી બાંધતો. મીયાણા જેવાં હથીઆર રાખતો, મીયાણાનો પોશાક પહેરતો, અને પોતાના અડદલી સિપાઇ મેધા કદીયાને રોજ મૂછોના

આંકડા ચડાવીને પૂછતો કે "જો મેઘા, હું મીયાણા જેવો લાગું છું કે નહિ ?"

મેઘો બિચારો નોકર હોવાથી ડોકું ધુણાવતો કે "હા સાહેબ, સાચી વાત. અસલ મીયાણા લાગો છો હો ! તમારા સામી કોઇ નજર ન માંડી શકે !"

દરરોજ મીયાણાનો વેશ કાઢનાર આ થાણદાર તે દિવસ સવારે માળીયાના મીયાણાની હાજરી લઇ રહ્યો છે, ખોંખારા ખાઇને ધમકીઓ આપી રહ્યો છે, તે વખતે આમર મૂરૂ નામના મીયાણાએ વાત કાઢી કે

"સાહેબ, અમને તો પાસ પરવાના આપી આપીને દિવસ રાત હાજરી લઇ હેરાન કરો છો, પણ ઓલો વાલીયો ઠુંઠો તો પાસ વગરનો જ રણમાં બેઠો છે, એને એક વાર પાસમાં નોંધાવો ને ! એને સજા કરો ને ! હાલો દેખાડું. આ બેઠા માળીયાના ચડમાં જ."

"બોલ મા, તારૂં સારૂં થાય ! આમરીયા બોલ મા, મને બિમારી છે."

વાલીયાનું નામ સાંભળતાં જ એ મીયાણા વેશધારી સાહેબને બિમારી થઇ આવી હતી.

૩

જામનગરનો પોલિસ ઉપરી ઓકોનર સાહેબ કરીને એક ગોરો હતો. ઓકોનર પોતાની ટુકડી લઇને વાલાની ગંધે ગંધે ભમે છે. એક દિવસ એની છાવણી આમરણની નજીકમાં પડી છે. દિવસનું ટાણું છે. એવે એક ભરવાડ હાથમાં પગરખાં લઇને શ્વાસભર્યો દોડ્યો આવ્યો અને સાહેબને જાહેર કર્યું કે "સાહેબ, ચાલો બહારવટીયા બતાવું."

"જાવ સાલા ! નહિ આવેગા."

"અરે સાહેબ, પણ બહારવટીયા સપડાઇ ગયા છે. તમારે જરાય જોખમ નથી."

"કયા હે ?"

"સાહેબ, આમરણ બેલાના મોહારમાં સૂકી જગ્યો જાણીને બારવટીયા ચાલ્યા ગયા, અને વાંસેથી ભરતીનું પાણી ખાડીમાં ફરી વળ્યું, એટલે અટાણે બારવટીયા એક ટેકરી માથે ઉભા થઇ રહ્યા છે, ને ચારે દશ્યે જળબંબાકાર છે. ભાગવાની બારી નથી રહી. પાંચ ભડાકે બધા પરોવાઇ જાય તેવું છે. માટે ચાલો."

"જાવ, હમ નહિ આવેગા."

"અરે ફટય છે તારી ગોરી ચામડીને, માળા કોઢીયા !"

એટલું કહીને ભરવાડ ઉપડયો, આવ્યો આમરણ દરબારની પાસે. આમરણ દરબાર તૂર્ત જ વારે ચડયા. લપાતા લપાતા બરાબર બહારવટીયાની પાછળ જઇને બે જુવાન પઠાણોએ વાલાને માથે ગોળી છોડી. બેહોશ થઇને વાલો પડી ગયો. વાલાના સાથી વાગડ-વાળા જુમા ગંડે જાણ્યું કે વાલો મરી ગયો.

"વાઢી લ્યો વાલાનું માથું." જુમે હુકમ કર્યો.

"ના, એ નહિ બને, કદાચ મારો ભાઇ હજુ જીવતો હોય." એમ બોલીને વાલાનો ભાઇ પરબત મોવર આડો પડયો.

ત્યાં તો બેશુદ્ધિમાંથી વાલો બેઠો થયો. પોતાના ઉપર ગોળી છોડનાર બે જુવાન પઠાણોને પોતે ખોપરી ઉપર ગોળી લગાવીને માથાં ફાડી નાખ્યાં. સાંજ સુધી ધીંગાણું કરીને વાર વહી ગઇ. એટલે પછી વાલાએ જુમા ગંડને કહ્યું,

"જુમલા, તારે મારૂં માથું "વાઢવું"તું, ખરૂં ને ? હવે તારે ને મારે અંજળ ખુટી ગયાં, માટે ચાલ્યો જા બેલી."

જુમો ગંડ ત્યાંથી જૂદો પડ્યો.

એ ધીંગાણામાં વાલાને પણ ખંભા ઉપર પઠાણની ગોળી વાગી, અને બહારવટીયા નાસી છૂટયા. પોતાના આશરાના સ્થાનમાં જઇને વાલાએ સાથીને કહ્યું.

"એલી, કોઇ છુરી લાવજો તો."

છુરી લઇને વાલાએ પોતાને જ હાથે, પોતાની ગોળી વાગી હતી તે જગ્યાની અંદરના માંસમાંથી ભાંગેલાં હાડકાની કચ્ચે કચ્ચ બહાર કાઢી નાખી. માણુસો જોઇ રહ્યાં કે માંસની અંદર પડેલા છિદ્રમાં અરધી છુરી ચાલી જાય છે, છતાં વાલો નથી ચુંકારો કરતો, કે નથી એ પોતાનો હાથ પાછો ચોરતો.

એક મહિના સુધી વાલો પડદે રહ્યો.

૪

વૈશાખ મહિનાને એક દિવસે બાર હથીઆરબંધ સિપાઇની ચોકી સાથે ત્રણ ચાર ગાડાં ચાલ્યાં જાતાં હતાં. અને ગાડાંની અંદર દફતરો ભર્યાં હતાં. સાથે એક સીરેસ્તદાર બેઠો હતો. જામનગરને ગામડે ગામડેથી રસ્તામાં સિપાઇની ટુકડી ગોવાળોના ઘેટાં, કણબીઓનાં દૂધ અને લૂવાણાઓની દુકાનનાં લોટ, દાળ, ઘી બંદૂકના કંદા મારી મારીને ઉઘરાવતી જતી હતી. ત્યાં તો જામનગરની જ સરહદમાં બહારવટીયાનો ભેટો થયો. વાલાએ પડકારો કર્યો કે,

"ખબરદાર, ગાડાં થોભાવો."

સિપાઇઓ બંદૂક ઉપાડવા જાય ત્યાં તો બહારવટીયાની નાળ્યો એકેએક સિપાઇની છાતીને અડી ચૂકી. સિપાઇઓ હેબત ખાઇ ગયા. વાલે હાકલ કરી,

"જો જરીકે હલ્યા ચલ્યા છો ને, તો હમણાં બાઇડી— છોકરાંને રઝળાવી દઇશ. બોલો ગાડાંમાં શું ભર્યું છે ?"

"સાહેબનું દફતર."

"કયો સાહેબ ?"

"નગરના પોલિસ ઉપરી ઓકોનર સાહેબ."

"ઓહો ! ઓકોનર સાહેબ ? અમને ભેટવા સારૂ ભાયડો થઇને પડકારા કરે છે એ જ ઓકોનર કે ? અમારી બહુતસી

લેવા ગરીબોને સતાવે છે એ કે? બેલીડાઓ! ઓકોનરનાં દફ્તરને દીવાસળી મેલીને સળગાવી દીઓ."

થોડી વારમાં તો કાગળીયાંનો મોટો ભડકો થયો. દફ્તર બળીને ખાખ થઇ ગયાં.

"ક્યાં છે તમારો ઓકોનર સાહેબ?"

"બાલાચડી."

"બાલાચડીમાં હવા ખાતો હશે! કહેજો એને કે તમને વાલે રામ રામ કહેવરાવ્યા છે અને એક વાર મળવાની ઉમેદ છે. અને આ સીરેસ્તદારનું નાક કાપી લ્યો ભાઇ,"

"એ ભાઇસાબ! હું બ્રાહ્મણ છું. તમારી ગૌ છું. મારો જન્મારો બગાડશો મા." બચવા માટે સીરેસ્તદાર ખોટો ખોટો બ્રાહ્મણ બની ગયો.

"ઠીક બેલી, છોડી મેલો એને."

૫

મામદ જામ

મચ્છુ નદી ખળળળ ખળળળ ચાલી જાય છે. એને કાંઠે બે પડછંદ જુવાનો બેઠા છે. બન્નેની આંખમાં ખુન્નસ, શરમ અને નિરાશા તરવરે છે.

"સાચેસાચ શું ફીટઝરાલ્ડ સાહેબ, અલાણા!" એક જણાએ અંતરની વેદના સાથે પૂછ્યું.

'હા ભાઇ મામદ જામ, ફીટઝરાલ્ડ સાહેબની સાથે જ તારી ઓરતને મહોબ્બત છે."

'ગોરો ઉઠીને, કાઠીઆવાડનો પોલીટીકલ ઉઠીને મીયાણાની ઓરત માથે નજર કરે? ભોરીંગને માથેથી પારસમણિ ઉપાડે?"

'તું નામર્દ છો. તારાથી શું થાવાનું હતું?"

"અલાણા! કલેજું ઉકળે છે—તેલની કડા જેવું. અરરર! ઓરત બદલી પછી ક્યાં જઇ માથું નાખવું?"

"અને બીજી કોરથી આ નવી મા સોઢીઃ આપણને જીવાઇ ન દીયે, ને આપણને ભૂખે મરવું !"

કાળભર્યો મામદ જામ પોતાને ઘેર ગયો. પા શેર અફીણ ઘુંટયું. તાંસળી ભરીને પોતાની ઓરત સામે ધરી દીધું.

"અરે મીયાડા !" બાઇ મ્હોં મલકાવતી બોલી, "ઠેકડી કાં કર ?"

"ઓરત ! આ જનમે તો હવે તું સાહેબની મહોબ્બતનું સુખ ભોગવી રહી. ખુદા પાસે જઇને મઢમનો અવતાર માગજે. લે ઝટ કર."

"અરે ખાવંદ ! તું આ શું બોલે છે ? ચંદણને માથે કુવાડો ન્હોય." એટલું બોલી સ્ત્રી સોળ કળાની હતી તે એક કળાની થઇ ગઇ.

"લે વગદ્યાં મ કર. પી જા."

"ઠીક ત્યારે અલ્લાબેલી !"

એટલું બોલીને જુવાન બાઇ અફીણની તાંસળી ગટગટાવી ગઇ, ઉપર એક શેર મીઠું તેલ પીધું. સોડય તાણીને સૂઇ ગઇ.

મામદ જામ ઉઠીને બહાર ગયો. અલાણો બેઠો હતો તેની સાથે વાતો કરવા લાગ્યો.

"શું કરવું અલાણા ? બેય કાળી નાગણીયું, પણ બેય ઓરતો. એને માથે ઘા હોય ?"

"મામદ જામ ! હણનારને તો હણીએ જ. આ નીકળી સોઢી મા. દેને એના ડેબામાં."

મામદ જામે નવી મા સોઢીને નીકળતી ભાળી. પણ એનો હાથ થથર્યો, એટલે તુર્ત જ મામદ જામની ભરેલી બંદૂક તૈયાર પડી હતી તે ઉપાડીને અલાણાએ જામગ્રી દાગી. ગોળી છૂટી. સોઢી મીયાણી ચાલી જાતી હતી તેની છાતીની આરપાર નીકળી ગઇ,

મરતાં મરતાં સોઢીએ જુબાની આપી કે મને મામદ જામે મારી છે. બંદૂક પણ મામદ જામની ઠરી. બન્નેને કેદ પકડ્યા.

અલાણો સાક્ષી આપે છે કે "સાહેબ, સોઢીને મેં મારી છે. મામદ જામ નિર્દોષ છે."

મામદ જામ તકરાર કરે છે કે "ના મહેરબાન મેં મારી છે. જુઓને આ બંદૂક પણ મારી છે. અલાણો ખોટો છે."

કચેરીમાં મુન્સફને તાજ્જુબી થઇ ગઇ કે આ બેય જુવાનો એક બીજાનાં ખુન પોતાને માથે ઓઢી લેવાની કેવી છાતી બતાવે છે!

મામદ જામ ઉપર બીજું તહોમત ઓરતના ખુનનું મૂકાયું.

અલાણાને સાત વર્ષની સજા મળી, અને મામદ જામને કાળા પાણીનો ફેંસલો મળ્યો.

૬

અમદાવાદથી ઉપડેલી રાતની ગાડી, અધરાત ગળતી હતી તે વખતે, સૂસવાટા મારતી અને વગડામાં પાવા વગાડતી પૂરા વેગમાં ચાલી જાય છે. એના એક ડબામાં ત્રીસ હથીઆરધારી સિપાહીઓ અને એક જમાદારની ચોકી નીચે સાત કાળા પાણીની સજાવાળા બહારવટીયાઓ એક બીજાનાં મ્હોં સામે જોઇને બેઠા છે. એક જોરાવર મામદ જામ છે, અને છ ધનાળાના મીયાણા છે.

મહીસાગરના પૂલ માથે આવીને ગાડી ધીરી પડી. ચોકીદાર સિપાહીઓમાંથી થોડા જણ જરા ઝોલે ગયા. બહારવટીયાએ એક બીજા સામે આંખોની ઇશારત કરી. હાથમાં બેડી, પગમાં બેડી, હલવું ચલવું સ્હેલું નથી, છતાં સહુ એક સામટા કુદ્યા. હાથની બેડીઓ ચોકીવાળાની ખોપરીમાં ઝીંકી, હથીઆર ઝુંટવી, બે ત્રણને ઠાર કરી, મહીસાગરમાં પરબારી છલંગો મારી. પોલિસો હાંફળા ફાંફળા બની કાંઇ જોઇ શકયા નહિ કે આ શું થયું.

રીડીયા પાડવાની પણ હામ ન રહી. ત્યાં તો ગાડીએ ઘણો પંથ કાપી નાખ્યો.

હાથમાં પોલિસોના હથીઆર સોતા, અને પગમાં બેડીઓ છે છતાં, બહારવટીયા મહીસાગરનાં વાંસજાળ પાણીને અંધારામાં વીંધવા લાગ્યા. ચુપચાપ માછલાંની માફક તરતા તરતા સામે કિનારે પહોંચ્યા. છ જણાએ પોતાના પગ પત્થર પર રાખી, હાથ વડે પત્થર મારીને પોતાની બેડીઓ તોડી નાંખી. પણ મામદ જામનો પગ સોઝી ગયો હતો. એની બેડીઓ ચપોચપ થઇ જવાથી ન તૂટી. તેમજ બેડી તૂટયા સિવાય એનાથી ચલાય તેવું પણ ન રહ્યું. એણે છયે સાથીઓને કહ્યું,

" બેલીઓ, તમે ભાગવા માંડો. હમણાં વારૂં છુટી જાણજો. "

" તમને છોડીને તો અમો નહિ જાયીં, મામદ જામ."

" તમે હુજ્જત કરો મા ભાઇ! હું જીવીશ તો નક્કી આવીશ. પણ તમે બધા નાહકના શીદ ભીંત હેઠળ કચરાઇ મરો છો?"

છયે જણા રોઇ પડયા. નહોતા જતા. મામદ જામે આકરા કસમ આપી રવાના કર્યા અને પોતે પાછો મહીસાગરમાં પડયો.

ઉભે કાંઠે તરતો તરતો, કાંઠાને ઝાલી ઝાલી ત્રણ ચાર ગાઉ આઘે નીકળી ગયો.

બહાર આવીને એક પત્થર લીધો. પોતાની પાસે પોલિસ જમાદારની ઝુંટાવેલી કીરીચ હતી તેના બે કટકા કર્યા. એક કટકાથી બીજા કટકાની ધાર ઉપર કરવત જેવા આંકા કર્યા.

એવી રીતના કરવત વતી પોતાની બેડી ઘસી ઘસીને કાપી. હવે એના પગ મોકળા થયા.

ભાગ્યો. એક જ દિવસમાં સાઠ ગાઉની મઝલ કરી! મારવાડની સીમમાં ભાગ્યો જાય છે. વેશ તો કેદીનો જ છે.

મારવાડના જાટ લોકો ઢોર ચારે છે. એણે આ ભાગતા જવાનને ભાળ્યો. "એલા કો'ક કેદી ભાગે!"

મામદ જામને પકડી લઇ મુખીને સોંપ્યો. મુખીએ દયા બતાવી. ખરચી માટે રૂપીઆ દીધા. કહ્યું કે "માંડ ભાગવા."

વડોદરાના થડમાં નવું પરૂં ગામ છેઃ ત્યાં મામદ જામ આવ્યો. અમદાવાદની જેલમાં ઉમરખાન નામનો નાયક પોતાનો ભાઇબંધ હતો, એની બ્હેનને ઘેર ગયો.

રોટલો ખાય છે ત્યાં ઉમરખાનનો બનેવી આવી પહોંચ્યો. ઓળખ્યો. ઘોડાની સરકથી મામદ જામને ઝકડયો, લઇને હાલ્યો વડોદરે સોંપવા.

માર્ગે ઉમરખાં મળ્યો. સાળો બનેવી લડયા. ઉમરખાંએ બનેવીને ઠાર માર્યો. 'મામદ જામ ! આલે આ તમંચો, આ ઘોડો ને આ રૂપીઆ પાંચ. ભાગી છૂટ. તારા તકદીરમાં હોય તે ખરૂં. પણ અટાણે તો તને અલ્લાએ ઉગાર્યો છે. "

" ઉમરખાં ? થોડીક ભાઇબંધી સાટુ થઇને સગી બ્હેનનો ચૂડો ભાંગ્યો ! ધન્ય છે તને ભાઇ !" એટલું કહીને મામદ જામ ચાલ્યો. ઘોડો વડોદરાની ગુજરીમાં વેચ્યો. ગાડીમાં બેસીને વઢવાણ ઉતર્યો. અમરસંગ દરબારના વાવડી ગામે આવ્યો. ને હવે તો પોતે સાંઇને વેશે છે.

દરબાર ઘેરે નહિ. ડેલીએ સિપાઇ બેસે છે એણે ઓળખ્યો. સિપાઇએ ગઢની ગોલીને રાખેલી. તેના કાનમાં જઇને કહ્યું, "ઉના રોટલા અને શાક કર. પણ ધીરે ધીરે હો. ઉતાવળ કરીશમાં."

" કાં ?"

" કાં શું ? જેના માથા સાટે રૂ. ત્રણ હજારનું ઇનામ નીકળ્યું છે, એ હાથમાં આવ્યો છે. આજ આપણ બેયનું દાળદર ભુક્કા ! "

'ઠીક. ફીકર નહિ. "

" સાંઇ મૌલા ! બેસજો હો, રોટલા થાય છે."

એટલું કહીને સિપાઇ થાણામાં ગયો. અને પાછળથી એની રખાત ગોલી ડેલીએ આવી. હોઠ ફફડાવીને બોલી,

"સાંઇ મૌલા ! ભાગવા માંડજો હો. તમે ઓળખાઇ ગયા છો. અને પીટયો મારો યાર ફોજદાર પાસે પહોંચી પણ ગયો છે. તમારા માથાનું મૂલ શું છે જાણો છો ?"

"ના"

"રૂા. ત્રણ હજાર."

"છતાં તું મને ભગાડછ ? તું કેવી છો ?"

"હું ગોલી છું."

"ગોલી ! !"

"હા ગોલી ! પણ હવે વધુ બોલવાની વેળા નથી હો !"

બહારવટીયો ભાગ્યો. વાઘરવા ગામે આવ્યો. વાલા નામોરીના વાવડ મેળવ્યા. એનું ઠામ ઠેકાણું જાણી લીધું.

"લાવો મારાં હથીઆર."

બહારવટીયાને આશરો આપનાર પેથે પગીએ એને હથીઆર દીધાં. નીકળી પડયો. નગર ગયો. વાલો નામોરી અને પોતે બન્ને જણા મોવર *સંધવાણી જમાદારને ઘેરે ચાર મહિના મેડા ઉપર રહ્યા. અંતે પછી થાકીને પૂછ્યું.

"મોવર સંધવાણી ! કંઇ થઇ શકશે અમને માફી અપાવવાનું ?"

"ભાઇ, અટાણે મોકો નથી."

"ઠીક ત્યારે, અલ્લાબેલી."

નીકળ્યા. રાજકોટની સડકે સીધેસીધા વ્હેતા થયા. ત્યાંથી જુનાગઢની સડકે.

પીઠડીયા ગામની સીમમાં એક દરબારી ભાવર જોટાળી બંદૂક ખંભે નાખીને ફરે છે, મામદ જામે ઝબ જઇને પોતાની બંદૂકની નાળ્ય લાંબી કરી : "મેલી દે જોટાળી. નીકર હમણાં ફુંકી દઉં છું."

* આ મોવર સંધવાણી પણ મૂળે બારવટે ચડયો હતો. એનું વૃત્તાંત આગળ આવશે.

"હાં ! હાં ! હાં ! મામદ જામ. બિચારાની નોકરી તૂટશે." એ રીતે વાલાએ બહુ વાર્યો. પણ ફાટેલ મીયાણો મામદ જામ ન માન્યો. ભાવરનો જોટો ઝુંટવી લઇને ઉપડયા.

ત્યાંથી વડાળ થઇને ગિરનારના ડુંગરામાં; ત્યાંથી આખી ગિર પગ નીચે કાઢી.

ચરખાની સીમમાં પડયા : ફકીરોનાં ઘોડાં આંચકી લીધાં.

ટોડા દૂધાળામાં ઝરખડી નદીની અંદર રોટલા ખાવા બેઠાઃ બીડનો પસાયતો ગાળો દેતો આવે છે : વાલાએ બંદૂક લાંબી કરીને કહ્યું કે "તારી માની તો અદબ રાખ."

પસાયતે ભાગીને પટેલને જાણ કરી.

પાપરીઆ ને બાબરા વચાળે ટોડાળી વાવ છેઃ ત્યાં બહારવટીયાનો પડાવ છે. લાઠીની ગીસ્તે ત્યાં આવી, આડાં રૂનાં ધોકડાં મેલી ધીંગાણું આદર્યું. બહારવટીયાઓએ વાવની ચોપાસ સાંઢીયાનો ગઢ કર્યો. ફોજવાળા ધોકડાં રેડવતાં જાય, સામેથી બહારવટીયાની ગોળીઓ ચોંટતી જાય, રૂમાં આગ લાગતી જાય અને ગીસ્તનાં માણસો પાણી નાખી આગ ઠારતા જાય. પણ ધોકડાંની ઓથ બહાર ડોકું કાઢયા ભેળું તો ડોકું ઉડી જ પડવાનું છે, એ વાત ગીસ્તના માણસો જાણતા હતા. ઠુંઠા હાથવાળા વાલીયાની બંદૂક ખાલી તો કદિ જાતી નહોતી.

બહારવટીયાને ભાગી નીકળવું હતું. વડલાની ડાળે એક બંદૂક ટાંગીને વાંસેથી છાનામાના સરકી ગયા.

ગીસ્ત સમજે છે કે બંદૂક પડી છે, એટલે બહારવટીયા ગયા નથી, એમ ભ્રમણામાં ને ભ્રમણામાં જ સાંજ પડી. સાંજે બહારવટીયાની મશ્કરી સમજાઇ. બેવકૂફ બનીને ગીસ્ત પાછી વળી.

મૂળી તાબાનું જસાપર ગામ ભાંગ્યુંઃ બંદૂકો ઉઠાવી : વઢવાણ કાંપમાં ફીટઝરાલ્ડ સાહેબને મકલા કોળીની સાથે કહેવરાવ્યું કે "અમે-વાલે મોવરે અને મામદ જામે જ ગામ ભાંગ્યું

છે. અને અમારી બીજે ક્યાંય ગોત કરશો મા. અમે અનલગઢમાં જ બેઠા છીએ.”

ફીટ્ઝરાલ્ડે તાર છોડયા. રાણી સરકારની ભાલાવાળી લાન્સર ટુકડી મગાવી: વાંકાનેર, રાજકોટ વગેરે રજવાડાની ફોજ પણ ઝગારા મારતી આવી: બધા મળી બે હજાર લડવૈયાનું દળ બંધાયું: મોખરે ગોરો પોલિસ ઉપરી મકાઇ સાહેબ સેનાપતિ બની ચાલ્યો. આસમાન ધુંધળો બનવા લાગ્યો અને ઘોડાના ડાબાને દિશાઓ પડઘા દેવા માંડી.

અનલગઢ ભાંગીને માંડવના ડુંગર ઉપર બહારવટીયા વાલાએ પાંચસો રૂપીઆની કિમ્મતનો સાચા લીલા કીનખાપનો વાવટો ચડાવી દીધો છે. શત્રુઓને લડાઇનાં નોતરાં દેતો વાવટો ગગનમાં ફડાકા મારી રહ્યો છે, અને બીજા બહારવટીયા મોટા પીરને લોબાનનો ધૂપ કરે છે. ડુંગરામાં સુગંધી ધુમાડાનો પવિત્ર મઘ-મઘાટ પથરાઇ ગયો છે. આઠ જણની એ નાનકડી ફોજને પીરના ધૂપની સુવાસ આવતાં તો રૂંવાડે રૂંવાડે મરવા મારવાની ધગે-ણાટી વછૂટવા લાગી છે.

આ બાજુથી બહારવટીયાનો નેજો ભાળતાં જ સેનાપતિએ પરબારો *ચાંચ !'નો હુકમ પોકાર્યો. 'ચાંચ !' થાતાંની વાર જ ભાલાં ને કીરીચો ઉગામી અસવારોએ ઘોડાંને વ્હેતાં મેલી દીધાં. બે હજાર માણસોનો હલ્લો થાતાં તો એવું દેખાયું કે જાણે હમણાં ડુંગરો ખળભળી હાલશે.

ત્યાં તો સામેથી ધડ ! ધડ ! ધડ ! બંદૂકોની ધાણી ફુટી.

સાઠ સાઠ બંદૂકો ભરીને બહારવટીયાએ તૈયાર રાખેલી છે. છ જણા ઉપાડી ઉપાડીને ભડાકા કરે છે, બાકીના છ જણા ખાલી પડેલી બંદૂકોને નવેસર ભરતા જાય છે. દારૂગોળાની ડારમઠોર લાગી પડી છે. સીસાની ગલોલીઓનો સાચુકલો મે' વરસવા માંડયો છે.

---

*charge

એક, બે, ત્રણ, ચાર, એમ દસ ભાલાવાળા સવારો ટપોટપ ગોળી ખાઇને જખ્મી થયા. એટલે ભાલાવાળાઓના ગોરા સેનાપતિએ "રીટાયર"નું બીંગલ વગાડયું.

"રીટાયર"નું બીંગલ સાંભળતાં તો મકાઇ સાહેબ લાલચોળ થઇ ગયો. ઘોડા માથે ટોપી પછાડવા મંડયો. ડોળા ફાડીને ભાલાવાળી ટુકડીના ગોરા સરદારને ધમકી દેવા લાગ્યો "ડેમ ! ફુલ!"

"બસ કરો ! અમારૂં કામ બહારવટીયા પકડવાનું નથી મુલક જીતવાનું છે." એમ બોલીને ભાલાવાળાએ પોતાની ફોજને અલાયદી તારવી લીધી.

ત્યાં તો વાલા મોવરે ઝીંકીયાળીમાંથી જે નવ વેંત લાંબી ઝંઝાળ હાથ કરી હતી, તેમાં તોપ જેવી મોટી ગલોલી ઠાંસીને પત્થર સાથે બાંધીને જામગ્રી ચાંપી. દાગતાં તો ઘોર અવાજ કરતી ગલોલી વછૂટી. સામી ફોજ પડી હતી ત્યાંથી અરધો માઇલ આગળ જઇને ગલોલીએ ગાડું એક ધૂળ ઉડાડી. ફોજ સમજી કે ડુંગરમાં દારૂગોળો મોટા જથ્થામાં છે, ને જણ પણ ઝાઝા લાગે છે

સાંજ સુધી ધીંગાણું ચાલ્યું. સાંજે સૂરજ આથમવા ટાણે ફોજ પાછી વળી, અને ડુંગરમાંથી અવાજ ગાજ્યો કે "વાલીયા ઠુંઠાની જે !"

"અને સરકારની......."એમ કહી એક બહારવટીઓ બોલવા ગયો.

"ખબરદાર ! નીકર જબાન કાપી નાખીશ." વાલાએ સાવઝના જેવી ડણુક દીધી. બોલનારાને ધરતીમાં સમાવા જેવું થઇ પડયું.

"જુવાનો ! નાડી અને જબાન, એ ચીજો સંભાળજો હો નીકર વાવટો ખાક થઇ ગયો જાણજો. ખુદાએ નાપાકનાં બારવટાં કદિ નભાવ્યાં નથી."

એવી રીતે વાલાએ સાથીઓને શીખામણ દીધી. વારે વારે વાલો એવાં વચનો કહેતો અને નવરો પડે ત્યારે તસબી ફેરવતો.

બહુ ઝાઝું બોલતો પણ નહિ. ભેરૂઓનાં ગાન ગુલ્તાનમાં કદિ ભળતો નહિ.

૭

કાતરોડીનો એક કોળી હતો. એનું નામ મકો એક દિવસે મકો વાલીયાના પગમાં પડીને પોતાનું દુઃખ રોવા મંડયો.

"શું છે ભાઇ ?"

"મને મકાઇ સાહેબ મારી નાખે છે!"

"શા સારૂ ?"

"તારી બાતમી લઇ આવવા સારૂ."

"તે એમાં મુંઝાઇ શીદને ભાઇ ? જા, બેધડક કહેજે કે વાલીયો અનલગઢમાં બેઠો છે. સાહેબની માએ સવાશેર સૂંઠ ખાધી હોય તો આવે મળવા."

"પણ વાલા, તને આંગળી ચીંધાડીને હું મરાવું તો તો કયે ભવ છૂટું ?"

"ભાઇ, મરવા મારવાની તો આ રમત જ છે ને ! અને વાલો તો સંધાય વેરીઓને સામેથી જ વાવડ દઇ મોકલે છે. વાલાની તે કાંઇ ગોત્યું હોય ? જા તું તારે. લઇ આવ સાહેબને."

અનલગઢની ધાર ઉપર વાલો બેઠો છે. મકાઇ સાહેબ ઘોડે ચડીને ચાલ્યો આવે છે. મોખરે મકો કોળી દોડયો આવે છે. સાહેબને દેખીને વાલે ઠુંઠા હાથ ઉપર બંદૂક ટેકવી. બરાબર સાહેબના ઘોડાના ડાબલાનુ નિશાન લઇ ભડાકો કર્યો. પલકમાં તો ઘોડાના પગમાંથી ડાબો નોખો જઇ પડયો. ચમકીને મકાઇ સાહેબે ઉંચે જોયું. બંદૂકની નાળ્ય તાકીને કાળને ઉભેલો ભાળ્યો. ધાર માથેથી વાલીયે અવાજ દીધો કે

"એ ય ઉલ્લુ સાહેબ, આજ મારતો નથી. ફક્ત ચેતવું છું.

હવેથી મકાને કનડીશ મા. નીકર ઘોડાનો ડાબો ઉપડયો છે, એમ તરબુચ જેવું માથું સોત ઉપાડી લઇશ. ”

૮

વાલાની ઓરત મરી ગઇ છે. પોતાને જુવાનીનાં પૂર ચાલ્યાં જાય છે. બીજા સહુ સાથીડા પોત પોતાની પરણેતરોને મળવા વારે વારે જાય આવે છે. પણ વાલાને તો ઘેરે જઇને બેસવાનું ઠેકાણું રહ્યું નથી. છતાં વાલાની આંખ કોઇ ઓરત સામે ઉંચી થાતી નથી. જોગી જેવો વાલો કાં લડતો ને કાં તસ્બી ફેરવતો. એમાં એક દિવસ સાથીઓએ વાત છેડી. માયા મોવરે શરૂ કર્યું:

“ વાલા, હવે તો તારા નીકા કરીએ. ”

“ કોની સંગાથે બેલી ? ” વાલાએ પૂછ્યું.

“ કારજડાના વીરમ મીયાણાની ડીકરી વાછઇ સંગાથે. એ પણ ઘરભંગ થઇ છે, ”

“ તમે એ બાઇની સાથે વાત કરી છે ? ”

“ ના. ”

“ મ બોલો ! અરરર, બેલી, તો પછી મ બોલો. કહીને વાલે જીભ કચરી.

“ કાં ? ”

“ તો પછી કેમ આવું બોલીને પાપમાં પડો છો ને મને ય પાપમાં પાડો છો ? ”

“ પણ એમાં પાપ તે વળી શેનું ? ”

“ અરે ભા, ઇ બાઇના મનમાં જો કદિ એમ હશે કે વાલો તો મારો ભાઇ થાય, તો ? તો હું ખુદાનો ગુન્હેગાર થાઉં કે નહિ ? હવે પછી આવી નાપાક વાત કરશો મા, ભાઇ ! ”

૯

સોરઠમાં બળધોઇ નામે ગામ છે. બળધોઇ ગામ હાથીયાવાળા નામે કાઠી તાલુકદારનું છે. એ ગામમાં રામબાઇ નામની રજપૂતાણી, અને એ રજપૂતાણીની સાથે મામદ જામને આડો વહેવાર બંધાયો છે.* અને વાલાને એ વાતની જાણ થઇ છે. વાલાએ મામદ જામને માણસો સાથે કહેવરાવ્યું કે "મામદ જામ! અલ્લા નહિ સાંખે હો, રહેવા દે. બહારવટીઓ નાપાક ન્હોય."

"વાલા મોવરને કહેજો કે મારી વાતમાં વચ્ચે ન આવે. હું બહારવટાંમાં ક્યાંય ગેરવ્યાજબી વર્તતો હોઉં, તો ભલે મને બંધુકે દ્યે. બાકી મારા ખાનગી વહેવારમાં તો હું ચાહું તે કરૂં!" એવો મામદ જામે જવાબ દીધો.

વાલાનો જીવ કળીયે કળીયે કપાવા લાગ્યો. પણ મામદ જામ જેવા જોરાવર સાથીને જાકારો દેવાની, કે એની સામે વેર ઉભું કરવાની વાલાની છાતી ચાલી નહિ.

એમ થાતાં થાતાં એક દિવસ દડવા ગામના કુવાડીવા આયરની સાથે રામબાઇ રજપૂતાણીના ધણીનો સંદેશો મામદ જામ ઉપર આવ્યો કે "પરમ દિવસ આવજે. હાથીયાવાળાના ગઢમાં રૂપીઆ ત્રણ હજારની કોથળી તૈયાર ટપ્પે પડી છે."

સંદેશો સાંભળીને મામદ જામ વરલાડલા જેવા પોષાકમાં સાબદો થયો. અને કહ્યું "હાલ વાલા, આકડે મધનું પોડું ટીંગાય છે."

"મામદ જામ! જાવા જેવું નથી હો! અને તારાં પાપ ત્યાં આપણી પહેલાં પહોંચીને બેસી ગયાં હશે હો! જ્યાંની જમીનને તેં નાપાક બનાવી છે, ત્યાં આપણો ભાર ધરતી ઝીલશે નહિ."

* મીયાણાઓ આ વાતનો ઉગ્ર ઇન્કાર કરે છે. તેઓ કહે છે કે મામદ જામ ઘણો જ પવિત્ર આદમી હતો.

પણ મામદ જામ ન માન્યો. વાલાને સાથે લઇ સાંજ ટાણે બળધોઇને માથે વાર વ્હેતી કરી.

ખળાવાડમાં અનાજના ગંજ ઉભા છે. ખેડુતો રાત પડયે ચાંદરડાંને અજવાળે પાવા વગાડે છે. હવાલદાર અને પગી પસાયતા તાપણું કરીને બેઠા છે. બહારવટીયાઓ પ્રથમ ત્યાં જઇને ત્રાટક્યા. માણસોને બાંધીને કેદ કરી લીધા, અને ગામને ઝાંપે જઇ ફકત બેજ ભડાકા કર્યા ત્યાં તો, દરબારગઢમાં હાથીયોવાળો કંપવા લાગ્યો. બેબાકળા બનીને દરબાર પોતાનાં ઘરવાળાંને પૂછવા મંડ્યા કે "હવે શું કરૂં?"

સામે કાઠીઆણી ઉભાં હતાં તેણે કહ્યું "શું કરૂં કેમ? આ મારાં એક જોડય લુગડાં પહેરીને બેસી જાવ. બહારવટીયાને કહેશું કે દરબારને બે ઘર છે!"

"અરરર!" બોલીને દરબાર ઝાંખા પડી ગયા.

"ત્યારે પુછતાં શરમાતા નથી દરબાર? અટાણે પૂછવાનો સમો છે? કે લેખે ચડી જવાનો?"

દોડીને પોતાનાં ત્રીસ બંદૂકદારો સાથે હાથીયાવાળો મેડીએ ચડયા. અને બહારવટીયાએ બજાર કબ્જે કરી લીધી. ગઢની મેડીએથી દરબારી માણસોએ ભડાકા કર્યા. ગામ ધુમાડે ઢંકાઇ ગયું, અને બહારવટીયા દરબારગઢની દિવાલો ઠેકીને અંદર ઉતર્યા. જુવે તો ઓરડે ઓરડે તાળાં.

મેડીએ ચડીને બહારવટીયાએ હાથીયાવાળાને હાકલ દીધી કે "એય કાઠીડા, લાવ ચાવીયું, નીકર હમણાં તારો જાન કાઢી નાંખશું."

નામર્દ હાથીયાવાળાનાં હાજાં ગગડી ગયાં. એણે ચાવી ફગાવી દીધી. વાલો તો બજાર સાચવીને ઉભો છે એટલે મામદ જામે ઓરડા ઉઘાડવા માંડ્યા.

પહેલો ઓરડો ઉઘાડે ત્યાં અંદર દરબારગઢની ને ગામની

બાઇઓ લપાયેલી દીઠી. તૂર્ત પાછું ઓરડે તાળું લગાવી મામદ જામ પાછો ફર્યો.

બીજો ઓરડો ઉઘાડયો. અંદર પટારા દીઠા. ઘંટીનાં પડ મારી મારીને બહારવટીયા પટારા તોડવા લાગ્યા.

પડકારા કરતો કરતો મામદ જામ ફળીમાં ઘુમી રહ્યો છે, ત્યાં તો, સાંઢીયાના કાઠાની ઓથે કરણપરી નામનો એક બાવો છૂપાઇ બેઠેલો, તેને રૂંવાડે રૂંવાડે શૂરાતન વ્યાપી ગયું. પોતાની પાસે જ, કાઠી રજપૂતો જેના ઉપર થાળી રાખીને જમે છે તે 'પડઘી' નામની પીતળની નાની બેઠક પડેલી—તે કરણપરીએ ઉપાડી.

'જે ગરનારી!' કહીને બાવાએ પીતળની પડઘીનો કારમો ઘા કર્યો. એ ઘા બરાબર મામદ જામના માથામાં પડયો.

ફડાક! દેતો અવાજ થયો. મામદ જામના માથાની ખોપરી ફાટી ગઇ. જમણી આંખનું રતન પણ પડઘીએ ફોડી નાખ્યું.

"અરે તારી જાતનો—" કહી મામદ જામ પાછો ફર્યો. બાવાના શરીર ઉપર બંદૂક ચલાવી. ઓગણીસ ઓગણીસ છરા બાવાના શરીરને વીંધી, ન્હાઇ ધોઇ, ઢોપટ નીકળી ગયા, તો ય બાવાએ દોડી મામદ જામની જ તરવાર ખેંચી લઇ મામદ જામના જમણા ખંભા ઉપર 'જે ગરનારી!' કહીને ઝીંકી. પણ ઝીંકતા તો તરવાર ઠેઠ સાજ સુધી ઉતરી ગઇ. શત્રુને મારીને પછી બાવો પડયો. મરતી વેળા ભારી રૂડો લાગ્યો.

લોટની ત્રાંબડી ફેરવનાર આ માગણ જાતના માનવીને એ ટાણે કોણ જાણે કોણે આટલું કૌવત અને આટલી હિમ્મત આપ્યાં! આગળ કદિ એણે તરવાર બાંધી ન્હોતી. ધીંગાણું તો કદિ દીઠું નહોતું. નક્કી શૂરવીરને છાબડે હરિ આવે છે!

મામદ જામના પડખામાંથી આંતરડાંનો ઢગલો બહાર નીકળી પડયો. પાછાં આંતરડાં પેટમાં ઘાલીને મામદ જામે જખમ ઉપર પોતાના ફેંટાની ફસફસતી ભેટ બાંધી લીધી, અને

દોડીને, મરણના દમ ખેંચનાર બાવાની પીઠ થાબડી કહ્યું "શાબાશ જવાન ! તારા જેવા શૂરવીરને હાથે મારૂં મોત સુધરી ગયું. રંગ છે તને, ભાઇ !"

એટલું વચન સાંભળીને બાવાએ છેલ્લી આંખ મીંચી. મામદ જામે પાછા ફરીને પોતાના સાથીડાઓને હાકલ કરી કે

"બેલીડાઓ, પાછા વળો. હાલો ઝટ. લૂંટનો માલ મેલીને હાલી નીકળો."

પોતે આગળ, ને દસ જણા પાછળ : બધા બહારવટીયા ગઢમાંથી બહાર નીકળી ગયા. બજારે વાલો ટેલે છે. તેણે પૂછયું,

"કેમ ખાલી હાથે ?"

"વાલા ! મારાં પાપ આંબી ગયાં. હવે હું ઘડી બે ઘડીનો મેમાન છું. મને ઝટ મારી કબર ભેળો કર."

મામદ જામને ઘોડે બેસારી બહારવટીયા ચાલી નીકળ્યા.

બળધોઇથી અરધા ગાઉ ઉપર, વીંછીયાના વોંકળામાં અધરાતને ગળતે પહોરે બહારવટીયા પહોંચ્યા, એટલે મામદ જામે કહ્યું

"બેલીઓ, બસ આંહી રોકાઓ. આંહી મારૂં દિલ ઠરે છે. આ વેળુમાં મારી કબર ખોદો."

કબર ખોદાઇ.

"હવે બેલી, ખાડાની ઉંડાઇ માપી જુવો."

કબરને માપી. મામદ જામની કાનની બુટ સુધી ઉંડો ખાડો થઇ ગયો હતો.

"હવે એને વાળીને સાફ કરી નાખો."

કબર સાફ થઇ ગઇ. પોતે પોતાના મેળે અંદર ઉતરી ગયો. ઉભા રહીને, કબરને કાંઠે ઉભેલા પોતાના ભેરૂઓને કહ્યું.

"બેલીઓ, મારા કાળાં કામા મને આંબી ગયા. સારૂં થાય છે કે હું તમારામાંથી બાદ થઇ જાઉં છું. અને હવે તમે

વાલાની આમન્યામાં વર્તજો. વાલો નીતિવાન છે. લ્યો ભાઇ, હવે રામ રામ છે. સહુ સજ્જણોને સો સો સલામું છે."

એમ બોલીને પોતે બે હાથ માથે અડાડી દસે દિશામાં ફર્યો. અને પછી યા અલ્લા! કહીને પેટ ઉપરથી પાઘડીના બંધ છોડી નાખ્યા. છોડતાંની વાર જ આંતરડાં નીકળી પડયાં. આમદ જામ કબરમાં ઢગલો થઇ ગયો.

એને દફન કરીને બહારવટીયા ચાલ્યા ગયા.

૧૦

"કકલ બોદલા! કમબખ્ત! અબળાને જીવતે મુવેલી કરી? આ લે ઇનામ!"

એટલું બોલીને વાલાએ પોતાની સામે બેઠેલા કકલ બોદલા નામના સંગાથી પર બંદૂક તાકી. ગોળી છોડી. પણ પાસે બેઠેલા બીજા સાથીએ ઝડપથી હાથ ઉંચો કરી બંદૂકની નળીને ઠેલો માર્યો. કકલના માથા ઉપર થઇ હવામાં સનેનાટી બોલાવતી ગોળી ચાલી ગઇ.

"ખેર!" કહી વાલાએ બંદૂક નીચે નાખી દીધી. "તારી યે બાજરી હજી બાકી હશે. ખુદા તારાં લેખાં લેશે!"

પોતાના સાથીઓ તરફ ફરીને એ બોલ્યો :

"આપણું બારવટું થઇ રહ્યું ભાઇઓ, આજથી બરોબર અઢી દિવસે આપણને હડકવા હાલશે."

ડુંગરની ગાળીમાં સૂરજ આથમવા ટાણે ગમગીન ચહેરો લઇને બેઠેલા વાલાએ પોતાના સાથીઓને કળકળતી આંતરડીનાં આવાં વેણ સંભળાવ્યાં, અને લમણે હાથ દઇને સહુ સાથીડા એ આગમ–વાણી સાંભળી રહ્યા. કોઇના મ્હોંમાંથી સામો શબ્દ નીકળે તેવું નહોતું રહ્યું, તો યે થરથરી ઉઠીને સાથીઓ બોલ્યા

"હાં! હાં! વાલા! એવડું બધું વેણ—"

"બેલીઓ ! એ વેણ વિધાતાનું સમજજો, આપણે ખાટ-સવાદીઆઓને ભેળા કર્યા, એણે તો આપણને ખોટ ન ખવરાવી, પણ આ કકલ બોદલે ખોટ ખાધી. અરેરે ! ઓરતની આબરૂ લૂંટી ! કુંજડીની જેમ ઓરત કળેળતી હતી, એની કાયા ચુંથી ! એના નિસાપા આપણી મોર્ય થઇ મોતની સજાયું પાથરી રહ્યા હશે, એ નક્કી જાણજો ભાઇ !"

મોરબીના ગામ ઝીંકીઆળીની સીમમાં* કકલ બોદલે પટેલની દીકરીની આબરૂ લીધી, તે વાત પરથી વાલાએ પોતાનું ભવિષ્ય ભાખી લીધું.

× × ×

વાઘરવાની સીમમાં માથોડું માથોડું તલ ઉભા છે. એમાં લપાઇને બપોરને ટાણે બહારવટીયા બેઠા છે. અને પેથો નામનો પગી એ બધાને લાડવા જમાડે છે. વાલે પૂછ્યું,

"પેથા આજ તો બહુ દાખડો કર્યો ?"

"બાપુ ! તમે મારાં ઘર ભરો છો ને હું કો'ક કો'ક વાર તમને ગળી દાઢ પણ ન કરાવું ?"

"ભારી મીઠા લાડવા હો !"

"પેથો તો આપણો બાપ છે ભા ? ન કેમ ખવરાવે ?"

એમ વખાણ થાતાં જાય છે ને લાડવા પેટમાં પડતા જાય છે. એવે ટાણે કાળી પેથાએ પોતાના છોકરાને ઝાડવા માથે ચાડિકા તરિકે બેસારી બહારવટીયાનું ધ્યાન ચૂકાવી ચુપચાપ રસ્તો લીધો. બહારવટીયાએ સગા બાપની માફક જે પેથાને રાખ્યો હતો ને લૂંટના માલથી ખૂબ ધરવ્યો હતો, તે જ પેથાએ એજન્સી પોલિસના ગોરા ઉપરી ગોર્ડન સાહેબની સાથે મળી જઇ બહારવટીયાને ઝેર દેવાનો મનસૂબો કર્યો, ખાખરેચી ગામથી સાહેબે* ઝેરવાળા લાડવા વળાવીને પેથાને મોકલ્યા અને એ

* અગાઉની આવૃત્તિઓમાં 'પરવત મોવર' લખેલ છે તે બરાબર નથી.

* કહેવાય છે કે એ હળાહળ ઝેર નહોતું, પણ મૂર્છા આવે તેવો કોઈ પદાર્થ હતો.

લાડવા આજ મીયાણાઓને પિરસી દીધા. ઝેર ખવરાવીને પોતે ગોર્ડનને ખબર દેવા પહોંચ્યો.

વાલાને તો ખંભામાં જખમ હતો, એટલે એ કરી પાળતો. એણે આ મીઠા ભોજનમાં ભાગ લીધો નથી. બીજા તમામ સંગાથીઓએ પેટ ભરીને લાડવા ખાઇ, ખૂબાખૂબ કુંપળાસર તળાવનું પાણી પીધું. થોડી વાર વિસામો લેવા બેઠા. પા અરધો કલાક થયો, ત્યાં એક પછી એક સહુની જીભો ઝલાવા લાગી. તુર્ત વાલાનો ભાઇ પરબત ઉભો થઇને બોલ્યો,

"વાલા! આપણને નક્કી ઝેર ખવરાવ્યું! અને આપણે ભીંત હેઠળ ભીંસાઇ મુઆ."

"ઝેર! નક્કી ઝેર છે. કમજાત પેથો!" બીજો બોલ્યો.

"બસ બેલી! હવે મોતની સજાઇ વખતે બુરું વેણ ન હોય. હવે માંડો ભાગવા. અને બોદલા! તારાં કાળાં કામોનાં ખુદાઇ હિસાબ ચૂકવાય છે!"

એમ બોલીને વાલો આગળ થયો. બધા ભાગવા લાગ્યા. પણ બીજા તમામને ઝેર ચડવા માંડ્યું. આંખે લીલાં પીળાં આવવા લાગ્યાં.

"યા અલ્લા!" કરીને કચ્છવાળો દાદલો ડાબી જમીન પર પટકાઇ ગયો. વાલાએ કહ્યું કે

"બેલી, આંહી આની લાશને કૂતરાં ચૂંથશે. એને પડતો મેલીને ચાલ્યા જાશું તો દુનિયા આપણી દોસ્તીને ફિટકાર દેશે. માટે એને તો ઉપાડી લેવા સિવાય આંહીથી ખસવાનું જ નથી."

દાદલાની લોથને ઉપાડીને બહારવટીયા લથડતે પગે ચાલતા થયા. પહોંચ્યા કરાડીયાની પાણાખાણમાં. ફરીવાર વાલાએ હુકમ કર્યો કે

"હવે આપણો નેજો આંહી મેલી દ્યો બેલી."

ત્યાં જ વાવટો મેલીને ઉગમણે પડખે રણમાં મોરચો કરી લડવા બેઠા.

બળબળતે બપોરે એજન્સીની ટુકડી લઇ ગોર્ડન ગોરો આવી પહોંચ્યો, અને સામેથી વાલાએ હાકોટો દીધો કે

"હે દગલબાજો ! ઝેર ખવરાવીને માટી થવા આવ્યા ! પણ હવે તો ચૂડીયું પહેરી હોય તો જ આઘા ઉભા રે'જો. ને જો દાઢીમૂછના ધણી હો તો સામે પગલે હાલ્યા આવજો !"

ઘોડા ઉપર ઘોમઝાળ થઇ રહેલા ગોર્ડને ટુકડીના માણસોને કહ્યું.

"જેને પોતાનાં બાયડી છોકરાં વ્હાલાં હોય એ ઘર તરફ વળી જાજો ભાઇ ! જેને જાન દેવો હોય એજ ઉભા રહેજો !"

સાહેબનું વચન સાંભળતા સાંભળતા તમામ સિપાહીઓ છાતી કાઢીને ચુપચાપ ઉભા રહ્યા. નીમકહલાલી અને નોકની સાંકળો સહુના પગમાં પડી ગઇ. સરકાર પાળે યા ન પાળે, આપણાં બાળબચ્ચાંને પાળનારો પરવરદિગાર તો બેઠો જ છે ને ! એવું વિચારીને સિપાહીઓ નીમકના ખેલ ખેલવા ઉભા રહ્યા. એક પણ માણસ ન તર્યો.

તુર્ત સામેથી તાશેરો થયો. "ઓ વાલા ! હમકું મારો ! હમકું ગોલી મારો." એવી હાકલ કરતાં કરતાં ગોર્ડન સાહેબે પોતાના ઘોડાને બહારવટીયા સામે દોટાવી મૂકયો. પોતે ઘોડાની પીઠ પર લાંબા થઇને સુઇ ગયા, પણ એટલામાં તો ઘોડો ચમકીને જરીક આડો થઇ ગયો અને સામેથી વાલાના ઠુંઠા હાથ પરની બંદૂક વછૂટી. નાળમાંથી સુસવાટા કરતી ગોળી ઘોડાની કેશવાળીમાં થઇને બરાબર સાહેબના કાંધમાં ચોંટી અને સાહેબ પટકાયો. જખમી થયેલો બહાદૂર અને ટેકીલો સાહેબ પાછો ઉભો થઇને કીરીચ ખેંચી પગપાળો સામો દોડયો. પણ છેક પાણાખાણ સુધી પહોંચે તે પહેલાં તો ધડ ! ધડ ! બીજી બે ગોળી ચોંટી ને સાહેબ પડયો.

તેટલામાં તો બહારવટીયાઓને હાડોહાડ ઝેર પ્રસરી ગયું હતું અને વગર માર્યા જ તે બધાના પ્રાણ છૂટી ગયા હતા.

એજન્સી તરફથી ગોર્ડન સાહેબ, હાજી સાજણ અને મામદ ઇસાક, એ ત્રણ જણા એ બહારવટામાં વાલાની ગોળી વાગતાં કામ આવ્યા.

વાલો પણ ગોળીએ વીંધાઇ ગયો છે, છતાં પડયો નથી. હાથમાં બંદૂક હતી, તેનો કંદો ખંભાને ટેકો દઇ રહ્યો છે. અને નાળ્ય નીચે ધરતી સાથે ટેકો લઇ ગઇ છે, એ રીતે વાલાનું નિષ્પ્રાણ શરીર બંદુકનો આધાર મળવાથી જાણે જીવતું જાગતું હોય એવું દેખાય છે. એ વખતના એના મ્હોરાની તારીફ કરતી કરતી, ત્રણે રાજ્યોની ફોજોએ આવીને એને ઘેરી લીધો. મોવર સંધવાણી પણ જામનગરની ગીસ્ત સાથે આવેલો, તેની આંખમાં પોતાના જૂના અને પાક ભેરૂનું આવું ઉજળું મોત દેખીને હેતનાં આંસુ આવી ગયાં.

"સા...લા કમબખ્ત ! લેતો જા !" કહીને એક પોલિસે વાલાની છાતીમાં બંદુકનો કંદો માર્યો.

મોવરની આંખ એ મિત્રના મોતનું અપમાન દેખીને ફાટી ગઇ. એણે કંદો મારનારા પોલિસની સામે ડોળા કાઢીને કહ્યું "હવે મરી ગયા પછી તારા બાપને શું મ્હોં લઇને મારી રહ્યો છો ? જીવતાં ભેટો કરવો'તો ને ?"

પોલિસે પોતાની ભરેલી બંદૂક મોવર સામે તાકી. પલકમાં જ ઘોડો ચંપાતાં મોવર વીંધાઇ જાત, પણ મોવરે અરધી પલમાં તો એ ઉગામેલી બંદુકની નાળને હાથનો ઝટકો મારી જરાક ઉંચી કરી દીધી, અને એની વછૂટતી ગોળી મોવરના માથા ઉપર થઇને ગાજતી ગાજતી ચાલી ગઇ.

"કોઇ મીયાણાના પેટનો આંહી હાજર છે કે નથી ? જોઇ શું રહ્યા છો હજુ ?"

એટલી હાકલ મોવરના મ્હોંમાંથી પડતાં તો પહાડ જેવા મીયાણા ધસી આવ્યા. ધીંગાણું જામી પડયું હોત. પણ બીજા શાણા માણસોએ મોવરને ફોસલાવી પંપાળી, ટાઢો પાડયો."

વાલાના ડચકાં ખાતા મ્હોંમાં પાણી મેલીને મોવરે કહ્યું કે "વાલા ! તારા જીવને ગત કરજે, તું મફતનો નથી મર્યો; પણ એક ગોરાને અને બે બીજા અમલદારોને મારીને મર્યો છે."

તારી ટપાલું તણા, વિલાતે કાગળ વંચાય
(ત્યાં તો) મઢમું બંગલામાંય, વાળે મોઢાં વાલીયા !

[હે વાલા ! વિલાયતમાં આંહીની ટપાલ પ્હોંચાય છે, ત્યારે કંઇક મઢમો. પોતાના ધણીનું તારે હાથે મૃત્યુ થયું જાણી મ્હોં ઢાંકી રૂદન કરે છે.]

× × × × ×

વાલાના મોતની ખબર જુમલા ગંડને પહોંચી. જુમલાએ રાજકોટ સરકારને જાસો મોકલ્યો કે "વાલાને દગાથી માર્યો છે, પણ હવે તમે ચેતતા રહેજો."

ધ્રાંગધ્રા તાબે મેથાણ પાસેના વોંકળામાં જુમલો છુપાણો છે. સાહેબ ગીસ્ત ત્યાં આવવાની હોવાના એને સમાચાર મળ્યા છે. જુમો ના ગાંઠ વાળીને બેઠો છે કે પહેલે જ ભડાકે સાહેબનું માથું ઉતારી લેવું.

ગીસ્ત લઇને ધ્રાંગધ્રા પોલિસનો ઉપરી સુટર સાહેબ ચાલ્યો આવે છે. એ કાબેલ ગોરો સમજી ગયો છે કે જુમાની બંદૂક ટોપીવાળાને જ ગોતી લેશે. એટલે એણે કરામત કરી. પોતાની સાથેના એક પઠાણને સારી પેઠે દારૂ પીવાડી, ચકચૂર બનાવી, પોતાનો પોષાક પહેરાવ્યો. અને પોતે પઠાણનો વેશ પહેર્યો. સાહેબને વેશે બેભાન પઠાણ બહારવટીયાઓની સામે ચાલ્યો. તુર્ત જુમાની ગોળીએ એના ચુંથા ઉરાડી મૂકયા.

ત્યાં તો એકલા જુમલા ઉપર પચાસ ગોળીઓની પ્રાછટ બોલી, જુમો રૂંવાડે રૂંવાડે વીંધાઇ ગયો, જરાક જીવ રહ્યો હતો, છતાં જુમો પડયો નહિ, એની બંદૂકની નળી ધરતી સાથે ટેકો લઇ ગઇ, અને કંદો છાતીએ ગોઠવાઇ ગયો. એ રીતને ટેકે જુમો મરતો મરતો પણ જીવતા જવાંમર્દની માફક બેઠો રહ્યો.

"શાબાશ જુમા ! શાબાશ જુમા ! તુમ હમકુ માર દીયા ! તુમ હમકુ માર દીયા" એવી શાબાસી દેતો દેતો સુટર સાહેબ જુમાને થાબડવા લાગ્યો, ત્યારે જુમાએ તો છેલ્લે ડચકારે પણ ડોકું ધુણાવ્યું : સમસ્યા કરીને સાહેબને સમજાવ્યો કે "તને હું નથી મારી શકયો, ભૂલથી મેં પઠાણને માર્યો, મારી મનની મનમાં રહી ગઇ, મને સાબાશી મ દે."

જૂમાના નાશ વિષે બીજી વાત એમ ચાલે છે કે:

"એની ભુખે મરતી ટોળી મેથાણના વોંકળામાં બેઠી છે. તે વખતે એક જાન ત્યાંથી નીકળી. ભેળો જે વોળાવીઓ હતો, તેનું નામ સુજોજી જત. એ ધરમઠ ગામનો રહીશ હતો અને જૂમાને રોટલા પહોંચાડતો. એણે કહ્યું કે "જૂમા ! મારી મરજાદ રાખ. જાનને મ લુંટ !" પણ જૂમાએ ન માન્યું. સુજાજીએ ગુપચુપ એક જાસૂસને આસપાસ ખબર દેવા દોટાવ્યો ને આંહી જાનનાં ઘરાણાંનો ઢગલો કરી બહારવટીયા પાસે મૂકયો. પોતે લુંટારાની અને જાનની વચ્ચે સમજાવટ કરાવવા લાગ્યો. ત્યાં તો સુજોજી પોતાને મારવાની પેરવી કરે છે એવો શક પડતાં જૂમાએ એને ઠાર કર્યો.

આ સમાચાર સુજાજીની ઓરતને પહોંચ્યા. બહાદૂર સ્રી ગાડું જોડાવી, અંદર પાણીનું માટલું મૂકાવી પોતાના ધણીનું શબ લેવા લૂંટારાઓની પાસે આવી. માર્યા પછી પસ્તાતો જૂમો સુજાજીના શરીર પાસે બેઠો છે, બાઇએ આવીને ફિટકાર દીધો. અને કહ્યું કે "હવે જો સાચી મીયાણીના પેટના હો તો આનું વેર વાળનારો કોઇ પહોંચે ત્યાં સુધી ખસશો મા !"

"અરે માડી !" જૂમાએ જવાબ દીધો, "અમારો કાળ આવી રહ્યો છે. નીકર અમને આવું ન સૂઝે. હવે તો કયાં યે નાસ્યા વગર અમારે આંહી જ મરવું છે. પણ બેન, અમે તરસ્યા છીએ. પાણી પાઇશ ?"

ઓરતે પોતાના ધણીના મારનારાઓને માટલામાંથી ઠંડું પાણી પીવાડયું.

દરમ્યાન તો સેડલા નામના ગામે થોભણજી નામના ૧૮-૨૦ વર્ષના જુવાન જતને પોતાના કાકા સુજાજીના મોતની ખબર પડી. એક તલવાર લઇને એ નીકળ્યો. કાકાની ડેલીએ જઇ, ફાતીયો પઢી, એ એકલો મેથાણને વોંકળે આવ્યો. આવીને જુવે તો ઝાંઝમાના પોલિસ ઉપરી

ટરની તથા બનાણા પોલિસની ટુકડીઓને દૂર રહી રહી વોંકળામાં પાયેલા બહારવટીયા પર ફોગટના ગોળીબ્હાર કરતી દીઠી. એ સંખ્યા-ધ હથીઆરધારીઓમાંથી કોઇની છાતી લૂંટારાઓની ઉપર જઇ હોંચવામાં નથી ચાલી.

એક તલવાર લેર થોભણજી એકલો દોડયો. લૂંટારાઓની ઉપર ટકયો. પાપથી ઢીલા બની ગયેલા સાતે જણા એ જુવાનની એકલી લવારે પતી ગયા.

પતાવીને થોભણજી બહાર નીકળવા જાય છે, એણે પણ મીંયાણાઓ ાંધે છે તેવી 'ગંધી' કમ્મર પર બાંધેલી હતી. દૂરથી સુટર ભરમાયો એ બહારવટીયો છે. સુટરની ગોળી છૂટી. થોભણજી ઢળી પડયો.

આજુબાજુથી એકઠા થઇ ગયેલા જતો આ નિર્દોષના મૃત્યથી નૂન પર આવી ચડયા. (તેઓને વ્હેમ પડયો કે બહારવટીયાઓને ારવાનો જશ ખાટવા માટે જાણી બુઝીને સુટરે એને માર્યો.) પણ ાનાણાના પોલિસ ઉપરીએ સહુને શાંત કરી લીધા.

[રાવણહથ્થા વાળા નાથાબાવાઓ જુમલા ગંડનો એક રાસડો ીચે મુજબ ગાય છે.]

ગંઢ કાંથડના જૂમલા રે વાગડને રે'વા દે

ચાર ભાઇઓનું જોડણું જૂમા
પાંચમો ભાવદ પોર—કાંથડના૦

પહાણુ માથે ગંહડા નીકળ્યા
લીધી વાગડની વાટ—કાંથડના૦

ઘોડલે ચડતા ખાનને માર્યો
હમીરીઓ નાઠ્યો હાથ—કાંથડના૦

પ્રાગવડ ભાંગી પટલને માર્યો
ચોરે ખોડયાં નિશાણ—કાંથડના૦

જંડીયો કુંભર ઘોડલે ઘેર્યો
ધણીનો કાઢયો ધાણ—કાંથડના૦

અંજારની સડકે સાધુ જમાડ્યા
બોલો જૂમાની જે—કાંથડના૦

પગમાં તોડો હાથમાં નેજો
ભાવદી લેજો થાય—કાંથડના૦

મીયાણા વાલા મોવરનું બારવટું કોઇ રાજ તરફનાં અન્યાયમાંથી ઉભું ન્હોતું થયું; પણ ઓરતોની લંપટતામાંથી જ પરિણમ્યું હતું. વાલો ચોરીઓ કરતો, અને ચોરીના સાહસમાં જ એનો એક હાથ ઠુંઠો થયો હતો એ વાત પણ ચોકસ છે.

વાલો નામોરી

નામોરીનો નર છે વંકો
રે વાલા ! તારો દેશમાં ડંકો

ભુજવાળાનું ગામ તેં ભાંગ્યું ને ફોજું ચડીયું હજાર
ઉંટ ઘોડાં તો આડાં રે દીધાં ધીંગાણું કીધું ધરાર
—નામોરીનો૦

વાગડ દેશથી ઉતર્યો વાલો આવ્યો હરિપર ગામ
ડુંગર મોવરને જીવતો ઝાલ્યો હૈયામાં રહી ગઈ હામ
—નામોરીનો૦

જસાપરમાં તો જાંગીના દીધા આવ્યા મુળીપર ગામ
ઓચીંતાના આવી ભરાણા મરાણો મામદ જામ
—નામોરીનો૦

ખરે બપોરે પરિયાણુ કીધાં ને ભાંગ્યું લાખણુપર ગામ
વાંકાનેરની વારૂં ચડિયું નોતો ભેળો મામદ જામ
—નામોરીનો૦

માળીએ તારૂં બેસણું વાલા કારજડું તારૂં ગામ
ટોપીવાળાને તેં જ ઉડાવ્યો કોઠાવાળાના કલામ
—નામોરીનો૦

મુંબઇ સરકારે તાર કીધા ને ફોજું ચડીયું હજાર
નાળચું બંધૂકું ભૂશકે છૂટે તોય હાલ્યો તું ધરાર
—નામોરીનો૦

વાલો મોવર જોટો છાતીએ લેવા સાતસો કમ પર જાય
રંગ છે તારાં માતપિતાને અમર નામ કહેવાય
—નામોરીનો૦

નથી લીધો તારો ઢીંગલો વાલા નથી લીધું તારૂં દામ
બાવલે કોળીએ રાસડો ગાયો રાખ્યું નવેખંડ નામ
—નામોરીનો૦